

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

730
A639
S
1890

UC-NRLF

\$B 64 634

D. R. Shasta

De

THE
VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
ARTHUR VENIS M. A. OXON.
PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE
SIDDHĀNTALEŚA

OF
APPAYADĪKSHITA
WITH EXTRACTS FROM THE

ŚRĪKRISHNĀLAMKĀRA

OF
ACHYUTAKRISHNĀNANDATĪRTHA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GAṄGĀDHARA ŚĀSTRĪ MĀNAVALLĪ
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. I. PART I.
SANSKRIT TEXT.

PRINTED AND PUBLISHED BY
E. J. LAZARUS & Co., BENARES.
SOLD ALSO BY GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES,
AND BY JAYESTHARAM MUKUNJI AND CO., BOMBAY.

1890.

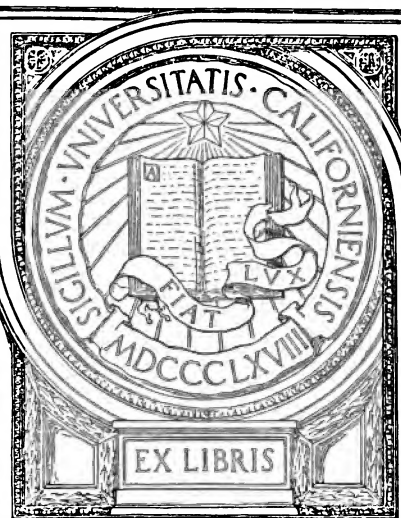
K. F. Koehler's Antiquarium

LEIPZIG

Universitätsstrasse 26.

Spezialgeschäft für Philologie

GIFT OF
HORACE W. CARPENTIER

EX LIBRIS

THE
VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE
SIDDHÂNTALEŚA

OF
APPAYADĪKSHITA
WITH EXTRACTS FROM THE

ŚRĪKRISHNĀLAMKĀRA

OF
ACHYUTAKRISHNĀNANDATĪRTHA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GAṄGĀDHARA ŚĀSTRĪ MĀNAVALLĪ

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. I. PART I.

SANSKRIT TEXT.

PRINTED AND PUBLISHED BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

SOLD ALSO BY GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES,

AND BY JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY.

1890.

730
8621
S
1890

WARRANTED

TO WHOM
APPOINTED

सिद्धान्तलेशसंग्रहः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः

श्रीमदच्युतकृष्णानन्दतीर्थकृतायाः श्रीकृष्णार्चकाराख्यायाः

व्याख्याया उक्त्यावश्यकटिप्पणीभिः समलंकृतः ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्रप्रधाना-
ध्यापकेन महामहोपाध्यायेत्युपाधिधारिणा मानवल्लु-
पाख्यगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधितः ॥

काश्याम् ।

ई. जे. लालरसकम्पन्याख्येन स्वमुद्रालये मुद्रितः ।

संवत् १९४६ ।

॥ भूमिका ॥

अथेव उपक्रम्यते सिद्धान्तलेशसंग्रहाख्यो वेदान्तनिबन्धो मुद्रयित्वा
प्रकाशयितुम् ।

अस्य च प्रणेता विश्वविख्यातवेदुषीविभवः श्रीमानप्यदीक्षितो
नाम । अयं दक्षिणदेशेषु काञ्चीपुरीसमीपवर्तिन्यडयल्लीनामके ग्रामे ऽजनिष्ठ
वसन्ति चाधुनाऽपि तद्वंशजास्तथेति चिदम्बरक्षेत्रे द्राविडाक्षरेर्मुद्रिताया ब्रह्म-
विद्याप्रपञ्चिकाया अवगम्यते । आङ्ग्लभाषानिर्मितेतिहासे तु अप्यदीक्षितस्य
कुटुम्बकं तञ्जोरमण्डलान्तर्गते कोम्बकोणंमायवारंपुरयोर्मध्ये तिरुवलकुडु-
इत्याख्ये ग्रामे उवास यत्र तस्मात् षष्ठी संततिरद्यापि निवसति स्मेत्यभिदधे ।
अयमित एकपञ्चाशदधिकशतद्वयपरिमितवत्सरेभ्यः प्राक् १६३६ संख्यकेशवी-
यवर्षे भुवमलंकारेति तद्भातृपौत्रकृतनीलकण्ठविजयाभिधप्रबन्धनिर्दिष्ट-
कालपर्यालोचनेन लक्ष्यते । उपलभ्यते हि तत्र अष्टविंशदुपस्कृतसप्तशताधि-
कचतुःसहस्रेषु । कलिवर्षेषु गतेषु यथितः किल नीलकण्ठविजयो ऽयमिति
लेखः । नीलकण्ठविजयनामकप्रबन्धनिर्माता नीलकण्ठदीक्षितो ऽप्यदी-
क्षितभातृपौत्र इति तद्यन्यान्तिमलेखेन तेनैवाध्यापित इति यो ऽतनुतानु-
जसूनुजमनुग्रहेणात्मतुल्यमहिमानमिति त्यागराजस्तवस्थपद्येन च प्रतीयते ।
आङ्ग्लभाषोपनिबद्धयोरितिहासयोस्तु १५२० ख्रीष्टवर्षे ऽप्यदीक्षित आसीदिति
दृश्यते परमिदं प्रदर्शितब्रह्मविद्याप्रपञ्चोक्तकालेन विरुध्यते । यतो नील-
कण्ठविजयनिर्माणसमये ऽतीतकल्पब्दाः ४७३८ सांप्रतमतीतकल्पब्दाः ४६६०
अतस्तस्येतः पूर्वे निर्माणकालः २५२ अतस्तस्य ख्रीष्टशककालः १६३८ स च
विंशे वर्षे कविना निर्मितः तत्कर्ता द्वादशे वर्षे ऽप्यदीक्षितान्नरमावस्थापन्ना-
दधीतवानिति ब्रह्मविद्याप्रपञ्चिकायामलेखि । ततश्चाप्यदीक्षितस्थितिकाले
ख्रीष्टशकः १६२० स च तदा सप्ततिवर्षवयाश्चेदस्य जन्मकाले ख्रीष्टशकः
१५५० इति । अयं च श्रीमद्रङ्गराजध्वरीन्द्रस्य पुत्रः पितुरेवाध्यगी-

भूति औरङ्गराजमखिनः अतश्चन्द्रमौलिरस्थपदीक्षित इति प्रथितस्तनूज इति तन्मूलानिह संसृष्टेय कति चित्सिद्धान्तभेदान् धियः शुद्धे संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितानिति चेतदयन्यान्तिमादिमश्लोकदर्शनादवसीयते । अयं च सप्रतेरुपरि वर्षाणामायुरनुबभूवेति वयांसि मम सप्रतेरुपरि नैव भोगे स्पृहा न किं चिदहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे परमिति तदन्तिमावस्थोदीरितश्लोकदर्शनेन स्फुटमवधार्यते । अयं च द्वाविडजातीयो ब्राह्मण इति तदीयं कुवल्लयानन्दयन्यमनूद्याक्षेपं तच्च तच्च यत्तु द्वविडपुङ्गवेनोक्तमिति निर्दिशतो रसगङ्गाधरे जगन्नाथपण्डितराजस्य लेखेन विज्ञायते । अयं च दैवतेषु शिवमेव सकलसुरोत्कर्षभाजममन्यतेति सुदृढमावेदयन्ति तद्विरचिता भूयांसः शिवतत्त्वविवेकरत्नत्रयपरीक्षाप्रभृतयः प्रबन्धाः । अयमादौ शिवोत्कर्षप्रतिपादके श्रीकण्ठवेदान्तदर्शने समुपजातश्रद्धस्तन्मतानुसारिणो बहून् निबन्धान् निर्माय श्रीनृसिंहाश्रमस्थामिभिर्बोधितः शाङ्करे ऽद्वैतदर्शने प्रविश्य परिमलादिनिबन्धनिर्माणेन शङ्कराचार्यमतानुगो बभूवेति वैकुण्ठे शुण्ठकोलाहलमयकलहोल्लुण्ठने कण्ठशक्तिश्रीकण्ठाचार्यकण्ठोदितनयसरणिव्याकृतो कुण्ठितो न । इत्येवं शिञ्जितश्चाद्वयनयगुरुभिर्दक्षिणामूर्तिरूपैर्दक्षो ऽभूद्वीक्षितो ऽसौ परिमलकृतितः शङ्कराचार्यपक्ष इति श्रीमद्विश्वविख्याताहोबलशास्त्रिकृतेशानस्तुतिस्थश्लोकस्य भट्टरामेश्वरकृततद्व्याख्यानस्य च दर्शनेन स्पष्टमधिगम्यते । यथावन्मात्रेण तस्मिन्नविश्वासं प्रकटयता तञ्जोरराजपुस्तकालयसूचीपत्रं १८०६ ख्रीष्टशके लन्दननान्नि नगरे मुद्रयता बर्नल्साहिबेन अप्ययदीक्षितः साभिनिवेशः पक्षपात्यासीच्छेववेदान्ते ऽतस्तन्निर्मिता यतदयन्यसदृशा असमीक्ष्य कृता यन्या न शक्यन्ते ऽङ्गीकर्तुं निष्यक्षपातवेदान्तविषयप्रदर्शकत्वेनेत्यभ्यधायि सिद्धान्तलेशसंग्रहोल्लेखे परमिदं न तथा ऽऽदरणीयं विचारशालिभिस्तद्व्यवस्थापने मीमांसाद्वयानुगृहीतामितिहासपुराणाद्यर्थोपबृंहितां शैलीमनुसंधानैः प्रमाणपरतन्त्रेरास्तिकैः । विशेषतश्च सिद्धान्तलेशसंग्रहविषये यतो ऽत्र केवलं निरूपिताः सिद्धान्तविषये पूर्वाचार्याणां मतभेदाः । अयं विजयनगराधिपतेर्नरसिंहापराभिधनरसदेवभूपतेः पुत्रस्य कृष्णराजस्य व्यङ्कटपत्यपराभिधस्य सभायामष्टसु दिग्गजतया ख्यातेषु पण्डितेषु प्रथम इति

दृश्यते आङ्गलेतिहासे लेखः । अस्य च नामाण्यदीक्षित इत्यण्यदीक्षित इति च द्वेधा ऽप्युपलभ्यते स्वकृते कुचलयानन्दे ऽमुं कुचलयानन्दमकरोदप्यदीक्षित इति तदनुजयौचकृते नीलकण्ठविजये च श्रीमानप्यदीक्षितः स जयति श्रीकण्ठविद्यामुदरिति च । परं पर्यालोचने तु नात्र भेदः स्वयं प्रयोगे विनीतिं प्रचिकटयिषुरप्यदीक्षित इति प्रायुङ्क्त तदन्तेवासी तु तत्रादरद्योतकमार्गपदाभ्रंशं सांप्रतमप्यान्धदेशीयेस्तथाविधे ऽर्थे प्रयुज्यमानम् अय इति पदं संयोज्य तदेव प्रायुङ्क्तेति । अयं च शाङ्करदर्शने श्रीशङ्करभगवत्पादब्रह्मसूत्रभाष्यस्य व्याख्याया वाचस्पतिमिश्रकृताया भामत्या व्याख्यानं कल्पतरुं परिमलाख्याया विस्तृतया टीकया व्याख्यावातेने च बहुविधेषु शास्त्रेषु बहून् विद्वद्वरैरादृतान् चतुरधिकशतं प्रबन्धान् । सांप्रतमप्युपलभ्यन्ते साहित्ये कुचलयानन्दचिन्मीमांसावृत्तिवार्त्तिकभिधाः शैवोत्कर्षप्रतिपादनपराः शिवतत्त्वविवेकरत्नत्रयपरीक्षाप्रभृतयो मीमांसादर्शने विधिरसायनोपक्रमपराक्रममुखाः शाङ्करदर्शने परिमलसिद्धान्तलेशसंग्रहादयो ये ऽत्र विस्तरभीरुणा सर्वेषां तेषामुल्लेखं नात्युपयोगिनं मन्यमानेन च मया न साकल्येन नामतो निर्दिष्टाः । अमुं च सिद्धान्तलेशसंग्रहाभिधं नातिविस्तरमाकूटं परां काष्ठां प्राठेरवश्यविज्ञेयसकलसिद्धान्तपरिपूर्णै च मुद्रयितुमुपक्रममात्रेण मया संपादितानि चत्वारि पुस्तकानि द्रविडाक्षरमुद्रितमेकमपरं च प्राचीनतमं श्रीयुतवेनिससाहिबमहोदयदत्तमिति द्वे मूलभाषे सटीके च द्वे मदीयसुहृद्वरश्रीराममिश्रशास्त्रिण एकं माननीयश्रीतारकाश्रमयतिधरप्रतिष्ठापिततारकमठस्थपुस्तकालयादुपलब्धमपरमिति । तेषु प्रायः समानार्थानपि पदरचनाभाषे बहून् भेदानुपलभमानेनोपेक्ष्य नितान्तमनुपयुक्तप्रदर्शनान् पाठभेदान् न्यवेश्यन्त स्तोत्रकमप्यर्थभेदमापन्नाः पाठा उपरि निर्दिष्टक्रममनुसृत्य । अधस्तादवास्थाप्यत च विपश्चिद्वरश्रीमदच्युतकृष्णानन्दतीर्थविरचिताया एतत्प्रबन्धरत्नप्रभाया इव सर्वाकारोज्ज्वलाया व्याख्यायाः साकल्येन निवेशयितुमुचिताया अपि विस्तरं परिजिहीर्षता विषमतमस्थलेष्वावश्यकी टिप्पणी क्व चिच्च तदविषृते ऽर्थेऽभिनवा च । निर्दिष्टाश्चेतदयन्त्योपन्यस्तपूर्वांतरमीमांसासूत्राणामध्यायपादसूचसंख्याङ्का व्यरच्यन्त च मूले विषयभेदएव पङ्क्तिभेदाः । तदेवमवहिते-

इति श्रीरङ्गराजमखिनः प्रितचन्द्रमोलिरस्थपदीक्षित इति प्रथितस्तनूज
 इति तन्मूलनिह संश्लेष कति चित्सिद्धान्तभेदान् धियः शुद्धे संकलयामि
 तातचरणव्याख्यावचःख्यापितानिति चेतदयन्यान्तिमादिमश्लोकदर्शनादवसी-
 यते । अयं च सप्रतेरुपरि वर्षाणामायुरनुबभूवेति वयांसि मम सप्रतेरु-
 परि नैव भोगे स्पृहा न किं चिदहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे परमिति तदन्ति-
 मावस्थोदीरितश्लोकदर्शनेन स्फुटमवधार्यते । अयं च द्वाविडजातीयो ब्राह्मण
 इति तदीयं कुशलयानन्दयन्यमनूयाच्चेष्टं तच्च तच्च यत्तु द्वविडपुङ्गवेनोक्त-
 मिति निर्दिशतो रसगङ्गाधरे जगन्नाथपण्डितराजस्य लेखेन विज्ञायते । अयं च
 दैवतेषु शिवमेव सकलसुरोत्कर्षभाजममन्यतेति सुदृढमावेदयन्ति तद्विरचिता
 भूयांसः शिवतत्त्वविवेकरत्नत्रयपरीक्षाप्रभृतयः प्रबन्धाः । अयमादौ शिवोत्कर्ष-
 प्रतिपादके श्रीकण्ठवेदान्तदर्शने समुपजातश्रद्धस्तन्मतानुसारिणो बहून् निब-
 न्धान् निर्माय श्रीनृसिंहाश्रमस्वामिभिर्बोधितः शाङ्करे ऽद्वैतदर्शने प्रविश्य परि-
 मलादिनिबन्धनिर्माणेन शङ्कराचार्यमतानुगो बभूवेति वैकुण्ठे शुण्ठकोलाहल-
 मयकलहोल्लुण्ठने कण्ठशक्तिश्रीकण्ठाचार्यकण्ठोदितनयसरणिव्याकृतो कुण्ठितो
 न । इत्येवं शिञ्जितश्चाद्वयनयगुरुभिर्दक्षिणामूर्तिरूपेर्देवो ऽभूद्वीक्षितो ऽसौ परि-
 मलकृतितः शङ्कराचार्यपक्ष इति श्रीमद्विश्वविख्याताहोबलशास्त्रिकृतेशानस्तु-
 तिस्यश्लोकस्य भट्टरामेश्वरकृततत्त्वव्याख्यानस्य च दर्शनेन स्पष्टमधिगम्यते ।
 यतावन्मात्रेण तस्मिन्नविश्वासं प्रकटयता तज्जोरराजपुस्तकालयसूचीपत्रं
 १८७६ ख्रीष्टशके लन्दननाम्नि नगरे मुद्रयता बर्नल्साहिबेन अप्ययदीक्षितः
 साभिनिवेशः पक्षपात्यासीच्छैववेदान्ते ऽतस्तन्निर्मिता एतदयन्यसदृशा अस-
 मीक्ष्य कृता ग्रन्था न शक्यन्ते ऽङ्गीकर्तुं निष्यक्षपातवेदान्तविषयप्रदर्शकत्वेनेत्य-
 भ्यधायि सिद्धान्तलेशसंग्रहोल्लेखे परमिदं न तथा ऽऽदरणीयं विचारशालिभि-
 स्तद्व्यवस्थापने मीमांसाद्वयानुगृहीतामितिहासपुराणाद्यर्थोपबृंहितां शैलीम-
 नुसंदधानैः प्रमाणपरतन्त्रेरास्तिकैः । विशेषतश्च सिद्धान्तलेशसंग्रहविषये
 यतो ऽत्र केवलं निरूपिताः सिद्धान्तविषये पूर्वाचार्याणां मतभेदाः । अयं
 विजयनगराधिपतेर्नरसिंहापरामिधनरसदेवभूपतेः पुत्रस्य कृष्णराजस्य व्यङ्ग-
 टपत्यपराभिधस्य सभायामष्टसु दिग्गजतया ख्यातेषु पण्डितेषु प्रथम इति

दृश्यते आङ्गलेतिहासे लेखः । अस्य च नामाण्यदीक्षित इत्यण्यदीक्षित इति च द्वेधा ऽप्युपलभ्यते स्वकृते कुचलयानन्दे ऽमुं कुचलयानन्दमकरोदप्यदीक्षित इति तदनुजयोचकृते नीलकण्ठविजये च श्रीमानप्यदीक्षितः स जयति श्रीकण्ठविद्यामुकरिति च । परं पर्यालोचने तु नात्र भेदः स्वयं प्रयोगे विनीतिं प्रचिकटयिषुरप्यदीक्षित इति प्रायुङ्क्त तदन्तेवासी तु तत्रादरदोतकमार्गपदाभ्रंशं सांप्रतमप्यान्धदेशीयेस्तथाविधे ऽर्थे प्रयुज्यमानम् अय इति पदं संयोज्य तदेव प्रायुङ्क्षेति । अयं च शाङ्करदर्शने श्रीशङ्करभगवत्पादब्रह्मसूत्रभाष्यस्य व्याख्याया वाचस्पतिमिश्रकृताया भामत्या व्याख्यानं कल्पतरुं परिमलाख्याया विस्तृतया टीकया व्याख्यावातेने च बहुविधेषु शास्त्रेषु बहून् विद्वद्वरैरादृतान् चतुरधिकशतं प्रबन्धान् । सांप्रतमप्युपलभ्यन्ते साहित्ये कुचलयानन्दचिन्मीमांसावृत्तिवार्त्तिकाभिधाः शैवोत्कर्षप्रतिपादनपराः शिवतत्त्वविवेकरत्नत्रयपरीक्षाप्रभृतयो मीमांसादर्शने विधिरसायनोपक्रमपराक्रममुखाः शाङ्करदर्शने परिमलसिद्धान्तलेशसंग्रहादयो ये ऽत्र विस्तरभीरुणा सर्वेषां तेषामुल्लेखं नात्युपयोगिनं मन्यमानेन च मया न साकल्येन नामतो निर्दिष्टाः । अमुं च सिद्धान्तलेशसंग्रहाभिधं नातिविस्तरमाकूटं परां काष्ठां प्रोठेरवश्यविज्ञेयसकलसिद्धान्तपरिपूर्णं च मुद्रयितुमुपक्रममाणेन मया संपादितानि चत्वारि पुस्तकानि द्रविडाक्षरमुद्रितमेकमपरं च प्राचीनतमं श्रीयुतवेनिससाहिबमहोदयदत्तमिति द्वे मूलभाषे सटीके च द्वे मदीयसुहृद्वरश्रीराममिश्रशास्त्रिण एकं माननीयश्रीतारकाश्रमयतिधरप्रतिष्ठापिततारकमठस्थपुस्तकालयादुपलब्धमपरमिति । तेषु प्रायः समानार्थानपि पदरचनाभाषे बहून् भेदानुपलभमानेनोपेक्ष्य नितान्तमनुपयुक्तप्रदर्शनान् पाठभेदान् न्यवेश्यन्त स्तोकमप्यर्थभेदमापन्नाः पाठा उपरि निर्दिष्टक्रममनुसृत्य । अथस्तादवास्थाप्यत च विपश्चिद्वरश्रीमदच्युतकृष्णानन्दतीर्थविरचिताया एतत्प्रबन्धरत्नप्रभाया इव सर्वाकारोज्ज्वलाया व्याख्यायाः साकल्येन निवेशयितुमुचिताया अपि विस्तरं परिजिहीर्षता विषमतमस्यलेष्वावश्यकी टिप्पणी क्व चिच्च तदविषृते ऽर्थेऽभिनवा च । निर्दिष्टाश्चेतदग्न्योपन्यस्तपूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणामध्यायपादसूत्रसंख्याङ्का व्यरच्यन्त च मूले विषयभेदएव पङ्क्तिभेदाः । तदेवमवहिते-

नापि मया क्रियमाणस्तद्यन्त्रमुद्रणे मदीयमतेरपाटवेन सीसकाक्षरयोचक-
 दोषेण वा सुलभानि स्थलितानि चाम्यन्तो गुणैकदृष्टयः सहृदया आस्वा-
 दयन्तो निखिलक्षीरोदनिर्मथननिःसृतं कलशस्थमिवामृतं सुरा अशेषवेदान्त-
 विचारनिर्गतमल्पीयसा श्रमेण निःश्रेयसनिदानं सिद्धान्तं सफलयन्तु माम-
 कीनं श्रमं प्रीयतां चानेन व्यापारेण भगवानन्तर्यामी श्रीकाशीविश्वेश्वर इत्य-
 भ्यर्थयते ।

सं० १९४६ माघ सुदि ५ स्थिरे

मानवस्युपाख्यो गङ्गाधरशास्त्री ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ. पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१ ५	जननहरिणी	जननहरणी
२ २	तदशपरिपूरण	तदशपरिपूरण
२ १७	विनाऽक्षेप	विनाऽक्षेप
५ २	मवतिष्ठते	मवतिष्ठते
५ ४	प्रतिबिम्बात्प्रति	प्रतिबिम्बात् प्रति
१२ १०	कत्क्षस्य	कत्क्षस्य
१४ १७	ईशो शुद्धा	ईशो विशुद्धा
१५ २८	भाववत्त्वं	भाववत्त्वं
१८ ६	चैतन्या	चैतन्या
२२ ३१	नंदोषः	नंदोषः
२४ २२	वृत्त्युपाकूटस्य	वृत्त्युपाकूटस्य
२८ २	मेवेति चेत्	मेवेति चेत्
२९ २३	द्रा. पुस्तक	द्रा. २ पुस्तक
३० ७	पर्वततद्वृत्ति	पर्वततद्वृत्ति
३० ८	ग्रामाख	ग्रामाख

पृ. पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२ २	भासिकास्तथापि	भासिकास्तथापि
४० १५	चाकचक्षे	चाकचक्षे
४१ ५	तुष्टेन्द्रिय	तुष्टेन्द्रिय
४९ ५	अत्राहुस्तत्त्व	अत्राहुस्तत्त्व
५२ ८	कुण्डना	गुण्डना
६१ १६	प्रेषूना	प्रेषूना
६३ २८	पुनर्गोलक	पुनर्गोलक
७२ ७	द्विचक्षणाः	द्विचक्षणाः
७७ २२	ष्टानिष्टाशब्दो	ष्टानिष्टाशब्दो
७८ १३	उभयानुस्यूत	उभयानुस्यूत
८१ २९	तदप्रयुक्त	तदप्रयुक्त
९५ १७	वासिष्ठादि	वासिष्ठादि
१०५ ११	भ्युप-	भ्युपग-
१०५ २०	स्काष्ट	स्काष्ट
१०५ २१	काष्टं	काष्टं

नापि मया क्रियमाणस्तदयन्त्रमुद्रणे मदीयमतेरपाटवेन सीसकाक्षरयोषक-
 दोषेण वा सुलभानि स्थलितानि चाम्यन्तो गुणैकदृष्टयः सहृदया आस्वा-
 दयन्तो निखिलक्षीरोदनिर्मथननिःसृतं कलशस्थमिधामृतं सुरा अशेषवेदान्त-
 विचारनिर्गतमल्पीयसा श्रमेण निःश्रेयसनिदानं सिद्धान्तं सफलयन्तु माम-
 कीनं श्रमं प्रीयतां चानेन व्यापारेण भगवानन्तर्यामी श्रीकाशीविश्वेश्वर इत्य-
 भ्यर्थयते ।

सं० १९४६ माघ सुदि ५ स्थिरे

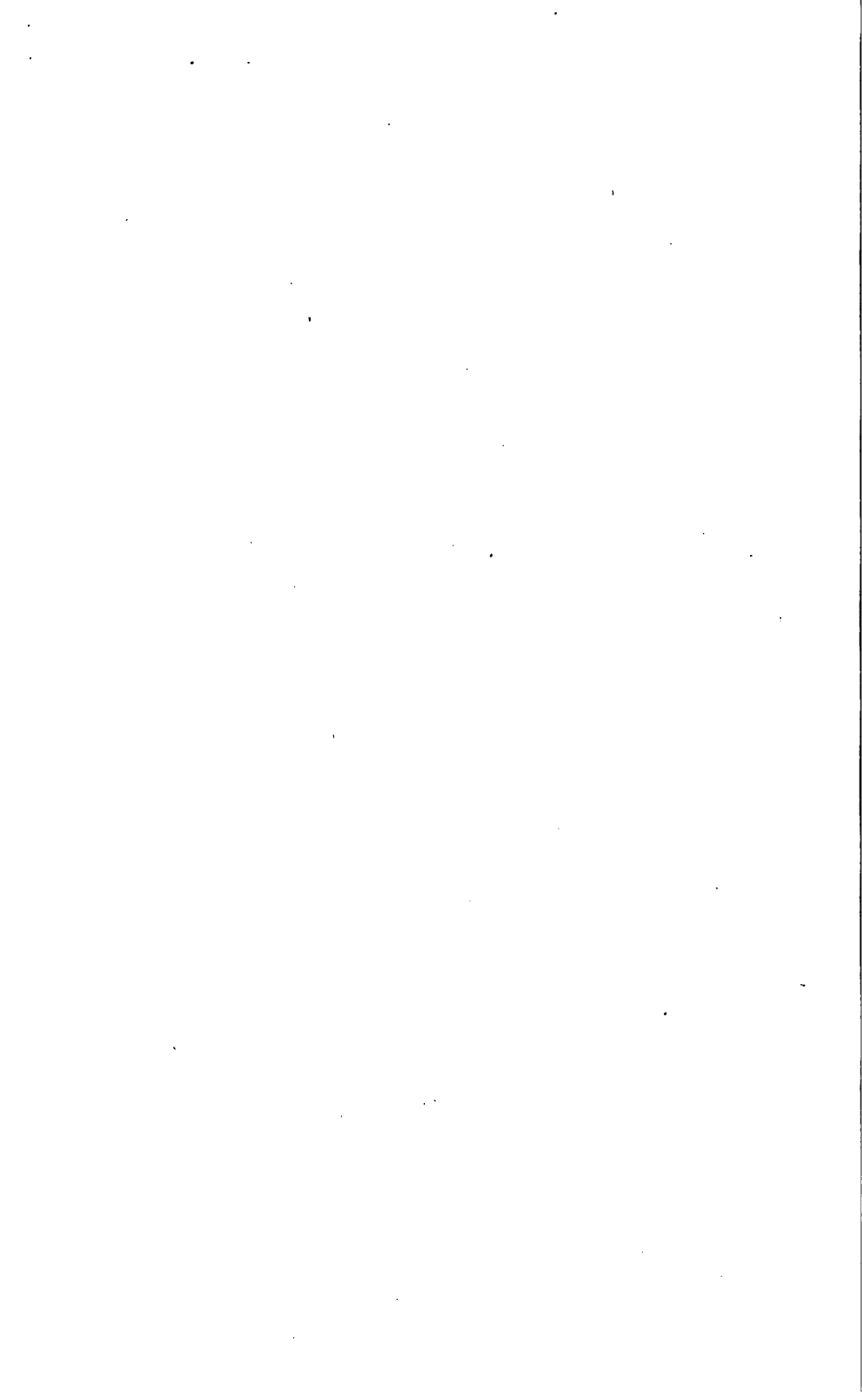
मानवस्युपाख्यो गङ्गाधरशास्त्री ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ. पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१ ५	जननहरिणी	जननहरिणी
२ २	तदंशपरिपूरण	तदंशपरिपूरण
२ १०	विनाऽक्षेप	विनाऽक्षेप
५ २	मवतिष्ठते	मवतिष्ठते
५ ४	प्रतिबिम्बात्प्रति	प्रतिबिम्बात् प्रति
१२ १०	कत्स्नस्य	कत्स्नस्य
१४ १७	ईशो शुद्धा	ईशो विशुद्धा
१५ २८	भाववत्त्वं	भाववत्त्वं
१८ ६	चैतन्या	चैतन्या
२२ ३१	नंदोषः	नं दोषः
२४ २२	वृत्त्युपाकूटस्य	वृत्त्युपाकूटस्य
२८ २	मेवेतिचेत्	मेवेति चेत्
२९ २३	द्रा. पुस्तक	द्रा. २ पुस्तक
३० ७	पर्वततद्वृत्ति	पर्वततद्वृत्ति
३० ८	प्रमाख	प्रमाख

पृ. पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२ २	भासिकास्तथापि	भासिकास्तथापि
४० १५	चाकचिक्ये	चाकचिक्ये
४१ ५	तुष्टेन्द्रिय	तुष्टेन्द्रिय
४९ ५	अत्राहुस्तत्त्व	अत्राहुस्तत्त्व
५२ ८	गुणठना	गुणठना
६१ १६	प्रेप्सूना	प्रेप्सूना
६३ २८	पुनर्गोलक	पुनर्गोलक
७२ ७	द्विचक्षणाः	द्विचक्षणाः
७७ २२	ष्टानिष्टाशब्दो	ष्टानिष्टाशब्दो
७८ १३	उभयानुस्यूत	उभयानुस्यूत
८१ २६	तदप्रयुक्त	तदप्रयुक्त
९५ १७	वासिष्ठादि	वासिष्ठादि
१०५ ११	भ्युप-	भ्युप-
१०५ २०	त्काष्ट	त्काष्ट
१०५ २१	काष्टं	काष्टं

सूचीपत्रम् ।

धनुराकारचिन्हाभ्यां रहिते केवलं पदम् ।
तद्व्युक्ते त्वर्थविवृतिः प्राज्ञैरित्यवधार्यताम् ॥

	पृष्ठे पङ्क्तौ
अकृताभ्यागमः	१४-१३ । (१४ टि. २)
अयभागः	२६-११ । (२६ टि. ४)
अज्ञाननिवर्तकनिरूपणम्	(१००-१०)
अज्ञानसत्तायुक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रमाणेन प्रत्यक्षत्वम्	(७२-६)
अज्ञानस्य जीवाश्रितत्वम्	(२२-३)
अज्ञानस्य पुरुषाश्रितत्वमात्रम्	(३०-२३)
अज्ञानलेशानुवृत्तिः	(२१-१७)
अज्ञानस्य विषयाश्रितत्वमात्रम्	(३१-६)
अज्ञानस्य सांशत्वाङ्गीकारादेकोपाधा निवृत्तस्याप्युपाध्यन्तरेऽनुवृ- त्तिसम्भवः	(२१-१६)
अज्ञानान्तरनाशः	(२७-१०)
अज्ञानानां नानात्वं स्वीकृत्य तदभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकत्वम्	(७६-१४)
अद्वैतविद्याकृन्मते प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वम् ...	(६१-२०)
अद्वैतविद्याचार्यमते अनिर्वाच्याविद्यानिवृत्तिः	(१०७-२१)
अद्वैतविद्याचार्यमते आनन्दस्यैकत्वेऽप्यध्यस्ततारतम्यम्	(३५-१७)
अद्वैतविद्याचार्यमते आपरोक्षस्य चैतन्यधर्मत्वमेव न ज्ञानधर्म- त्वम्	(६६-१)
अद्वैतविद्याचार्यमते स्वप्नप्रपञ्चस्य न प्रातिभासिकत्वमपि तु व्यावहारिकत्वम्	(७३-८)
अद्वैतात्म प्रतिपादकभाषाप्रबन्धश्रवणनिवृत्तिफलको वेदान्तश्रव- णनियमविधिः	(५-१३)
अध्यस्तरजतस्येदमशाऽज्ञानमेवोपादानम् ...	(३८-१०)
अधिष्ठानम्	(३८-७) (३८-८)
अन्तःकरणभेदाभेदयोरनुसन्धानाननुसन्धानप्रयोजकत्वम्	(७६-१२)
अन्तःकरणस्य कर्तृत्वात् तत्साचिध्यादात्मनि सुखाद्यध्यासः	(७७-१६)
अन्तःकरणादिविशिष्टचैतन्यस्य तादृशचैतन्यान्तराद् भेदाद् व्यवस्था	(७७-११)
अन्तःकरणे चिदाभासस्य सुखाद्याश्रयत्वम् ...	(७७-४)
अन्तःकरणोपधानेन जीवः साक्षी	(३३-२२)
अनध्यस्तरजतज्ञानाभावः	(४४-११)
अनुमन्ता	(३३-टि. १)
अनुवृत्तमूलाविद्याया एवाऽविद्यालेशत्वम् ...	(१०७-५)
अपच्छेदन्यायः	५१-२१ (५५-१६)
अपरोक्षत्वम्	४५-२२ (४५-टि. ३) १११-३
अपरोक्षज्ञानजनकत्वेन नियमविधिः	(६-१८)
अपरोक्षात्मविषयकत्वेन शब्दस्याऽपरोक्षज्ञानजनकत्वम्	(६८-१६)
अपूर्वविधिः	(१-१४) (१-१५)
प्रकटार्थकारमतेनात्मदर्शनविधेरपूर्वविधित्वम्	(२-२२)

अपोहः	पृष्ठे पङ्क्ति
(अभिभवः) नाशः संवेष्टनम् अपसरणं वा	७-६ । (७-टि. १)
अभेदाभिव्यक्तित्वरूपनिरूपणम् (वृत्तिद्वारा एकीभावः)	(२७-२) (२७-७) (२७-१३)
अमुख्याधिकारिकृतवेदान्तविचारस्य जन्मान्तरीयविद्यावा- प्त्युपयोगित्वम्	(२६-१)
अवगुण्ठनम्	(६३-१०)
अवच्छेदपक्षः	४३-१७ । (४३-टी. ७)
अवस्थारूपाज्ञानस्य सादित्वम्	(१८-६)
अवस्थारूपाज्ञानानामनादित्वम्	(२७-१८)
अविद्या	(२७-१६)
अविद्यातिरिक्तस्यैव प्रत्यक्षसमये सृष्टिः	५-२ । (१४-३)
अविद्यानिवृत्तिस्वरूपनिरूपणम् । आत्मरूपैव सा	(७१-१४)
अविद्यालेशनिरूपणम् । विज्ञेयप्रशङ्गस्य तद्रूपत्वम्	(१०७-१०)
अविद्यासंस्कारस्याऽविद्यालेशत्वम्	(१०७-१)
अविद्योपाधिको जीव एव साक्षी	(१०७-४)
असत्त्वम्	(३३-१५)
असंन्यासिनामपि त्रैविर्णिकानामेव ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम्	(५६-१३)
अहङ्काराद्यनुसन्धानोपपादनम् । वृत्तेरनित्यत्वात्संस्कारोपपत्तिः	(८८-१३)
अहङ्कारानवच्छिन्नस्यान्तरस्य चैतन्यस्य स्वप्नप्रपञ्चाधिष्ठानत्वम्	(३६-१७)
अहङ्कारावच्छिन्नचैतन्यस्य स्वप्नप्रपञ्चाधिष्ठानत्वम्	(६७-११)
अहमाकारवृत्तेर्ज्ञानत्वम्	(६८-१६)
अहमाकारवृत्तेर्ज्ञानत्वाभावः	(३७-२२)
आत्मा	(३७-१४)
आधारः	१-११ । ६-१७
आनन्दबोधोपाचार्यमते आत्मान्या पञ्चमप्रकारा अविद्यानिवृत्तिः	३८-७ (३८-८)
आनन्दमयः	(१०७-१६)
आनन्दस्यावृतत्वम्	(१६-४)
आनन्दापरोक्ष्येपि तदभेदाध्यासात् पुरुषान्तरानन्दापरोक्ष्या- भावेन विद्यया तदध्यासनिवृत्तौ तदापरोक्ष्यम्	(३६-१)
आवरणम्	(१११-३)
आवरणशक्तिप्रतिबन्धरूपो ज्ञानतिरस्कारः	(२८-८)
आवरणाभिभवः	(२८-१५)
आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम्	३६-१२ (३६-टि. ३)
आविद्यकजीवेश्वरविभागमतम्	(२६-२१)
इदमाकारा वृत्तिरध्यासकारणम् । इजताकारवृत्तिस्त्वध्यासवि- षया	(२०-८)
ईश्वराश्रिताया मायाया एव प्रपञ्चकारणत्वम्	(४४-७)
ईश्वरोपाधिः	(२२-१६)
उपलक्षितस्य चैतन्यात्मनैकीभावः	(१४-५)
उपाधिभेदे ऽपि सुखाद्यनुसन्धानसाङ्ख्योपादनम्	(२६-१७)
शरीरस्वोपाधित्वम्	(७६-१६)
उपाधिस्वरूपम्	(७८-३)
कहः	(१७-२१)
एकजीववादे हिरण्यगर्भस्य कल्पभेदेन ज्ञानात्वावृत्तिनिगमना- द्विरह्यादेकजीववादः	७-६ । (७ टि. १)
	(२१-४)

			पृष्ठे पङ्क्ति
एकरसत्वम्	४५-२२ । (४५-टि. ३)
कन्दलना	२७-३ (२७-टि. १)
कर्तृत्वस्वरूपनिरूपणम्	(२२-२०)
कर्मणां ज्ञानोत्पत्तासुपयोगनिरूपणम् आश्रमचतुष्टयकर्मणा- मेव ज्ञानोपयोगित्वम्	(८६-२३)
कल्पतरुमते विधुरकर्मणामपि नित्यानामेव ज्ञानोपयोगि- त्वम्	(८७-३)
कल्पितचैतन्यभेदाश्रयणमात्रेण तदव्यवस्था	(७७-२३)
कल्पिताहमाकारवृत्त्या संस्कारोपपत्तिः	(३७-६)
कायधूहः	१७-२३ ।
कार्यसंज्ञात्कारवत्स्वरूपं कर्तृत्वम्	(३३-५)
कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वम्	(२२-२२)
काल्पनिकस्य ब्रह्मानन्दाभावस्याऽविद्यानिवृत्त्या निवृत्तिः	(११०-१७)
कूटस्थचैतन्यम्	१०-५ (१४-२३)
कतहानम्	१४-१३ । (१४-टि. २)
कौमुदीमते परमेश्वरस्यैव रूपभेदः साक्षी	(३३-१)
कौमुदीमते स्वरूपज्ञानेन सर्वावभासकत्वं सर्वज्ञत्वम्	(२३-२६)
घटकुटीप्रभातवृत्तान्तः	११६-१ । ४०-१४ (४०-टि. ५)
चित्सुखाचार्यमते अहङ्कारादीनामपि केवलसाक्षिवेद्यत्वेन प्रातिभासिकत्वम्	(७२-१६)
चित्सुखाचार्यमते मुक्तौ दुःखाभावस्य न स्वतःपुरुषार्थत्वं किन्तु अनवच्छिन्नानन्दप्राप्तेरेव	(१०६-२४)
चिदाभासः	१६-१६
चिदुपरागः	(२५-१३) (२५-२०)
चिदुपरागार्थं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थं वा वृत्तिनिर्गमापेक्षा	(४८-३)
चैतन्यस्य वृत्तिद्वारकः परम्परासम्बन्धः	(२५-६)
चैतन्याभिव्यक्त्यर्थं वृत्त्यावश्यकत्वम्	(४५-८)
छगज्जन्मभङ्गानां समुदितानामन्यमते ब्रह्मलक्षणत्वम्	(६-२२)
जीवः	(१३-२३)
जीवब्रह्माभेदगोचरज्ञानस्यैव मूलाज्ञाननिवर्तकत्वम्	(१०३-४)
जीवस्यैव सर्वप्रपञ्चोपादनत्वम्	(१२-१८)
जीवाभासः	(२१-२)
जीवाणुत्वनिराकरणम्	(८०-१६)
जीवेश्वरस्वरूपनिरूपणम्	(१३-२०)
जीवैकत्वम्	(२०-१६)
जीवैकत्वानेकत्वविचारः	(२०-१५)
जीवोपाधिः	१४-६
जीवोपाधिभेदसम्भावना आत्माभेदे ऽपि उपाधिभेदेन सु- खदुःखादिव्यवस्था	(७६-१)
जीवोपाधिभेदसम्भावनोपपत्तिनिरूपणम् । मनसां भेदात्- स्यैव सुखाद्याश्रयत्वम्	(७६-६)
ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधोपपत्त्यर्थं वृत्तिनिर्गमावश्यकत्वम्	(४६-१२)
ज्ञानेनैकाज्ञाननाशे ऽप्यज्ञानान्तरानुवृत्तिः	(२८-३)
तत्त्वविवेकमते रूपभेदेन भिन्नायां मायायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बो जीवः	(१४-१)

			पृष्ठे पङ्क्ति
अपोहः	७-६ । (७-टि. १)
(अभिभवः) नाशः संवेष्टनम् अपसरणं वा ...			(२७-२) (२७-७) (२७-१३)
अभेदाभिव्यक्तिस्वरूपनिरूपणम् (वृत्तिद्वारा गतीभावः)			(२६-१)
अमुख्याधिकारिकृतवेदान्तविचारस्य जन्मान्तरीयविद्यावा- प्त्युपयोगित्वम्	(६३-१०)
अवगुण्ठनम्	४३-१७ । (४३-टी. ७)
अवच्छेदपक्षः	(१८-६)
अवस्थारूपाज्ञानस्य सादित्वम्	(२७-१८)
अवस्थारूपाज्ञानानामनादित्वम्	(२७-१६)
अविद्या	५-२ । (१४-३)
अविद्यातिरिक्तस्यैव प्रत्यक्षसमये सृष्टिः	(७१-१४)
अविद्यानिवृत्तिस्वरूपनिरूपणम् । आत्मरूपैव सा			(१०७-१०)
अविद्यालेशनिरूपणम् । विलेपशक्त्यंशस्य तद्रूपत्वम्			(१०७-१)
अविद्यासंस्कारस्याविद्यालेशत्वम्	(१०७-४)
अविद्योपाधिको जीव एव साक्षी	(३३-१५)
असत्त्वम्	(५६-१३)
असंन्यासिनामपि त्रैवर्णिकानामेव ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम्			(८८-१३)
अष्टङ्काराद्यनुसन्धानोपपादनम् । वृत्तेरनित्यत्वात्संस्कारोपपत्तिः			(३६-१७)
अष्टङ्कारानवच्छिन्नस्यान्तरस्य चैतन्यस्य स्वामुपपञ्चाधिष्ठानत्वम्			(६७-११)
अष्टङ्कारावच्छिन्नचैतन्यस्य स्वामुपपञ्चाधिष्ठानत्वम्			(६८-१६)
अहमाकारवृत्तेर्ज्ञानत्वम्	(३७-२२)
अहमाकारवृत्तेर्ज्ञानत्वाभावः	(३७-१४)
आत्मा	१-११ । ६-१७
आधारः	३६-७ (३८-८)
आनन्दबोधार्थमते आत्मान्या पञ्चमप्रकारा अविद्यानिवृत्तिः			(१०७-१६)
आनन्दमयः	(१६-४)
आनन्दस्यावृत्तत्वम्	(३६-१)
आनन्दापरोक्ष्येण तदभेदाध्यासात् पुरुषान्तरानन्दापरोक्ष्या- भावेन विद्याया तदध्यासनिवृत्तौ तदापरोक्ष्यम्			(१११-३)
आवरणम्	(२८-८)
आवरणशक्तिप्रतिबन्धरूपो ज्ञानतिरस्कारः			(२८-१५)
आवरणाभिभवः	३६-१२ (३६-टि. ३)
आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम्	(२६-२१)
आविद्यकजीवेश्वरविभागमतम्	(२०-८)
इदमाकारा वृत्तिरध्यासकारणम् । रजसाकारवृत्तिस्त्वध्यासवि- षया	(४४-७)
ईश्वराश्रिताया मायाया एव प्रपञ्चकारणत्वम्			(२२-१६)
ईश्वरोपाधिः	(१४-५)
उपलक्षितस्य चैतन्यात्मनैकीभावः	(२६-१७)
उपाधिभेदे ऽपि सुखाद्यनुसन्धानसाङ्कर्यापादनम्			(७६-१६)
शरीरस्योपाधित्वम्	(७८-३)
उपाधिस्वरूपम्	(१७-२१)
ऊहः	७-६ । (७ टि. १)
एकजीववादे हिरण्यगर्भस्य कल्पभेदेन नामात्वाद्भिनिगमना- न्निरह्यादेकजीववादः	(२१-४)

	१७८ पङ्क्ति
एकरसत्वम् ...	४५-२२ । (४५-टि. ३)
कन्दलना ...	२७-३ (२७-टि. १)
कर्तृत्वस्वरूपनिरूपणम् ...	(२२-२०)
कर्मणां ज्ञानोत्पत्तावुपयोगनिरूपणम् आश्रयमद्युष्टयकर्मणा- मेव ज्ञानोपयोगित्वम् ...	(५६-२३)
कल्पतरुमते विधुरकर्मणामपि नित्यानामेव ज्ञानोपयोगि- त्वम् ...	(८७-३)
कल्पितचैतन्यभेदाश्रयणमात्रेण तद्व्यवस्था	(७७-२३)
कल्पिताहमाकारवृत्त्या संस्कारोपपत्तिः ...	(३७-६)
कायव्यूहः ...	१७-२३ ।
कार्यसंज्ञात्कारवत्स्वरूपं कर्तृत्वम् ...	(३३-५)
कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वम् ...	(२२-२२)
कास्परिकस्य ब्रह्मानन्दाभावस्याऽविद्यानिवृत्त्या निवृत्तिः (११०-१७)	
कूटस्थचैतन्यम् ...	१०-५ (१४-२३)
कतहानम् ...	१४-१३ । (१४-टि. २)
कौमुदीमते परमेश्वरस्यैव रूपभेदः साक्षी	(३३-१)
कौमुदीमते स्वरूपज्ञानेन सर्वावभासकत्वं सर्वज्ञत्वम्	(२३-२६)
घटुकुटीप्रभातवृत्तान्तः ...	११६-१ । ४०-१४ (४०-टि. ५)
चित्सुखाचार्यमते अहङ्कारादीनामपि केवलसाक्षिवैद्यत्वेन प्रातिभासिकत्वम् ...	(७२-१६)
चित्सुखाचार्यमते मुक्तौ दुःखाभावस्य न स्वतःपुरुषार्थत्वं किन्तु अनवच्छिन्नानन्दप्राप्तेरेव ...	(१०६-२४)
चिदाभासः ...	१६-१६
चिदुपरागः ...	(२५-१३) (२५-२०)
चिदुपरागार्थं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थं वा वृत्तिनिर्गमापेक्षा (४८-३)	
चैतन्यस्य वृत्तिद्वारकः परम्परासम्बन्धः ...	(२५-६)
चैतन्याभिव्यक्त्यर्थं वृत्त्यावश्यकत्वम् ...	(४५-८)
अगजजन्मभङ्गानां समुदितानामन्यमते ब्रह्मलक्षणत्वम्	(६-२२)
जीवः ...	(१३-२३)
जीवब्रह्माभेदगोचरज्ञानस्यैव मूलाज्ञाननिवर्तकत्वम्	(१०३-४)
जीवस्यैव सर्वप्रपञ्चोपादनत्वम् ...	(१२-१८)
जीवाभासः ...	(२१-२)
जीवाणुत्वनिराकरणम् ...	(८०-१६)
जीवेश्वरस्वरूपनिरूपणम् ...	(१३-२०)
जीवैकत्वम् ...	(२०-१६)
जीवैकत्वानेकत्वविचारः ...	(२०-१५)
जीवोपाधिः ...	१४-६
जीवोपाधिभेदसम्भावना आत्माभेदे ऽपि उपाधिभेदेन सु- खदुःखादिव्यवस्था ...	(७६-१)
जीवोपाधिभेदसम्भावनापपत्तिनिरूपणम् । मनसां भेदात्- स्यैव सुखाद्याश्रयत्वम् ...	(७६-६)
ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधापपत्त्यर्थं वृत्तिनिर्गमावश्यकत्वम्	(४६-१२)
ज्ञानेनैकाज्ञाननाशे ऽप्यज्ञानान्तरानुवृत्तिः	(२८-३)
तत्त्वविवेकमते रूपभेदेन भिन्नायां मायायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बो जीवः	(१४-१)

पृष्ठे पङ्क्ति

तत्त्वशुद्धिकारमते प्रत्यक्षस्य सन्मात्राहकत्वेन घटाद्यविष-

यकत्वम् ... (४६-५)

तत्त्वशुद्धिकारमते साक्षात्कारजन्यस्मरणवत्त्वेन सर्वज्ञत्वम् (२३-२९)

तत्त्वशुद्धिमते ब्रह्मकोटिरेव साक्षी प्रतिभासतो जीवकोटिः (३३-९९)

तत्त्वावेदकत्वे ऽपि कालत्रयाबाध्यत्वस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणात्-

म्भवाच्छ्रौतस्य मिथ्यात्वस्य बाधाभावः (५९-९९)

तिरस्कारः ... (२८-२०)

तैजसः ... (९६-५६)

त्रैविर्णिकानां संन्यासाधिकारः ... (६९-९६)

दग्धतृणकूटदहनोटाहरणेन चरमवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तिः (९०४-९६)

दग्धलोहपीताम्बूदाहरणेन तदुपपत्तिः ... (९०४-९५)

दृग्दृश्यविवेकोक्तौ विशेषः ... (९७-९)

दृश्यस्य ज्ञानानतिरिक्तत्वम् ... (७२-६)

दृष्टानुरोधेन वृत्तिनिर्गमस्य फलितत्वम् ... (४८-९)

दृष्टिसृष्टिवादिमते प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षसमयएव सृष्टिः (७०-२४)

दृष्टिसृष्टिवादिमते विषयादिसृष्टितत्क्रमादेः श्रुतितात्प-

र्याविषयत्वम् ... (७९-९६)

देशकालविशेषणान्तरविशिष्टाज्ञानानां द्वितीयादिवृत्तिना-

श्रयत्वम् ... (२६-५५)

धाराबाहिकम् = द्वितीयवृत्त्या पूर्वतिरस्कृताज्ञानतिरस्का-

रपरिपालनम् ... (२८-२२)

धीवासनाप्रतिबिम्ब ईश्वरः ... (९५-९६)

ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तजन्यत्वनियमे व्यभिचारप्रदर्शनम् (९०४-९७)

निद्रारूपमूलज्ञानावस्थाभेदस्य स्वप्नप्रपञ्चोपादानत्वम् (६६-९६)

निदिध्यासनम् ... (६-७ । (६-९३)

नियमविधिः ... (९-९४ । (९-९८)

निर्गुणस्याणुपासनोपादानम् ... (६४-९७)

निर्विचिकित्सम् ... (६-५ । (६-टि. २)

वृत्तिहन्तृमते इदमाकारवृत्तेरभावः .. (३८-९६)

न्यायचन्द्रिकामते अज्ञानान्तरातिरस्कारः (२६-५)

न्यायसुधाकृन्मते प्रत्यक्षस्य घटादिविषयकत्वे ऽपि सत्ताया

अधिष्ठानगताया एव तत्र भानम् ... (५०-९९)

पञ्चदशयुक्तो जीवेश्वरभेदः ... (९४-९७)

पदार्थतत्त्वनिर्णयकारमते मायाब्रह्मणोरुभयोर्जगदुपादान-

त्वम् ... (९२-२२)

परकृतिः ... (५८-२ । (५८-टि. ९)

परतत्त्वम् ... (७-९९ (७-टि. ४)

परस्परविवेकः ... (६-२९ (६-टि. ६)

परिणामः ... { (९०-६) (९०-९०) (९०-टि. ५)
(९०-टि. ९९)

परिसंख्याविधिः ... ९-९४ (२-३)

परिसंख्याविधौ वार्त्तिकमतम् ... (७-९४)

पानादिक्रियायां जलत्वेनैव प्रयोजकता न सत्यजलत्वेन (७४-९)

पारमार्थिकजीवः ... (९७-४)

पुरुषविषयरूपाश्रयभेदेनाज्ञानद्वैविध्यम् ... (३०-९३)

प्रकटार्थकारमते स्वीयाभिमायापरिणामैः प्रपञ्चापरोक्षत्वम्		
सर्वज्ञत्वम्	...	(२३-१७)
प्रकटार्थविवरणमते मायायां चित्प्रतिबिम्बस्येश्वरत्वम् ।		
अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बस्य जीवत्वम्		(१३-२०)
प्रकाशः	...	३६-३ (३६-टि. १)
प्रतिजीवमविद्याभेदाभ्युपगमेन बद्धमुक्तव्यवस्थापपत्तिः		(२२-७)
प्रतिबिम्बसत्यत्वनिराकरणम्	...	(६०-१५)
प्रतिबिम्बाध्यासे विज्ञेयशक्त्यंशेनानुवर्तमानस्याज्ञानस्य		
प्रतिबिम्बाध्यासेपादान्तरत्वम्	...	(६५-३)
प्रतिमुखाध्यासपक्षः	...	६३-१८ (६३-२२)
प्रत्ययाभ्यासः	...	६६-६
प्रत्यक्षेणाद्वैतशुतेरबाधनिरूपणम्	...	(४६-१)
प्रत्यक्षेणाबाध्यत्वग्रहणसम्भवेऽप्यबाध्यत्वे उत्कर्षापकर्ष-		
स्वीकारेण ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वस्य ब्रह्मज्ञानबाध्य-		
त्वस्य चाविरोधः	...	(५१-११)
प्रत्यक्षस्य वृत्तिवेद्यत्वम् । परोक्षस्य चैतन्यवेद्यत्वम्		(४५-२)
प्रपञ्चस्वरूपानिषेधेऽपि तस्य तात्त्विकत्वनिषेधः		(५६-१)
प्रातिभासिकजीवः	...	(१७-६)
प्रातिभासिकप्रपञ्चः	...	१२-११ (६०-८)
प्राप्तबाधः	...	(५६-१८)
प्रामाण्यम्	...	(५०-१८)
प्राज्ञः	...	(३३-६) १६-१७ (१६-१८)
बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्धये अन्तःकरणोपाधिभेदेन नानाजी-		
ववादः	...	(२१-११)
बाध्यत्वाबाध्यत्वयोर्विरोधेऽपि पञ्चादुत्पत्तत्वेन बाध्य-		
त्वज्ञानस्याबाध्यत्वज्ञानबाधकत्वम्	...	(५१-२०)
बाल्यपाण्डित्यमौनानि	...	(६-१०)
बिम्बचैतन्यस्य स्वामुप्रपञ्चाधिष्ठानत्वम्		(६६-१)
ब्रह्मगतसत्त्वस्य प्रपञ्चे प्रसक्तस्य युतिकृतो निषेधः		(५६-१६)
ब्रह्मचैतन्येन समर्पितस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेन सहैकीभावः		(२६-६)
ब्रह्मणः कारणत्वविचारे सङ्क्षेपशारीरकमते शुद्धस्योपा-		
दानत्वम्	...	(१०-११)
ब्रह्मणः कारणत्वस्वरूपनिरूपणम्	...	(१०-५)
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिरूपणम्	...	(२३-१३)
ब्रह्मणो विवर्तकरोपादानत्वम्	...	१०-५ (१३-२)
ब्रह्मलक्षणे जगज्जन्मस्थितिभङ्गेष्वेकैकस्य ब्रह्मलक्षणत्वं		
कौमदीमते	...	(६-१७)
ब्रह्मविषयकस्य शाब्दज्ञानस्याप्यपरोक्षत्वापपादनम्		(६८-६)
ब्रह्मसाक्षात्कारे कारणनिरूपणम् । प्रत्ययाभ्यासस्य ब्रह्म-		
साक्षात्कारकारणत्वम्	...	(६६-८)
ब्रह्मसंस्थः	...	७-१६ । (७-१८)
ब्रह्मज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वम्	...	(१०५-२३)
ब्रह्मज्ञानाकूटचैतन्यप्रकाशस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वम्		(१०५-१५)
ब्रह्माकारवृत्तिनाशकनिरूपणम् । कतकरजोदृष्टान्तेनाज्ञा-		
नान्तरनाशकस्य ब्रह्मज्ञानस्य स्वनिवर्तकत्वम्		(१०४-११)

ब्रह्मानन्दस्य प्राप्यत्वोपपादनम् । कण्ठधामीकरन्याये-		
नौपचारिकी प्राप्त्यव्यता	...	(११०-१२)
ब्रह्मानन्दोक्तो जीवेश्वरविभागः	...	(१६-१)
ब्राह्मणस्यैव संन्यासपूर्वकं वेदान्तश्रवणाधिकारः क्षत्रि-		
यवैश्ययोस्तु तच्चैरपेक्ष्येणैव	...	(६२-१)
भामतीमते कर्मणां विविदिषोत्पादनेपयोगित्वम्		(८५-५)
भारतीतीर्थमते सर्वविषयवासनासाक्षित्वरूपं ब्रह्मणः		
सर्वज्ञत्वम्	...	(२३-१३)
भावनाप्रचयसाहित्येन शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वम्		(६८-१३)
मननम्	...	६-७ (६-१२)
मनस एव ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वम्	...	(६७-१)
मनसो नियामकत्वेन एकत्राज्ञाननिवृत्तावपि अपरत्राज्ञा-		
नानुवृत्त्युपपत्तिः	...	(२१-२०)
महत्वाक्यस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वम्		(६७-१४)
मायाकारणत्वविचारः	...	(१२-२०)
मार्थिकजीववादे हिरण्यगर्भस्यैव मुख्यं जीवत्वम् अन्येषां		
जीवाभासत्वम्	...	(२०-२१)
मायाब्रह्मणोरुभयोर्जगदुपादानत्वनिर्वाहकमुपादानत्व-		
लक्षणम्	...	(१३-१)
मायाऽविद्याभेदवादिमते विद्यदादिप्रपञ्चे ईश्वरस्यैवा-		
न्तःकरणादौ जीवस्यैवोपादानत्वम्	...	(१२-४)
मायाऽविद्याभेदवादिमते विद्यदादिप्रपञ्चे ईश्वरोपादान-		
त्वम् । अन्तःकरणादादीश्वरजीवयोरुभयोरप्युपादान-		
त्वम्	...	(११-११)
मार्थिकजीवेश्वरविभागः	...	(२०-८)
मिथ्यात्वम्	...	(७२-१७)
मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे ऽपि प्रपञ्चसत्यत्वाभावनिरूपणम्		(७४-१७)
मिथ्यापदार्थस्याऽऽर्थक्रियाकारित्वोपपादनम्		(७३-४)
मुक्तस्वरूपनिरूपणम् । निर्विशेषचैतन्यरूपेणावस्थानम्		(१११-७)
मुक्तिः	...	७-१७ । (१११-७)
मूलाज्ञानस्यैव प्रतिबिम्बाध्यासोपादानत्वम्		(६५-८)
रजताकारवृत्तेर्वैयर्थ्यम्	...	(४४-३)
रामादृशाचार्यमते अहङ्कारादीनां प्रातिभासकत्वोपपादक-		
भाष्यादियन्यानां प्रौढवादत्वम्	...	(७३-१)
लिङ्गम्	...	(२-८)
हिरण्यगर्भः	...	(१६-१२)
वाचस्पतिमतेनात्मदर्शने त्रिविधविधित्वाभावः		(८-६)
वाचस्पतिमते ब्रह्मण एवोपादानत्वम् । मायायास्तु सह-		
कारित्वमत्रम्	...	(१३-१३)
वाचस्पतिमते सर्वविषयकज्ञानात्मकत्वं सर्वज्ञत्वम्		(२४-८)
विज्ञानमयः	...	(१६-३)
विद्यमानस्याऽपि स्वरूपानन्दस्यापरोक्ष्याभावेनापुरुषार्थ-		
त्वाद् विद्यया तदापरोक्ष्यात्माप्यता		(११०-२२)
विधिवादः	...	(१-११)
विद्यदादिप्रपञ्चे ईश्वरस्यैवोपादानत्वमन्तःकरणादौ जी-		
वस्यैवोपादानत्वम्	...	(११-१६)

विविदादिप्रपञ्चस्य प्रतिपुरुषं भेदः ...	पृष्ठे पङ्क्ति	(२२-१३)
विराट्		(१६-१३)
विवर्तः	{ (१०-८) (१०-६) (१०-१०) (१०-टि. ३) (१०-टि. ८)	
विवरणमते जीवस्य प्रपञ्चानुपादानत्वाद् वृत्तौ सत्या- मवभासः		(२४-१३)
विवरणमते मायाशब्दलस्येश्वरस्योपादानत्वम्		(१०-१५)
विवरणवार्तिककारमते श्रुतिप्रत्यक्षयोरुभयोरपि प्रमाणा- त्वेन तत्तिर्वाहाय प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकतत्त्वावेद- कत्वं श्रुतेस्तु पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वमिति विषय- व्यवस्था निर्दोषत्वाच्छ्रुतेः परत्वाच्च		(५४-९)
विवरणानुसारिणां मतेन जीवेश्वरभेदः बिम्बप्रतिबिम्ब- वादः		(१७-१९)
विवरणानुसारिमते कर्मणां विद्यायामेवापयोगित्वम्		(८६-९)
विवरणानुसारिमते ब्रह्मण्यवहितमनोव्यापारनिवृत्ति- फलकः अवगणनियमविधिः । ...		३-८
विवरणानुसारिमते भिन्नात्मशास्त्रनिवृत्तिफलको वेदा- न्तश्रवणनियमविधिः ...		(४-१९)
विवरणैकदेशिमते आत्मदर्शनविधिनियमविधिः पूर्ववत्		(६-५)
विश्लिष्टोपाधिभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वम्		(७८-१५)
विश्वः		(१६-२०)
विशुद्धं ब्रह्म जीवाभेदेन साक्षीति तत्त्वप्रदीपिकामतम्		३२-२२
विषयगताज्ञानस्य समानाधिकरणज्ञाननिवर्तकत्वाद् वृत्तिनिर्गमस्य फलितत्वम् ...		(४७-२३)
विषयाकारवृत्तिसंस्पृष्टावस्थविषयावच्छिन्नचैतन्यानाव- रकत्वस्वाभाव्यम् ...		(२७-३)
विषयावभासस्य स्पष्टतासिद्धये वृत्त्यावश्यकत्वम्		(४५-१९)
विषयोपरागः		२५-५ (२५-७)
वृत्तिनिर्गमावश्यकत्वनिरूपणम् ...		(४४-२९)
वृत्तिसंयोगेन चैतन्यसंयोगः संयोगज्ञसंयोगः		(२५-१४)
वृत्त्याऽज्ञाननाशेऽपि वृत्त्युपरमे अज्ञानान्तरस्यावरक- त्वम्		(२८-७)
वृत्त्या सह विषयस्य सम्बन्धनिरूपणम्		(२५-५)
वृत्त्युपयोगनिरूपणम् ...		(२४-१३)
वेदान्तमूलकेतिहासपुराणश्रवणनिवृत्तिफलको नियम- विधिः		(५-२९)
वेदान्तवाक्यजन्यस्यैव नियमादृष्टसहितस्य ब्रह्मज्ञा- नस्य ब्रह्माज्ञाननिवर्तकत्वम् ...		(१०२-२४)
वेदान्तश्रवणस्यादृष्टद्वारा आमुष्मिकविद्योपयोगि- त्वम्		(६४-१९)
व्यावहारिकजीवः		(१७-७)
व्यावहारिकप्रपञ्चः ...		१२-१० । (६०-७)
व्यावहारिकप्रपञ्चमात्रेश्वरोपादानत्वम् । प्रातिभा- सिकप्रपञ्चे जीवस्योपादानत्वम् ...		(१२-६)

शरीरेकभेदयोरनुसन्धानाननुसन्धानप्रयोजकत्वम्	पृष्ठे पङ्क्ति
शुद्धचैतन्यम् ...	(७६-३)
३. द्रव्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावोपपादनम्	१४-१७ । (१६-१९)
शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्मधिकारित्वम्	(८६-१२)
श्रवणविधेर्निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानजनकत्वनियम- विधिः ...	(६-१४)
श्रवणविधौ संन्यासनियमः ...	(६९-१९)
श्रुतेः प्रत्यक्षादुल्लोयस्त्वव्यवस्थितत्वनिरूपणम्	(५३-९)
श्रुत्युपजीव्यत्वेन प्रत्यक्षाबाधशङ्कापरिहारः	(५८-१५)
सकारणाध्यासनिरूपणम् ...	(३८-९)
सङ्क्षेपशारीरकमते ब्रह्मण एवोपादानत्वम् मायायास्तु द्वारकारणत्वम् ...	(१३-१०)
सत्तात्रैवविध्यानङ्गीकारेण प्रपञ्चे ब्रह्माविवेकेन सत्ता- प्रतीतिव्यवस्थापनम् ...	(६०-६)
संन्यासापूर्वस्य श्रवणाद्यधिकारिविशेषणत्वम्	(६९-४)
संन्यासाश्रमस्यैव विद्योपयोगित्वनिरूपणम्	(६०-२०)
संन्यासिनो वेदान्तश्रवणो मुख्यो अधिकारः क्षत्रियवै- श्ययोः संन्यासाभावादमुख्यो अधिकारः	(६२-१५)
सर्वज्ञात्मगुरुमते ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रेण सविलासाऽ- ज्ञाननिवृत्तिः ..	(१०७-६)
साक्षात्कारः ..	४-१७ (६८-१६)
साक्षिणो ज्ञानानावृतत्वसाधनम् राहुवदविद्या स्वा- वृत्तप्रकाशप्रकाशया ...	(३४-८)
साक्षिस्वरूपनिरूपणम् ...	(३९-२३)
साक्षी ..	(३२-१ (३३-२) (३३-१६)
साक्ष्यानन्दस्याऽनावृतत्वनिरूपणम्	(३४-१७)
सिद्धान्तमुक्तावलीमते मायाया एवोपादानत्वम्	(१३-१६)
सष्टिकल्पकनिरूपणम् । पूर्वपूर्वाविद्योपहितस्योत्त- रोत्तराऽविद्याकल्पकत्वम् ...	(७९-३)
स्वतोऽपरोक्षस्याहङ्कारानवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वामुप्रप- ञ्चाधिष्ठानत्वम् ...	(६८-३)
स्वामुप्रपञ्चार्थाधिष्ठाननिरूपणम् ...	(६६-७)
स्वामुप्रपञ्चार्थानुभवप्रकारनिरूपणम्	(६६-३)
स्वामुप्रपञ्चः ..	१२-११ ।
स्वामुप्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यतया प्राति- भासिकत्वम् ..	(६६-१२)
संक्षेपशारीरकमते अविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीवः	(१४-६)
संक्षेपशारीरकमते काम्यानामपि विद्योपयोगित्वम्	(८७-१६)
संक्षेपशारीरकमते प्रत्यक्षस्य घटादिगतसत्त्वाहकत्वे ऽपि तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्याभावेन शैताद्वै- तबाधकत्वाभावः ..	(५०-१७)
संक्षेपशारीरकानुसारिमते पुरुषापरान्वित्यर्थत्वेन नियमविधिः ..	(७-१)

प्रथमपरिच्छेदः

अधिगतभिदा पूर्वाचार्यानुपेत्य सहस्रधा
 सरिदिव महीभेदान् संप्राप्य शौरिपदोद्गता ।
 जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता
 जननहरिणी सूक्तिर्ब्रह्माद्वयेकपरायणा ॥ १ ॥
 प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धिविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परं
 संनह्यद्विरनादरात् सरणयो नानाविधा दर्शिताः ।
 तन्मूलानिह संश्लेषेण कति चित् सिद्धान्तभेदान् धियः
 शुद्धे संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान् ॥ २ ॥
 तेषूपपादनापेक्षान् पक्षान् प्रायो यथामति ।
 युक्त्योपपादयन्नेव लिखाम्यनतिविस्तरान् * ॥ ३ ॥

१)

तच्च तावत् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यधीतसाङ्गस्वाध्या-
 यस्य † वेदान्तेरापातप्रतिपत्ते ब्रह्मात्मनि समुदितजिज्ञासस्य तज्ज्ञानाय
 वेदान्तश्रवणे विधिः प्रतीयमानः किंविध इति चिन्त्यते ॥

तिस्रः खलु विधेर्विधाः अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चेति ।
 तच्च कालचये ऽपि कथमप्यप्राप्तस्य प्राप्तिफलको विधिराद्यः यथा व्रीहीन् प्रोक्ष-
 तीति । नाच व्रीहीणां प्रोक्षणस्य संस्कारकर्मणो विना नियोगं ‡ मानान्तरेण
 कथमपि प्राप्तिरस्ति ॥

पक्षे प्राप्तिप्राप्तांशपरिपूरणे विधिर्द्वितीयः । यथा व्रीहीनवहन्तीति अच
 विध्यभावे ऽपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणां § तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपादेवावहननप्राप्ति-
 र्भविष्यतीति न तत्प्राप्त्यर्थो विधिः किं त्वाक्षेपादवहननप्राप्ते तद्वदेव लोकाव-

* अनतिविस्तरमिति द्रा. ४ पा. ।

† अधीतवेदस्यापि शिक्षाकल्पव्याकरणादीनां वेदाङ्गानामध्ययनाभावे सति व्युत्पत्तेरनु-
 दयाजिज्ञासाहेतुभूतापातप्रतिपत्तिरपि न संभवेदित्यभिप्रेत्याधीतसाङ्गस्वाध्यायस्येत्युक्तम् । टी.

‡ नियोगं विधायकशब्दमित्यर्थः । टी.

§ व्रीहीणामित्यधिकं द्रा. ।

गतकारणत्वाविशेषान्नखविदलनादिरपि पक्षे प्राप्नुयादित्यवहननाप्राप्तांशसंभवात्
तदशं परिपूरणफलः ॥

* द्वयोः शेषिणोरेकस्य शेषस्य वा एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः शेषयोर्वा
नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य शेषान्तरस्य वा निवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः यथा-
ग्निचयने इमामगृभ्यान् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइति । यथा वा चातु-
र्मास्यान्तर्गतेष्टिविशेषे गृहमेधीये आज्यभागो यजतीति । अग्निचयने ऽश्वरश-
नायहणं गर्दभरशनायहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम् । तथाश्वरशनायहणे इमामगृभ्या-
न्निति मन्त्रो लिङ्गादेव रशनायहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपान्नित्यं प्राप्नोतीति न तत्प्रा-
प्यर्थस्तदप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा विधिः किं तु लिङ्गाविशेषान्नर्दभरशनायहणे ऽपि
मन्त्रः प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । तथा गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वा-
दतिदेशादेवाज्यभागो नित्यं प्राप्त इति न तत्र विधिस्तत्प्राप्यर्थस्तन्नियमार्थो
वा किं त्वतिदेशात् प्रयाजादिकमपि प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । गृहमेधीया-
धिकरणपूर्वपक्षरीत्येदमुदाहरणं यत्र क्व चिदुदाहर्तव्यमित्युदाहृतम् ॥

न च नियमविधावपि पक्षप्राप्तावहननस्याप्राप्तांशपरिपूरणे कृते तदवरु-
द्धत्वात् पाक्षिकसाधनान्तरस्य नखविदलनादेर्निवृत्तिरपि लभ्यतइतीतर-
निवृत्तिफलकत्वाविशेषान्नियमपरिसंख्ययोः फलतो विवेको न युक्त इति
शङ्क्यम् । विधितो ऽवहनननियमं विना ऽक्षेपलभ्यस्य नखविदलनादेर्निवर्तयितु-
मशक्यतया ऽप्राप्तांशपरिपूरणरूपस्य नियमस्य प्राथम्याद्विधेयावहननगतत्वेन
प्रत्यासन्नत्वाच्च तस्यैव नियमविधिफलत्वोपगमात् तदनुनिष्ठादिन्या अविधे-
यगतत्वेन विप्रकृष्टाया इतरनिवृत्तेः संनिवृत्तफलसम्भवे फलत्वानौचित्यात् ॥

एवं विविक्तासु तिसृषु विधेर्विधासु किंविधः श्रवणविधिराश्रीयते ।
प्रकटार्थकारादयः के चिदाहुः । अपूर्वविधिरयम् अप्राप्तत्वात् । न हि वेदान्त-
श्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरित्यचान्वयव्यतिरेकप्रमाणमस्ति लोके कृतश्रवण-
स्यापि बहुशस्तदनुत्पत्तेः अकृतश्रवणस्यापि गर्भगतस्य वामदेवस्य तदुत्पत्ते-
रुभयतो व्यभिचारात् । न वा श्रवणमात्रं श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरिति शास्त्रा-

* द्वयोः शेषिणोरेकस्य शेषस्य नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरनिवृत्तिफलकः एकस्मिन् शेषिणि
द्वयोः शेषयोर्नित्यप्राप्तौ शेषान्तरस्य निवृत्तिफलको वा विधिस्तृतीय इति योजना । टी-
शेष उपकारकः शेष्युपकार्यः । शेषः परार्थत्वात् । कै. सू. अ. ३ । पा. १ सू. २ ।

न्तरे * गृहीतः सामान्यनियमो ऽस्ति येनात्र विशिष्य हेतुत्वग्राहकाभावे ऽपि सामान्यमुखेनैव हेतुत्वं प्राप्यत इति शङ्केत † गान्धर्वादिशास्त्रश्रवणस्य षड्भा-
दिसाक्षात्कारहेतुत्वाभ्युपगमे ऽपि कर्मकाण्डादिश्रवणात् तदर्थधर्मादिसाक्षा-
त्कारादर्शनेन व्यभिचारात् । तस्मादपूर्वविधिरेवायम् । भाष्ये ऽपि सहकार्य-
न्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदि ‡ त्यधिकरणे विद्यासहकारियो
मोनस्य § बाल्यपाणिडित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्यो ऽपूर्वत्वादिति पाणिडित्य-
शब्दिते ॥ श्रवणे ऽपूर्वविधिरेवाङ्गीकृत इति ॥

वेदान्तश्रवणस्य नित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं नाप्राप्तम् अपरो-
क्षवस्तुविषयप्रमाणत्वावच्छेदेन साक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तेः शाब्दापरोक्षवादे व्यव-
स्थापनात् । तदर्थमेव हि तत्प्रस्तावः । न च तावता ब्रह्मप्रमाणत्वेनापात-
दर्शनसाधारणब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तावप्यविद्यानिवृत्त्यर्थमिष्यमाणसतानि-
श्चयरूपतत्साक्षात्कारहेतुत्वं श्रवणस्य न प्राप्तमिति वाच्यम् । विचारमात्रस्य
विचार्यमाणनिर्णयहेतुत्वस्य ¶ ब्रह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुत्वस्य च प्राप्ते
विचारितवेदान्तशब्दज्ञानरूपस्य श्रवणस्य तद्वेतुत्वप्राप्तेः । न चेत्त उभयतो
व्यभिचारः सहकारिवैकल्येनान्वयव्यभिचारस्यादोषत्वात् । जातिस्मरस्य
जन्मान्तरश्रवणात्फलसम्भवेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावात् । अन्यथा व्यभि-
चारेण हेतुत्वबाधे श्रुत्यापि तत्साधनताज्ञानासम्भवात् । घटसाक्षात्कारे चक्षु-
रतिरेकेण त्वग्निन्द्रियमिव ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणातिरेकेणोपायान्तरमस्तीति-
शङ्कायां व्यतिरेकव्यभिचारस्याप्यदोषत्वाच्च । तथा च प्राप्तत्वान्नापूर्वविधिः ।
अत एवावृत्तिरसकृदुपदेशादि * * त्यधिकरणभाष्ये दर्शनपर्यवसानानि हि
श्रवणादीन्यावर्तमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति यथा ऽवघातादीनि तण्डुलनि-
ष्पत्यवसानानीति श्रवणस्य ब्रह्मदर्शनार्थस्य दृष्टार्थतया दार्शपूर्णमासिकाव-
घातन्यायप्राप्तावावृत्त्युपदेशः । अपूर्वविधित्वे तु स न युज्यते सर्वोपधाऽव-

* शास्त्रान्तरश्रवणे इति द्रा. पा. ।

† शङ्केतेति ४ पु. पाठः ।

‡ व्या. सू. अ. ३. पा. ४ सू. ४७ ।

§ मननस्येति पु. पा. ।

॥ शब्दशब्दिते इति द्रा. पा. ।

¶ मात्रेति द्रा. पु. नास्ति ।

* * व्या. सू. अ. ४ पा. १ सू. १ ।

धातवत् । अग्निचयने सर्वोपधस्य पूरयित्वा ऽवहन्त्यथेतदुपदधातीत्युपधेयो-
ल्लसलसंस्कारार्थत्वेन विहितस्यावधातस्य दृष्टार्थत्वाभावाद्भावृत्तिरिति तन्त्र-
लक्षणे * स्थितम् । अतो नियमविधिरेवायम् । तदभावे हि यथा वस्तु किं
चिच्चक्षुषा वीक्षमाख्यस्तत्र स्वागृहीते सूक्ष्मे विशेषान्तरे केन चित्कथिते
तदवगमाय तस्यैव चक्षुषः पुनरपि सप्रक्षिधानं व्यापारे प्रवर्तते एवं मनसा
ऽहमिति गृह्यमाणे जीवे वेदान्तेरध्ययनगृहीतेरुपदिष्टं निर्विशेषब्रह्मचेतन्यरू-
पत्वमाकर्ण्य तदवगमाय तत्र सावधानं मनस एव निधाने कदा चित्पुरुषः
प्रवर्ततेति वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः पाक्षिकी स्यात् । अप्राप्य मनसा सहेति †
तु मनसेवानुदष्टृष्यं दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्येत्यपि श्रवणेना ऽनवहितमनेवि-
द्येति शङ्कासम्भवात् ॥

अथ वा कुतः यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक ‡
इत्यादिश्रवणाद्विज्ञातमज्ञानान्मुक्तिरिति भ्रमसम्भवेन मुक्तिसाधनज्ञानाय भिन्ना-
त्मविचाररूपशास्त्रान्तरश्रवणेपि पक्षे प्रवृत्तिः स्यादित्यद्वितीयात्मपरवेदान्त-
श्रवणनियमविधिरेव । इहात्मशब्दस्येदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिप्रकरणपर्या-
लोचनया ऽद्वितीयात्मपरत्वात् । न हि वस्तुसत्साधनान्तरप्राप्तावेव नियम-
विधिरिति कुलधर्मः । येन § वेदान्तश्रवणनियमार्थवत्त्वाय नियमादृष्टजन्यस्वप्र-
तिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारा सत्तानिश्चयरूपं § ब्रह्मसाक्षात्कारस्य वेदान्तश्रव-
णैकसाध्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन तत्र वस्तुतः साधनान्तराभावात्त नियम-
विधिर्युज्यते इति आशङ्क्येत किं तु यत्र साधनान्तरतया सम्भावनया ॥ पक्षे
प्राप्या विधित्सितसाधनस्य पाक्षिक्यप्राप्तिर्निवारयितुं न शक्यते तत्र नियम-
विधिः । तावतेवा ऽप्राप्तांशपरिपूरणस्य तत्फलस्य सिद्धेः ॥

अथ वा गुरुमुखाधीनाध्ययनादिव ¶ निपुणस्य स्वप्रयत्नमात्रसाध्या-
दपि वेदान्तविचारात् संभवति सत्तानिश्चयरूपं ब्रह्मापरोक्षज्ञानं किं तु गुरुमु-

* तन्त्रलक्षणमेकादशाध्यायः । टी०

† श्रुतिरिति द्रा० पुस्तकेऽधिकम् श्रुतिस्त्विति २-३ पुस्तकयोः ।

‡ श्रुतावन्यं यदा पश्यतीति जीवभिज्ञात्मज्ञानस्य मोक्षहेतुताश्रवणात्क्रमसंभव इति
भावः । निरासद्वारेत्यर्थः । टी०

§ § एतन्मध्यस्थं ४ पु० नास्ति ।

॥ संभाव्यमानस्येति पाठान्तरम् ।

¶ अध्ययनेति द्रा० नास्ति ।

खाधीनवेदान्तवाक्यश्रवणनिबन्धमाऽदृष्टमविद्यानिवृत्तिं प्रति कल्मषनिरासेनोपयु-
ज्यतइति तदभावेन * प्रतिबद्धमविद्यामनिवर्तयत् परोक्षकल्प † मवतिष्ठते ।
न च ज्ञानोदये ऽज्ञानाऽनिवृत्त्यनुपपत्तिः । प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्रापेक्षितत्वेन
सत्यपि प्रत्यक्षविशेषदर्शने उपाधिना प्रतिबन्धात्प्रतिबिम्बरूप ‡ भ्रमाऽनिवृत्ति-
वत्तदनिवृत्त्युपपत्तेः § । एवं च लिखितपाठादिनापि स्वाध्यायग्रहणप्रसक्तौ गुरुमुखा-
धीनाध्ययननियमविधिवत्स्वग्रयन्नमात्रपूर्वकस्यापि वेदान्तविचारस्य सत्तानिश्च-
यरूपब्रह्मसाक्षात्कारार्थत्वेन पक्षे प्राप्नो गुरुमुखाधीनश्रवणनियमविधिरयमस्तु ।

न च तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति गुरुपसदनविधिनेव गुरुर-
हितविचारव्यावृत्तिसिद्धेर्विफलो नियमविधिरिति शङ्क्यम् । गुरुपसदनस्य
श्रवणाङ्गतया श्रवणविध्यभावे तद्विधिरेव नास्तीति तेन तस्य वैफल्यप्रसक्तेः ।
अन्यथा ऽध्ययनाङ्गभूतोपगमविधिनेव लिखितपाठादिव्यावृत्तिरित्यध्ययननि-
यमोपि विफलः स्यात् ॥

अथ वा ऽद्वैतात्मपरभाषाप्रबन्धस्य श्रवणस्य पक्षे प्राप्या वेदान्तश्रवण-
नियमविधिरस्तु । न च न स्नेच्छितवाहत्यादिनिषेधादेव तदप्राप्तिः शास्त्र-
व्युत्पत्तिमान्धाद्वेदान्तश्रवणमशक्यमिति पुरुषार्थनिषेधमुल्लङ्घ्यापि भाषाप्रबन्धे-
नाद्वैतं जिज्ञासमानस्य तत्रापि प्रवृत्तिसम्भवेन नियमविधेरर्थवत्त्वोपपत्तेः ।
अभ्युपगम्यते हि ॥ कर्षधिकरणे व्युत्पादितं पुरुषार्थं ऽनृतवदननिषेधे
सत्यपि दर्शपूर्णमासमध्ये कुतश्चिद्देतोरङ्गीकृततन्निषेधोल्लङ्घनस्या ऽधिकलां क्रतु-
सिद्धिं कामयमानस्या ऽनृतवदने प्रवृत्तिः स्यादिति पुनः क्रत्वर्थतया दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणे ना ऽनृतं वदेदिति निषेध इति क्रत्वर्थतया निषेधस्यार्थवत्त्वम् ॥

यद्वा यथा मन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मृतिः साध्येति नियमस्तन्मूलकल्पसू-
चात्मीयग्रहणकवाक्यादीनामपि ¶ पक्षे प्राप्तेस्तथा वेदान्तमूलेतिहासपुराणपौरु-
षेयप्रबन्धानामपि पक्षे प्राप्तिरसम्भवान्नियमोयमस्तु ॥

* तदभावेन अदृष्टाभावेन ।

† परोक्षज्ञानकल्पमिति द्रा० पाठः ।

‡ रूपेति द्रा० १ पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ तदर्थं श्रवणनियम इत्यधिकं द्रा० पुस्तके ।

॥ वक्ष्यमाणरीत्या व्युत्पादितमर्थवत्त्वमभ्युपगम्यतइति योजना ।

¶ मन्त्रमूलकानां कल्पसूत्राणामात्मीयानां ग्रहणकवाक्यानां देवतास्वरूपप्रतिपादकश्लो-
कादीनां चेत्यर्थः ।

सर्वथा नियमविधिरेवायम् । सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणभाष्ये अपूर्वविधित्वोक्तिस्तु * नियमविधित्वेऽपि पाक्षिकाप्राप्तिमुद्गाढात्तदभिप्रायेति तत्रैव पक्षेणेति पाक्षिकाप्राप्तिकथनपरसूचपदयोजनेन स्पष्टीकृतमिति विवरणानुसारिणः ॥

कृतश्रवणस्य प्रथमं शब्दात् निर्विचिकित्सं† परोक्षज्ञानमेवोत्पद्यते शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्येन क्लृप्सामर्थ्याऽनतिलङ्घनात् । पश्चात् कृतमनननिदिध्यासनस्य सहकारिविशेषसम्पन्नात्तत‡ एवाऽपरोक्षज्ञानं जायते ततांशगोचरज्ञानासमर्थस्या § पीन्द्रियस्य तत्समर्थसंस्कारसाहित्यात्प्रत्यभिज्ञानजनकत्ववत्स्वतो ऽपरोक्षज्ञानजननाऽसमर्थस्यापि शब्दस्य विधुरपरिभाषितकामिनीसाक्षात्कारस्थले तत्समर्थत्वेन क्लृप्तभावनाप्रचयसाहित्यादपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तं ततश्च शब्दस्य स्वतः स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वस्य भावनाप्रचयसहकृतज्ञानकरणत्वावच्छेदेन विधुरान्तःकरणवदपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य च प्राप्तत्वात्पूर्ववन्नियमविधिरिति तदेकदेशिनः ॥

वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कारः किं तु मनसैव सः मनसैवानुदष्टव्यमिति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशशमादिसंस्कृतमन आत्मदर्शने करणमिति गीताभाष्यवचनाच्च । श्रवणं तु निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानार्थमिति तादर्थ्येनैव नियमविधिरिति केचित् ॥

अपरोक्षज्ञानार्थत्वेनैव श्रवणे नियमविधिः द्रष्टव्य इति फलकीर्तनात् तादर्थ्यं च तस्य करणभूतमनःसहकारितयेव न साक्षात् ॥ शब्दादपरोक्षज्ञानानङ्गीकारात् । न च तस्य तेन रूपेण तादर्थ्यं न प्राप्तिमित्यपूर्वविधित्वप्रसङ्गः श्रवणेषु षड्भादिषु समारोपितपरस्परविश्लेषनिवृत्त्यर्थं ¶ गान्धर्वशास्त्रस्य श्रवणसहकृतश्रोत्रेण परस्परासंकीर्णतद्व्याथार्थ्यापरोक्षदर्शनेन प्रकाशमाने वस्तुन्यारोपिताऽविवेकनिवृत्त्यर्थं शास्त्रसद्भावे तच्छ्रवणं तत्साक्षात्कारजनकेन्द्रियसहकारिभावेनोपयुज्यतइत्यस्य क्लृप्त्वादित्येके ॥

* अपूर्वत्वोक्तिस्त्विति द्रा. पाठः ।

† निर्विचिकित्सं संशयानास्कन्दितम् ।

‡ ततः श्रवणात् ।

§ ज्ञानजननासमर्थस्येति द्रा. पाठः ।

¶ न साक्षादिति द्रा. पुस्तके नास्ति ।

¶ परस्परमविवेको नाम परस्परं तादात्म्यरूपः परस्परधर्मवत्तावरणश्चेति बोध्यम् । टी.

वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयानुकूलन्यायविचारात्मकचेतोवृत्तिविशेषरूपस्य श्रवणस्य न ब्रह्मणि परोक्षमपरोक्षं वा ज्ञानं फलं तस्य शब्दादिप्रमाणफलत्वात् । न चोक्तरूपविचाराऽवधारिततात्पर्यविशिष्ट-
शब्दज्ञानमेव श्रवणमस्तु तस्य ब्रह्मज्ञानं फलं युज्यते इति वाच्यम् । ज्ञाने विध्यनुपपत्तेः । श्रवणविधेर्विचारकर्तव्यताविधायकजिज्ञासासूत्रमूलत्वोपगमा-
च्चेहापोहात्मक * मानसक्रियारूपविचारस्यैव श्रवणत्वौचित्यात् । न च विचार-
स्यैव तात्पर्यनिर्णयद्वारा तज्जन्यतात्पर्यभ्रमादिपुरुषापराधरूपप्रतिबन्धविग-
मद्वारा वा ब्रह्मज्ञानं फलमस्त्विति वाच्यम् । तात्पर्यज्ञानस्य † शब्दज्ञाने
कारणत्वानुपगमात् कार्ये क्व चिदपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाऽनुपगमाच्च
तयो ‡ द्वारत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मज्ञानस्य विचाररूपातिरिक्तकारणजन्यत्वेन
तत्प्राप्तावयवस्य परतस्त्वापत्तेश्च § । तस्मात्तात्पर्यनिर्णयद्वारा पुरुषापराधनि-
रासार्थत्वेनैव विचाररूपे श्रवणे नियमविधिः । द्रष्टव्यः इति तु दर्शनार्हत्वेन
स्तुतिमात्रं न श्रवणफलकीर्तनमिति संक्षेपशरीरकानुसारिणः ॥

ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्य चिकित्साज्ञानार्थं चरकसुश्रुतादि-
ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव मध्ये मध्ये व्यापारान्तरे ऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्यतइति
तन्निवृत्तिफलकः श्रोतव्य इति परिसंख्याविधिः । ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति
द्वान्दोग्ये ऽनन्यव्यापारत्वस्य मुक्त्युपायत्वाऽवधारणात् । संपूर्वस्य तिष्ठतेः
समाप्तिवाचितया ब्रह्मसंस्थाशब्दिताया ब्रह्मणि समाप्तेरनन्यव्यापारत्वरूप-
त्वात् । तमेवैकं जानय आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चयेत्याथर्वणे कण्ठत एव
व्यापारान्तरप्रतिषेधान्न । आसुप्रेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तयेत्यादिस्मृ-
तेश्च । न च ब्रह्मज्ञानानुपयोगिना व्यापारान्तरस्य श्रवणेन सहैकस्मिन्साध्ये
समुच्चित्य प्राप्यभावान्न तन्निवृत्त्यर्थः परिसंख्याविधिर्युज्यतइति वाच्यम् । सह-
कार्यन्तरविधिरित्यादिसूत्रे यस्मात् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मान्नि-
यमविधिरिति तद्वाक्ये च कृतश्रवणस्य शब्दज्ञानमात्रात्कृतकृत्यतां मन्वा-
नस्याविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारोपयोगिनिदिध्यासने प्रवृत्तिर्न स्यादिति अतत्सा-

* न्यायाभासेभ्यो निष्कृष्य न्यायानामुपादानमूहः । न्यायाभासनिराकरणमपोहः । टी०

† प्रतिबन्धनिरासेपजननेनान्यथासिद्धत्वादिति भावः । टी०

‡ तयोः तात्पर्यनिर्णयप्रतिबन्धविगमयोः ।

§ प्राप्तावयवश्रवणस्यातिरिक्तकारणजन्यस्वरूपं प्राप्तावयवस्योत्पत्तौ परतस्त्वं स्यादित्यर्थः । टी०

धनपञ्चप्राप्तिमात्रेण निदिध्यासने नियमविधेरभ्युपगमतया तज्ज्ञायेनासाधनस्य समुच्चित्य प्राप्तावपि तन्निवृत्तिफलकस्य परिसंख्याविधेः संभवादिति ।

नियमः परिसङ्ख्या वा विध्यर्थो ऽपि भवेद्यतः ।

अनात्माऽदर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ।

इति * वार्तिकवचनानुसारिणः के चिदाहुः ।

आत्मा श्रोतव्य इति मननादिवदात्मविषयकत्वेन निबध्यमानं श्रवणमागमाचार्योपदेशजमात्मज्ञानमेव न तु तात्पर्यविचाररूपं न तच्च कोपि विधिः । अत एव समन्वयसूत्रे आत्मज्ञानविधिनिराकरणानन्तरं भाष्यं किमर्थानि तर्हि आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि वचनानि विधिच्छायाणि स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूम इत्यादि । यदि च वेदान्त-तात्पर्यविचाररूपं श्रवणं तदा तस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा वेदान्ततात्पर्यभ्रमसंशय-रूपप्रतिबन्धकनिरास एव फलं न प्रतिबन्धकान्तरनिरासे ब्रह्मावगमो वा । तत्फलकत्वं च तस्य लोक्त एव प्राप्तं साधनान्तरं च किं चिद्विकल्प्य समुच्चित्य वा न प्राप्तिमिति न तच्च विधिचयस्याप्यवकाशः । विचारविध्यभावेपि विज्ञानार्थतया विधीयमानं गुरुपसदनं दृष्टद्वारसंभवे ऽदृष्टकल्पनाऽयोगाद् गुरुमुखाधीनवेदान्तविचारद्वारेण विज्ञानार्थं पर्यवस्यतीति । अत एव स्वप्रयत्नसाध्यविचारव्यावृत्तिः । अध्ययनविध्यभावे तूपगमनं विधीयमानमक्षरावाप्यर्थत्वेनाऽविधीयमानत्वान्न तदर्थं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणमध्ययनं द्वारीकरोतीति लिखितपाठादिव्यावृत्त्यसिद्धेः सफलो ऽध्ययननियमविधिः । न च तात्पर्यादिभ्रमनिरासाय वेदान्तविचारार्थिनः कदा चिद् द्वैतशास्त्रेपि प्रवृत्तिः स्यात् तत्रापि तदभिमतयोजनया वेदान्तविचारसत्त्वादित्यद्वैतात्मपरवेदान्तविचारनियमविधिरर्थवानिति वाच्यम् । स्वयमेव तात्पर्यभ्रमहेतोस्तस्य तन्निरासकत्वाभावेन † साधनान्तरप्राप्यभावात् । तन्निरासकत्वभ्रमेण तत्रापि कस्य चित्प्रवृत्तिः स्यादित्येतावता श्रोतव्य इति नियमविधेरभ्युपगम इत्यपि न । ईश्वरानुग्रहफलाद्वैतश्रद्धारहितस्य श्रोतव्यवाक्येपि पराभिमतयोजनया सद्वितीयात्मविचारविधिपरत्वभ्रमसम्भवेन भ्रमप्रयुक्ताया अन्यत्र प्रवृत्तेर्विधिशतेनाप्यपरिहार्यत्वात् ।

* अत्र श्रोतव्य इति वाक्ये विध्यर्थो नियमो भवेत् परिसंख्या वा । यतः अन्यव्यापार-राहित्येन परमात्मोपासने वर्यं प्रवृत्ता इति श्लोकार्थः ।

† तस्य द्वैतशास्त्रस्य तन्निवारकत्वाभावेन भ्रमनिवारकत्वाभावेन ।

न च व्यापारान्तरनिवृत्त्यर्थो परिसंख्येति युक्तम् * । असंन्यासिनो व्यापारान्तरनिवृत्तेश्चक्यत्वात् । संन्यासिनस्तन्निवृत्तेर्ब्रह्मसंस्थया सह संन्यासविधायकेन ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति श्रुत्यन्तरेण सिद्धतया संन्यासविधायकश्रुत्यन्तरमपेक्ष्य श्रोतव्यवाक्येन तस्य व्यापारान्तरनिवृत्त्युपदेशस्य † व्यर्थत्वात् । न च विचारविध्यसंभवेऽपि विचारविषयवेदान्तनियमविधिः संभवति भाषाप्रबन्धादिव्यावर्त्यसत्त्वादिति शङ्क्यम् †† । सन्निधानादेव वेदान्तनियमस्य लब्धत्वेन विधिविषयत्वायोगात् †† । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यर्थवबोधनार्थनियमविधिबलादेवाध्ययनगृहीतवेदोत्पादितं § वेदार्थज्ञानं फलपर्यवसायि न कारणान्तरोत्पादितमित्यस्यार्थस्य लब्धत्वेन वेदार्थे ब्रह्मणि मोक्षाय ज्ञातव्ये भाषाप्रबन्धादीनामप्राप्तेः ॥ । न च सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणे बाल्यपाण्डित्यमौनशब्दितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विधिरभ्युपगत इति वाच्यम् । विचारे विचार्यतात्पर्यनिर्णयहेतुत्वस्य अस्तुसिद्धानुकूलयुतयनुसन्धानरूपे मनने तत्प्रत्ययाभ्यासरूपे निदिध्यासने च वस्तुवगमवेशदहेतुत्वस्य ¶ च लोकसिद्धत्वेन तेषु विध्यनपेक्षणात् । विधिच्छायावदस्येव प्रशंसाद्वारा प्रवृत्त्यतिशयकरत्वमात्रेण तच्च विधित्वव्यवहारात् । एवं च श्रवणविध्यभावात्कर्मकारणविचारवद् ब्रह्मकारणविचारोपपद्यमानविधिमूल इत्याचार्यवाचस्पतिपदानुसारिणः ॥

विचार्यस्य च ब्रह्मणो * * जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणमुक्तं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुत्या । जगज्जन्मस्थितिलयेष्वेकैककारणत्वमप्यनन्यगामित्वात् लक्षणं भवितुमर्हतीति चेत् सत्यं लक्षणचयमेवेदं परस्परनिरपेक्षम् । अत एवाऽन्ता चराचरग्रहणा ‡‡ दित्याद्यधिकरणेषु सर्वसंहर्तृत्वादिकं प्रत्येकं ब्रह्मलिङ्गतयोपन्यस्तमिति कौमुदीकारः ॥

अन्ये तु जन्मकारणत्वस्य स्थितिकारणत्वस्य च निमित्तकारणसाधारण्यादुपादानत्वप्रत्यायनाय प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि लयो दर्शितः । अस्तु ब्रह्म

* वाच्यमिति द्रा० पाठः ।

† व्यापारनिवृत्तीति २ पुस्तके ।

†† इतन्मध्यस्थं चतुर्थपुस्तके नास्ति ।

§ अध्ययनबोधितेति द्रा० पाठः ।

॥ अप्राप्तेर्चेति द्रा० २ पुस्तकयोः ।

¶ वैश्वदेवमन्त्राधित्वम् ।

* * श्रोतव्यवाक्यार्थविचारेण प्रथमसूत्रार्थः संयुज्जीतः । क्रमप्राप्तं द्वितीयसूत्रार्थं संयुज्जातिः टी०

‡‡ व्या० सू० अ० १ पा० २ सू० ६ ।

धनपक्षप्राप्तिमात्रेण निदिध्यासने नियमविधेरभ्युपगततया तज्यायेनासाधनस्य समुच्चित्य प्राप्तावपि तन्निवृत्तिफलकस्य परिसंख्याविधेः संभवादिति ।

नियमः परिसङ्ख्या वा विध्यर्थो ऽत्र भवेदतः ।

अनात्माऽदर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ॥

इति * वार्तिकवचनानुसारिणः के चिदाहुः ॥

आत्मा श्रोतव्य इति मननादिषदात्मविषयकत्वेन निबध्यमानं अव-
यवमागमाचार्योपदेशजमात्मज्ञानमेव न तु तात्पर्यविचाररूपं न तत्र कोपि
विधिः । अत एव समन्वयसूत्रे आत्मज्ञानविधिनिराकरणान्तरं भाष्यं
किमर्थानि तर्हि आत्मा वा अरे दृष्टव्य इत्यादीनि वचनानि विधिच्छायानि
स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूम इत्यादि । यदि च वेदान्त-
तात्पर्यविचाररूपं अवयवं तदा तस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा वेदान्ततात्पर्यभ्रमसंशय-
रूपप्रतिबन्धकनिरास एव फलं न प्रतिबन्धकान्तरनिरासो ब्रह्मावगमो वा ।
तत्फलकत्वं च तस्य लोक्त एव प्राप्तं साधनान्तरं च किं चिद्विकल्प्य समुच्चित्य
वा न प्राप्नोति न तत्र विधिचयस्याप्यवकाशः । विचारविध्यभावेऽपि विज्ञा-
नार्थतया विधीयमानं गुरुपसदनं दृष्टद्वारसंभवे ऽदृष्टकल्पनाऽयोगाद् गुरुमु-
खाधीनवेदान्तविचारद्वारेण विज्ञानार्थं पर्यवस्यतीति । अत एव स्वप्रयत्नसा-
ध्यविचारव्यावृत्तिः । अध्ययनविध्यभावे तूपगमनं विधीयमानमक्षरावाप्यर्थ-
त्वेनाऽविधीयमानत्वान्न तदर्थं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणमध्ययनं द्वारीकरोतीति
लिखितपाठादिव्यावृत्तिसिद्धेः सफलो ऽध्ययननियमविधिः । न च तात्पर्यादिभ्र-
मनिरासाय वेदान्तविचारार्थिनः कदा चिद् द्वैतशास्त्रेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् तत्रापि
तदभिमतयोजनया वेदान्तविचारसत्त्वादित्यद्वैतात्मपरवेदान्तविचारनियम-
विधिरर्थवानिति वाच्यम् । स्वयमेव तात्पर्यभ्रमहेतोस्तस्य तन्निरासकत्वाभा-
वेन † साधनान्तरप्राप्यभावात् । तन्निरासकत्वभ्रमेण तत्रापि कस्य चित्प्रवृत्तिः
स्यादित्येतावता श्रोतव्य इति नियमविधेरभ्युपगम इत्यपि न । ईश्वरानुग्रहफ-
लाद्वैतश्रद्धारहितस्य श्रोतव्यवाक्येऽपि पराभिमतयोजनया सद्वितीयात्मविचारवि-
धिपरत्वभ्रमसम्भवेन भ्रमप्रयुक्ताया अन्यत्र प्रवृत्तेर्विधिशतेनाप्यपरिहार्यत्वात् ।

* अत्र श्रोतव्य इति वाक्ये विध्यर्थो नियमो भवेत् परिसंख्या वा । यतः अन्यव्यापार-
राहित्येन परमात्मोपासने धर्मं प्रवृत्ता इति श्लोकार्थः ।

† तस्य द्वैतशास्त्रस्य तन्निवारकत्वाभावेन भ्रमनिवारकत्वाभावेन ।

न च व्यापारान्तरनिवृत्त्यर्था परिसंख्येति युक्तम् * । असंन्यासिनो व्यापारान्तरनिवृत्तेरशक्यत्वात् । संन्यासिनस्तन्निवृत्तेर्ब्रह्मसंस्थया सह संन्यासविधायकेन ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति श्रुत्यन्तरेण सिद्धतया संन्यासविधायकश्रुत्यन्तरमपेक्ष्य श्रोतव्यवाक्येन तस्य व्यापारान्तरनिवृत्त्युपदेशस्य † व्यर्थत्वात् । न च विचारविध्यसंभवेऽपि विचारविषयवेदान्तनियमविधिः संभवति भाषाप्रबन्धादिव्यावर्त्यसत्त्वादिति शङ्क्यम् †† । सन्निधानादेव वेदान्तनियमस्य लब्धत्वेन विधिविषयत्वायोगात् †† । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यर्थवबोधनार्थनियमविधिबलादेवाध्ययनगृहीतवेदोत्पादितं § वेदार्थज्ञानं फलपर्यवसायि न कारणान्तरोत्पादितमित्यस्यार्थस्य लब्धत्वेन वेदार्थे ब्रह्मणि मोक्षाय ज्ञातव्ये भाषाप्रबन्धादीनामप्राप्तेः ॥ । न च सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणे बाल्यपाण्डित्यमौनशब्दितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विधिरभ्युपगत इति वाच्यम् । विचारे विचार्यतात्पर्यनिर्णयहेतुत्वस्य अस्तुसिद्धानुकूलयुक्त्यनुसन्धानरूपे मनने तत्प्रत्ययाभ्यासरूपे निदिध्यासने च वस्तुवगमवेशदहेतुत्वस्य ¶ च लोकसिद्धत्वेन तेषु विध्यनपेक्षणात् । विधिच्छायावैवादेश्येव प्रशंसाद्वारा प्रवृत्त्यतिशयकरत्वमात्रेण तच्च विधित्वव्यवहारात् । एवं च श्रवणविध्यभावात्कर्मकाण्डविचारवद् ब्रह्मकाण्डविचारोप्यध्ययनविधिमूल इत्याचार्यवाचस्पतिपदानुसारिणः ॥

२) विचार्यस्य च ब्रह्मणो * * जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणमुक्तं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुत्या । जगज्जन्मस्थितिलयेष्वेकैककारणत्वमप्यनन्यगामित्वात् लक्षणं भवितुमर्हतीति चेत् सत्यं लक्षणचयमेवेदं परस्परनिरपेक्षम् । अत एवाऽन्ता चराचरग्रहणा ‡‡ दित्याद्यधिकरणेषु सर्वसंहर्तृत्वादिकं प्रत्येकं ब्रह्मलिङ्गतयोपन्यस्तमिति कौमुदीकारः ॥

अन्ये तु जन्मकारणत्वस्य स्थितिकारणत्वस्य च निमित्तकारणसाधारण्यादुपादानत्वप्रत्यायनाय प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि लयो दर्शितः । अस्तु ब्रह्म

* वाच्यमिति द्रा० पाठः ।

† व्यापारनिवृत्तीति २ पुस्तके ।

†† इतन्मध्यस्थं चतुर्थपुस्तके नास्ति ।

§ अध्ययनबोधितेति द्रा० पाठः ।

॥ अत्राप्येवमेति द्रा० २ पुस्तकयोः ।

¶ वैज्ञान्यमन्वाधितत्वम् ।

* * श्रोतव्यवाक्यार्थविचारेण प्रथमसूत्रार्थः संयुज्यते । क्रमप्राप्तं द्वितीयसूत्रार्थं संयुज्जाति । टी०

‡‡ व्या० सू० अ० १ पा० २ सू० ६ ।

जगदुपादानं तज्जन्मनि घटजन्मनि कुलालवत्तत्स्थितौ राज्यस्थेऽपि राज्य-
ज्ञोपादानादन्यदेव निमित्तं भविष्यतीति शङ्काव्यवच्छेदाय तस्यैव जगज्जन्म-
जीवननियामकत्वमुक्तम् । तथा चेकमेवेदं लक्षणमभिन्ननिमित्तोपादानतयाऽ-
द्वितीयं ब्रह्मोपलक्ष्यतीत्याहुः ॥

(३) ब्रह्मणश्चोपादानत्वमद्वितीयकूटस्थचेतन्यरूपस्य न परमात्मानामिवा-
रम्भकत्वरूपं न वा प्रकृतेरिव परिणामित्वरूपं किं तु अविद्याया वियदादि-
प्रपञ्चरूपेण विवर्तमानत्वलक्षणम् । वस्तुमस्तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः परि-
णामः तदऽसमसत्ताको विवर्त इति वा * कारणसलक्षणोऽन्यथाभावः परि-
णामः तद्विलक्षणो विवर्त इति वा † कारणाभिन्नं कार्यं परिणामः तदभेदं
विनेव तद्व्यतिरेकेण दुर्वचं कार्यं विवर्त इति ‡ वा विवर्तपरिणामयोर्विवेकः ॥

(४) अथ शुद्धं ब्रह्मोपादानमिष्यते ईश्वररूपं जीवरूपं वा । अथ संक्षेप-
शरीरकानुसारिणः के चिदाहुः । शुद्धमेवोपादानं जन्मादिसूक्ष्मतद्वाध्ययोरुपा-
दानत्वस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वात्तेः । तथा चात्मन आकाशः संभूत इत्यादिका-
रणवाक्येषु शबलवाचिनामात्मादिशब्दानां शुद्धे लक्ष्येवेति ॥

विवरणानुसारिणस्तु यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मा-
देतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं माया-

* उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्तासमानसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वं तत्परिणाम-
त्वम् । विवर्तवारणाय सत्यन्तं घटस्य तन्तुपरिणामत्ववारणाय विशेष्यम् । टी.

उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्ताविषमसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वं तद्विवर्तत्वम् ।
चेतन्यस्य मद्बस्तुविवर्तत्ववारणाय विशेष्यम् । परिणामवारणाय सत्यन्तम् । टी.

† उपादानत्वाभिमतवस्तुसलक्षणत्वे सति तदवस्थाविशेषत्वं तत्परिणामत्वम् । अत्र
सलक्षणं जडरूपं बोध्यम् । मद्बस्तुनो घटपरिणामत्ववारणाय विशेष्यं प्रपञ्चस्य संवित्परिणाम-
त्ववारणाय सत्यन्तम् ।

उपादानत्वाभिमतवस्तुविलक्षणत्वे सति तदवस्थाविशेषत्वं तद्विवर्तत्वम् । अत्र वि-
लक्षणं जडरूपं विलक्षणं विवक्षितम् । उपादानत्वाभिमतजडविलक्षणे चैतन्ये जडविवर्तत्ववारणाय
विशेष्यम् । घटादौ मद्बिवर्तत्ववारणाय सत्यन्तम् । टी.

‡ कारणत्वाभिमतवस्तुसम्भित्वे सति तत्कार्यत्वं परिणामत्वम् । वियदादौ ब्रह्मपरिणाम-
त्ववारणाय सत्यन्तम् । मदे घटपरिणामत्ववारणाय विशेष्यम् ।

उपादानत्वाभिमतवस्तुनः सकाशाद्बस्तुतो भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपत्वे सति कार्यत्वं कार्य-
रूपविवर्तमानत्वलक्षणम् । अविद्यायामतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । आरम्भवादे उपादानादभेदेन
दुर्निरूपकार्यं अतिव्याप्तिवारणाय भेदेति । परिणामवादे उपादानादभेदेन दुर्निरूपकार्यं अतिव्याप्ति-
वारणायभेदेति । सिद्धान्ते कार्यकारणयोर्भेदापगमादसंभववारणाय वस्तुत इत्युक्तम् । टी.

शबलमीश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानम् । अत एव भाष्येऽन्तस्तदुर्मौपदेशात् * सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादि * त्यादाधिकरणेषु सैव ऋक् तत्साम तदुक्तं तदनुस्तद् ब्रह्म सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वोपादानत्वप्रयुक्तं सर्वात्मकत्वं जीवव्यावृत्तमीश्वरलिङ्गमित्युपवर्णितम् । जीवेश्वरानुस्यूतचेतन्यमात्रस्य सर्वोपादानत्वे तु न तज्जीवव्यावृत्तमीश्वरलिङ्गं स्यात् । संक्षेपशारीके शबलोपादानत्वनिराकरणमपि मायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणाभिप्रायं न तु † निष्कृष्टेश्वररूपचेतन्योपादानत्वनिराकरणपरम् । तत्रैव प्रथमाध्यायान्ते जगदुपादानत्वस्य तत्पदार्थवृत्तित्वोक्तेः । एवं चेश्वरगतमपि कारणत्वं तदनुगतमखण्डचेतन्यं शाखा चन्द्रमसमिव ‡ तटस्थतयोपलक्षयितुं शक्नोतीति तस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणात्वोक्तिरिति मन्यन्ते ॥

वियदादिप्रपञ्च ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्रेश्वर उपादानम् । अन्तःकरणादिकं त्वीश्वराश्रितमायापरिणाममहाभूतोपसृष्टजीवाविद्याकृतभूतसूक्ष्मकार्यमिति तत्रोभयोरुपादानत्वम् । अत एव एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति श्रुतौ कलाशब्दवाच्यानां प्राणमनःप्रभृतीनां विदुषो विदेहकैवल्यसमये अविद्यानिवृत्त्या अविद्याकार्यंशाभिप्रायेण विद्ययोच्छेदो दर्शितः । गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा इति श्रुत्यन्तरे तदनिवर्त्यमायाकार्यमहाभूतपरिणामरूपोपसृष्टम्भकांशाभिप्रायेण तेषां स्वस्वप्रकृतिषु लयो दर्शितः । इति मायाऽविद्याभेदवादिनः ॥

यथा वियदादिप्रपञ्च ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्रेश्वर उपादानं तथान्तःकरणादि जीवाश्रिताऽविद्यामात्रपरिणाम इति तत्र जीव एवोपादानम् । न चान्तःकरणादौ मायाकार्यमहाभूतानामप्यननुप्रवेशे उदाहृतश्रुतिद्वयव्यवस्थानुपपत्तिः । कलानां विद्ययोच्छेदश्रुतिस्तत्त्वविद्वृष्टिविषया गताः कला इति श्रुतिस्तु म्रियमाणे § तत्त्वविदि ॥ समीपवर्तिनः पुरुषा नश्यद्घटवत्त-

* * व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. २० । व्या. सू. अ. १ पा. २ सू. १ ।

† निष्कृष्टमनुपहितम् ।

‡ चन्द्रमसं शाखेव ईश्वरगतं कारणत्वं तदनुगतमखण्डचेतन्यमुपलक्षयितुं शक्नोतीति संबन्धः ।

§ मायामात्रेणेति ४ पु. पाठः ।

॥ तत्त्वविदीति द्वा. पुस्तके नास्ति ।

दीयशरीरादीनामपि भूम्यादिषु लयं मन्यन्त इति तटस्थपुरुषप्रतीतिविषयेति व्यवस्थायाः कजालया * धिकरणभाष्ये † स्पष्टत्वात् इति मायाविद्याभेदवादिष्वेकदेशिनः ॥

तदभेदवादिष्वपि केचिदद्यापि विद्यदादिप्रपञ्चस्येश्वर उपादानं तथाप्यन्तःकरणादीनां जीवतादात्म्यप्रतीतिर्जीव एवोपादानम् । अत एवाध्यासभाष्येऽन्तःकरणादीनां जीवे एवाध्यासो दर्शितः । विवरणे च प्रतिकर्मव्यवस्थायां ब्रह्मचेतन्यस्योपादानतया घटादिसङ्गित्वं जीवस्य तदसङ्गित्वेऽप्यन्तःकरणादिसङ्गित्वं च वर्णितमित्याहुः ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुतेः कृत्स्नस्य व्यावहारिकप्रपञ्चस्य ब्रह्मैवोपादानं जीवस्तु प्रातिभासिकस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य च । कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यधिकरणे ‡ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तस्य कात्स्न्येन जगदाकारेण परिणामे विकारातिरेकेण ब्रह्माऽभावो वा एकदेशेन परिणामे निरवयवत्वश्रुतिविरोधो वा प्रसज्यत इति पूर्वपक्षे आत्मनि चेवं विचिन्वाश्च ही § ति सूत्रेण विवर्तवादाभिप्रायेण स्वप्नदृशि जीवात्मनि स्वरूपानुपमदृष्टेनानेकाकारस्वप्नप्रपञ्चसृष्टिष्वत् ब्रह्मणि विद्यदादिसृष्टिरुपपद्यत इति सिद्धान्ति-तत्त्वादित्यन्ये ॥

जीव एव स्वप्नदृष्टवत् स्वस्मिन्नीश्वरीदिसर्वकल्पकत्वेन सर्वकारणमित्यपि केचित् ॥

(५) अथ मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतेर्मायाजाड्यस्य घटादिष्वनुगमाच्च माया जगदुपादानं प्रतीयते कथं ब्रह्मोपादानम् ।

अत्राहुः पदार्थतत्त्वनिर्णयकाराः । ब्रह्म माया चेत्युभयमुपादानमित्युभयश्रुत्युपपत्तिः । सत्ताजाड्यरूपोभयधर्मानुगत्युपपत्तिश्च । तच्च ब्रह्म विवर्तमानतयोपादानमविद्या परिणममानतया । न च विवर्ताधिष्ठाने पारिभाषिकमुपादानत्वं स्यात्मानि कार्यजनिहेतुत्वस्योपादानलक्षणास्य तत्राप्यविशेषादिति ॥

* कलाप्रत्ययेति द्रः १ पुस्तकयोः ।

† व्या. सू. अ. ४ पा. २ सू. १५ ।

‡ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. २६ ।

§ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. २८ ।

के चित्तु उक्तामेव प्रक्रियामभ्युपगम्य विवर्तपरिणामोपादानद्वयसाधारणमन्यलक्ष्यमाहुः । स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादानत्वम् । अस्ति च प्रपञ्चस्य सदूषेण ब्रह्मणा विवर्तमानेन जडेनाऽज्ञानेन परिणामिना चाऽभेदः सन् घटः जडे घट इति सामानाधिकरण्यानुभवात् । न च तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः * इति सूत्रे अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः न खलु अनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः किं तु भेदं व्यासेधाम इति भाष्यभामतीनिबन्धाभ्यां प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदनिषेधादभेदाभ्युपगमे ऽपसिद्धान्त इति वाच्यम् । तयोर्ब्रह्मरूपधर्मसमानसत्ताकाऽभेदनिषेधे तात्पर्येणैदंरजतयोरिव प्रातीतिकाऽभेदाभ्युपगमेषि विरोधाभावादिति ॥

संक्षेपशारीरककृतस्तु ब्रह्मैवोपादानं कूटस्थस्य स्वतः कारणत्वानुपपत्तेर्मायाद्वारा † कारणम् । अकारणमपि कार्य ‡ ऽनुगच्छति मृद इव तद्गतश्लक्ष्णात्वादेरपि घटे ऽनुगमदर्शनादित्याहुः ॥

वाचस्पतिमिश्रास्तु जीवाश्रितमायाविषयीकृतं ब्रह्म स्वत एव जाड्याश्रयप्रपञ्चाकारेण विवर्तमानतयोपादानमिति माया सहकारिमात्रं न कार्य्यानुगतं द्वारकारणमित्याहुः ॥

सिद्धान्तमुक्तावलीकृतस्तु मायाशक्तिरेवोपादानं न ब्रह्म तदेतद् ब्रह्माऽपूर्वमनपरमबाह्यं न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतेः । जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वेन तूपचारादुपादानं तादृशमेवोपादानत्वं लक्षणे विवक्षितमित्याहुः ॥

६)

अथ क ईश्वरः को वा जीवः । अचोक्तं प्रकटार्थविवरणे अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबन्धिनी माया तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नाऽनन्तप्रदेशेष्ववर्णविक्षेपशक्तिम् § दविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति ॥

* उवा. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

† कारणमपि द्वारं कार्य्यं इति द्वा. पाठः ।

‡ द्वारकारणमपीति ४ पु. पाठः ।

§ ब्रह्मचैतन्यावरणानुकूला शक्तिरावरणशक्तिः । आवरणं च ब्रह्म नास्ति न प्रकाशतइति व्यवहारयोग्यत्वम् । विक्षेपपदेन तत्तज्जीवसाधारणदुःखादिकं विवक्षितं तदनुकूला शक्तिर्विक्षेपशक्तिरित्यर्थः । टी.

तत्त्वविवेके तु त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्जीवेशावाऽऽभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतिसिद्धौ द्वौ रूपभेदौ रजस्तमोऽन-
भिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया तदभिभूतमलिनसत्त्वा * ऽविद्येति मायाविद्याभेदं
परिकल्प्य मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरो ऽविद्याप्रतिबिम्बो जीव इत्युक्तम् । एकैव
मूलप्रकृतिर्विज्ञेयप्राधान्येन मायाशब्दिता ईश्वरोपाधिः आवरणप्राधान्येनाऽवि-
द्याऽज्ञानशब्दिता जीवोपाधिः । अत एव तस्या जीवेश्वरसाधारणचिन्मात्रसंब-
न्धित्वेऽपि जीवस्यैवाऽज्ञोस्मीत्यज्ञानसंबन्धानुभवो नेश्वरस्येति जीवेश्वरवि-
भागः क्व चिदुपपादितः ॥

संक्षेपशारीरके तु कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरेश्वर इति
श्रुतिमनुवृत्त्य अविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो
जीवः । न चान्तःकरणरूपेण द्रव्येण घटेनाऽऽकाशस्येव चेतन्यस्यावच्छेदसं-
भवात्तदवच्छिन्नमेव चेतन्यं जीवो ऽस्त्विति वाच्यम् । इह परं च जीवभावे-
नाऽवच्छेद्यचेतन्यप्रदेशस्य भेदेन कृतहानाऽकृताभ्यागमप्रसङ्गात् † । प्रतिबि-
म्बस्तुपाधेर्गतागतयोरवच्छेदकगतागतयोरवच्छेद्यवन्न भिद्यतइति प्रतिबिम्ब-
पक्षे नायं दोष इत्युक्तम् ॥

एवमुक्तेष्वेतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बविशेषत्वपक्षेषु यद् बिम्बस्था-
नीयं ब्रह्म ‡ तन्मुक्तप्राप्यं शुद्धचेतन्यम् । चित्रदीपे जीव ईशो शुद्धा चिदिति
चैविध्यप्रक्रियां विहाय यथा घटावच्छिन्नाऽऽकाशो घटाकाशस्तदाश्रिते जले
प्रतिबिम्बितः साधनक्षयो जलाकाशः अनवच्छिन्नो महाकाशः महाकाशमध्य-
वर्तिनि मेघमण्डले वृष्टिलक्षणकार्य्यानुमेयेषु जलरूपतदवयवेषु तुषाराकारेषु
प्रतिबिम्बितो मेघाकाश इति वस्तुत एकस्याकाशस्य चातुर्विध्यं तथा स्थूल-
सूक्ष्मदेहद्वयस्याधिष्ठानतया वर्तमानं § तदवच्छिन्नं चेतन्यं कूटवर्त्तिर्विकारत्वेन
स्थितं कूटस्थं तच्च कल्पितेन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चेतन्यं संसारयोगी जीवः
अनवच्छिन्नं चेतन्यं ब्रह्म तदाश्रिते मायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां धीवा-
सनासु प्रतिबिम्बितं चेतन्यमीश्वर इति चेतन्यस्य चातुर्विध्यं परिकल्प्यान्तः-

* त्वविद्येति ३ । ४ पु. पाठः । मलिनसत्त्वप्रधानेत्यर्थः ।

† अस्मिन् लोके ब्राह्मणादिशरीरगतान्तःकरणावच्छिन्नचेतन्यप्रदेशस्य कर्मकर्तृत्वात् लोका-
न्तरे देवादिशरीरान्तःकरणावच्छिन्नप्रदेशस्य चाकर्तृर्भूतृत्वात् कृतहानादिप्रसङ्गः । येन कर्म कृतं
न तस्य भोगः । येन कर्म न कृतं तस्याकृतकर्मफलाभ्यागम इत्यर्थः । टी.

‡ ब्रह्मेति नास्ति द्वा. पुस्तके ।

§ विवर्तमानमिति ३ । ४ पु. पाठः ।

करणधीवासनोपरक्ताऽज्ञानोपाधिभेदेन जीवेश्वरविभागो दर्शितः । अयं चाऽपर-
रस्तदभिहितो विशेषः चतुर्विधेष्वेषु चैतन्येषु जीवोऽहमिति प्रकाशमानः कूट-
स्थेऽविद्यातिरोहिताऽसङ्गानन्दरूपविशेषांशे शुक्तो रूप्यवदध्यस्तः । अतः
एवेदंत्वरक्षतत्वयोरिवाधिष्ठानसामान्यांशाध्यस्तविशेषांशरूपयोः स्वयंत्वाऽहं-
त्वयोः सह प्रकाशः स्वयमहं करोमीत्यादौ । अहंत्वं त्वध्यस्तविशेषांशरूपं
पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरेऽहमिति व्यवहाराभावेन व्यावृत्तत्वात् । स्वयंत्वं
चान्यत्वं*प्रतियोग्यधिष्ठानसामान्यांशरूपं स्वयं देवदत्तो गच्छतीति पुरुषान्तरेपि
व्यवहारेणानुवृत्तत्वात् । एवं परस्परार्थासादेव कूटस्थजीवयोरविवेको लौकि-
कानाम् । विवेकस्तु तयोर्बृहदारण्यके प्रज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येषानु विनश्यतीति जीवाभिप्रायेण † मायोपाधिविनाशानुविनाशप्रतिपादने-
नाऽविनाशी वा अरेऽयमात्मेति कूटस्थाभिप्रायेणाऽविनाशप्रतिपादनेन च स्पष्टः
अहमर्थस्य जीवस्य विनाशित्वे कथमविनाशिब्रह्माऽभेदः । नेदमभेदे सामा-
नाधिकरण्यं किं तु बाधायां ‡ यथा यः स्थाणुरेष पुमानिति पुरुषत्वबोधेन
स्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्त्यते एवमहं ब्रह्मास्मीति कूटस्थब्रह्मरूपत्वबोधेनाध्यस्ता-
हमर्थरूपत्वं निवर्त्यते । योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ब्रह्मा-
स्मीति धियाऽशेषा ह्यहंबुद्धिर्निवर्त्यतइति नैष्कर्म्यसिद्धिवचनात् । यदि च
विवरणाद्युक्तरीत्येदमभेदे सामानाधिकरण्यं तदा जीववाचिनोऽहंशब्दस्य
लक्षणाया कूटस्थपरत्वमस्तु तस्याऽबाध्यस्य ब्रह्माभेदयोग्यत्वात् । यस्तु मेधा-
काशतुल्यो धीवासनाप्रतिबिम्ब ईश्वर उक्तः सोऽयं सुषुप्तस्थाने एकीभूतः प्रज्ञा-
नघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुगिति माण्डूक्यश्रुतिसिद्धसौषुप्तानन्दमयस्तत्रैव
तदनन्तरमेव सर्वेश्वर एव सर्वज्ञ एषोन्तर्यामी एव योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययो
हि भूतानामिति श्रुतेः । सर्ववस्तुविषयसकलप्राणिधीवासनोपाधिकस्य तस्य
सर्वज्ञत्वं तत एव सर्वकर्तृत्वोपपत्तेश्च । न चास्मद्बुद्धिवासनोपहितस्य कस्य
चित्सर्वज्ञ्यं नानुभूयतइति वाच्यम् । वासनानां परोक्षत्वेन तदुपहितस्यापि
परोक्षत्वादिति ॥

* चैतन्येति ४ पु. पाठः । † प्रायेति द्रा. नास्ति ।

‡ इदं ब्रह्माहंपदयोः समानविभक्तिमत्त्वरूपं सामानाधिकरण्यमभेदरूपेऽर्थे नाभ्युपगम्यते
येनाभेदासंभवा दोषः स्यात् । पुरुषत्वपदेन कल्पितस्यानुतादात्म्याभाववत्त्वं विवक्षितं बाधायां
वाक्यार्थत्वस्वीकारात् । टी.

ब्रह्मानन्दे तु सुषुप्तिप्रसयोगान्माण्डूक्योक्त आनन्दमयो जीव इत्यु-
क्तम् । तथा हि जाग्रदादिषु भोगप्रदस्य कर्मणः क्षये निद्रारूपेण विलीनम-
न्तःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशात्प्रबोधे धनीभवति तदुपाधिको जीवो विज्ञा-
नमय इत्युच्यते । स एव पूर्वं सुषुप्तिप्रसमये विलीनावस्थोपाधिकः सन्नानन्द-
मय इति उच्यते स एव माण्डूक्ये सुषुप्तिस्थान * एकीभूत इत्यादिना दर्शित
इति । एवं सति तस्य सर्वेश्वरत्वादिवचनं कथं संगच्छताम् । इत्थं सन्त्य-
धिदैवतमध्यात्मं च परमात्मनः सविशेषाणि त्रीणि रूपाणि । तथाधिदैवतं
त्रीणि शुद्धचेतन्यं चेति चत्वारि रूपाणि चिचपटदृष्टान्तेन चिचदीपे समर्थि-
तानि । यथा स्वतः शुभ्रः पटो धौतः अन्नलिप्तो घटित † इति मस्यादिवि-
कारयुक्तो लाञ्छितो वर्णपूरितो रञ्जित इत्यवस्थाचतुष्टयमेकस्यैव चिचपटस्य
तथा परमात्मा मायातत्कार्योपाधिरहितः शुद्धः मायोपहित ईश्वरः अप-
ञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः । पञ्चीकृतभूतकार्यस-
मष्टिस्थूलशरीरोपहितो विराट् पुरुष इत्यवस्थाचतुष्टयमेकस्यैव परमात्मनः ।
अस्मिँश्च चिचपटस्थानीये परमात्मनि चिचस्थानीयः स्थावरजङ्गमात्मको
निखिलः प्रपञ्चः । यथा चिचगतमनुष्याणां चिचाधारवस्त्रसदृशा वस्त्राभासा
लिख्यन्ते तथा परमात्माध्यस्तदेहिनामधिष्ठानचेतन्यसदृशाश्चिदाभासाः
कल्प्यन्ते ते च जीवनामानः संचरन्तीति । अध्यात्मं तु विश्वतैजसप्राज्ञ-
भेदेन त्रीणि रूपाणि तच्च सुषुप्तौ विलीनेन्तःकरणे ज्ञानमात्रसाक्षी प्राज्ञः ।
योयमिहानन्दमय उक्तः स्वप्ने व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानो तैजसः । जागरे व्यष्टि-
स्थूलशरीराभिमानो विश्वः । तच्च माण्डूक्यश्रुतिरहमनुभवे प्रकाशमानस्यात्मनो
विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयावस्थाभेदरूपपादचतुष्टयं सोयमात्मा चतुष्पादित्युपक्रम्य
पूर्वपूर्वपादप्रविलापनेन निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकतुरीयपादप्रतिपत्तिसौकर्याय स्थूलसू-
क्ष्मसूक्ष्मतराधिपसाम्याद्विराडादीन्विश्वादिष्वन्तर्भाव्य जागरितस्थानो बहिः-
प्राज्ञ इत्यादिना विश्वादिपादान्यरूपयत् । अतः प्राज्ञशब्दिते आनन्दमये
व्याकृतस्येश्वरस्यान्तर्भावं विवक्षित्वा तच्च सर्वेश्वरत्वादितद्वर्मेवचनमिति ।
इत्थमेव भगवत्पादैर्गाडपादीयविवरणे व्याख्यातम् ॥

* पुस्तकेष्वेकमेव पाठः । उपनिषदि तु सुषुप्तस्थान इति बहुत्र दृश्यते ।

† घटित इति द्रा० २ पुस्तकयोः ।

दृग्दृश्यविवेके तु चिषदीपव्युत्पादितं कूटस्थं जीवकोटावन्तर्भाव्य
चित्रैविध्यप्रक्रियेवात्मितेति विशेषः । तच्च ह्युक्तं जलाशयतरङ्गबुद्बुदन्याये-
नोपर्युपरि कल्पनाद् जीवस्त्रिविधः । पारमार्थिको व्यावहारिकः प्रातिभासि-
कश्चेति । तत्रावच्छिन्नः पारमार्थिको जीवः । तस्मिन्नवच्छेदकस्य कल्पितत्वेऽपि
अवच्छेदस्य तस्याऽकल्पितत्वेन ब्रह्मणाऽभिन्नत्वात् । तमावृत्य स्थितायां
मायायां कल्पितान्तःकरणे विदाभासो ऽन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या ऽहमित्यभि-
मन्यमानो व्यावहारिकः । तस्य मायिकत्वेऽपि यावद्भावहारमनुवृत्तेः । स्वप्ने
तमप्यावृत्य स्थितया मायावस्थाभेदरूपया निद्रया कल्पिते स्वाप्नदेहादाव-
हमभिमानी प्रातिभासिकः । स्वप्नप्रपञ्चेन सह तद्दृष्टुर्जीवस्यापि प्रबोधे निवृ-
त्तेरिति । एवमेते प्रतिबिम्बेश्वरवादिनां पक्षभेदा दर्शिताः ॥

विवरणाऽनुसारिणस्त्वाहुः । विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं
गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यतीतिस्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य
जीवेश्वरविभागेपाधित्वप्रतिपादनाद्विम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः
नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेन * पाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात् ।
तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वरः तथा सत्येव लौकिकबिम्ब-
प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते । प्रति-
बिम्बगताः पश्यन्नृजुवक्त्रादिविक्रियाः पुमान् क्रीडेदथा ब्रह्म तथा जीवस्थ-
विक्रिया इति कल्पतरुत्तरीत्या लोकवत् लीलाकैवल्य † मिति सूचमपि
संगच्छते । अज्ञानप्रतिबिम्बितस्य जीवस्यान्तःकरणरूपो ज्ञानपरिणामभेदो
विशेषाभिव्यक्तिस्थानं सर्वतः प्रसृतस्य सवितृप्रकाशस्य दर्पण इव अतस्तस्य
तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि । नैतावता ऽज्ञानोपाधिपरित्यागः अन्तःकरणोपा-
धिपरिच्छिन्नस्यैव चेतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः ।
न च योगप्रभावात् योगिनेऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति
तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यतइति वाच्यम् । प्रदीपवदावेशस्तथा
हि दर्शयती ‡ तिशास्त्रोपादान्त्याधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःक-
रणस्य चक्षुरादिवद्विन्नस्यैव योगप्रभावात् सृष्टेरुपपत्तेर्नात् । प्रतिबिम्बे बिम्बा-

* बिम्बभावेनेति ३ पु. पाठः । † व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. ३३ ।

‡ व्या. सू. अ. ४ पा. ४ सू. १५ ।

द्वेदमात्र * स्याद्व्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् न प्रतिबिम्बरूपजीवस्य
मुक्त्यन्वयासंभव इति न तदतिरेकेण मुक्त्यन्वयायाऽवच्छिन्नरूपजीवान्तरं
वा प्रतिबिम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्यान्तरं वा
कल्पनीयम् । अविनाशी वा अरे अयमात्मेति श्रवणं जीवस्य तदुपाधिनिवृत्ते
प्रतिबिम्बभावापगमेपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं न तदतिरिक्तकूटस्थना-
मचेतन्यान्तरपरम् । जीवोपाधिनान्तःकरणादिनाऽवच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूत
ईश्वर एव । यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिभूतया ईश्वरस्यैव जीवसन्निधानेन
तदन्तर्यामिभावेन विकारान्तरावस्थानश्रवणादिति ॥

अन्ये † तु रूपानुपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे ‡
गगनप्रतिबिम्बोदाहरणमप्ययुक्तं गगनाभोगव्यापिनि सवितृकरमण्डले सलिले
प्रतिबिम्बिते गगनप्रतिबिम्बत्वस्य व्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकत्वात् । ध्वनौ
घर्णेप्रतिबिम्बत्ववादेऽप्ययुक्तः व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणामु-
दात्तादिस्वराणां घर्णेऽप्यारोपोपपत्तेर्ध्वनेर्घर्णेप्रतिबिम्बोपाधित्वकल्पनाया निष्प्र-
माणकत्वात् । प्रतिध्वनिरपि न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहृप-
योनिधिप्रभृतिशब्दानां चित्सलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वेन
तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वाऽयोगात् । घर्णेरूपप्रतिशब्दोपि न पूर्वघर्णेप्रति-
बिम्बः घर्णेभिर्व्यञ्जकव्यभिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव घर्णेभिर्व्यञ्जक-
त्वेनोपपत्तेः । तस्माद् घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनव-
च्छिन्नमीश्वरः । न चेवमण्डान्तर्घर्तिनश्चैतन्यस्य तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः
सर्वात्मना जीवभावेनाऽवच्छेदान्तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्याण्डाद्
बहिरेव सत्त्वं स्यादिति यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादावन्तर्यामिभावेन विकारा-
न्तरावस्थानश्रवणं विरुध्यते । प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे
सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनदेकत्र द्विगुणीकृत्य § वृत्तिरुपपद्यते इति
वाच्यम् । यतः प्रतिबिम्बपक्षेपि उपाधावनन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्र प्रति-
बिम्बो वाच्यः न तु जलचन्द्रन्यायेन कृत्स्नप्रतिबिम्बः तदन्तर्गतभागस्य तत्र

* स्वरूपस्य कल्पितत्वव्यवच्छेदो मात्रशब्दार्थः । टी०

† यत्तं चैतन्यस्य प्रतिबिम्बत्वमुपगच्छतां मतभेदेन जीवेश्वरविभागो दर्शितः । इदानीं
तमनभ्युपगन्तॄणां मतेन जीवादिस्वरूपं दर्शयितुं चैतन्यस्य प्रतिबिम्बं निराकरोति । टी०

‡ अविद्यान्तःकरणादवर्जितं शेषः ।

§ प्रतिबिम्बरूपजीवभावेन तत्तदुपाध्यन्तर्यामिभावेन श्रेयर्थः । टी०

प्रतिबिम्बाऽसंभवात् । न हि मेधावच्छिन्नस्याकाशस्यालौकस्य वा जले प्रति-
बिम्बवत् जलान्तर्गतस्यापि तच्च प्रतिबिम्बो दृश्यते । न वा मुखादीनां
बहिः स्थितिसमय इव जलान्तर्निमज्जनेपि प्रतिबिम्बोऽस्ति । अतो जलप्रति-
बिम्बं प्रति मेधाकाशादेरिवान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिबिम्बं प्रति तदन्तर्गतस्यैव
बिम्बत्वं स्यादिति बिम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगादीश्वरेन्तर्यामिन्ना-
द्व्याऽऽज्जस्याभावस्तुल्यः । एतेनावच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तच्च
तच्चान्तःकरणावच्छेदचेतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात्कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति
निरस्तम् । प्रतिबिम्बपक्षेपि स्वानन्तर्गतस्य * स्वसन्निहितस्य चेतन्यप्रदेशस्या-
न्तःकरणे प्रतिबिम्बस्य वक्तव्यतया तच्च तच्चान्तःकरणस्य गमने बिम्बभेदा-
त्प्रतिबिम्बस्यापि भेदावश्यंभावेन दोषतौल्यात् । न चाऽन्तःकरणप्रतिबिम्बो
जीव इति पक्षे दोषतौल्ये ऽप्यविद्याप्रतिबिम्बो जीवस्तस्य च तच्च तच्च गत्वरम-
न्तःकरणं जलाशयव्यापिने महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य तदुपरि विमृत्वर-
स्फीतालोक इव तच्च विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पक्षे नायं दोषः अन्तःकर-
णवदविद्याया गत्यभावेन † प्रतिबिम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यम् । तथैवावच्छेद-
पक्षे ऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्यभ्युपगमसंभवात् । तच्चाप्येकस्य जीवस्य
क्वचित्प्रदेशे कर्तृत्वं प्रदेशान्तरे भोक्तृत्वमित्येवंकृतहानाकृताभ्यागमदोषा-
पनुत्तये वस्तुतो जीवैक्यस्य शरणीकरणीयत्वेन तन्न्यायादन्तःकरणोपाधिपक्षेपि
वस्तुतश्चेतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य च तच्चाभ्युपगमेन दोषनिरा-
करणसंभवान्न । न चावच्छेदपक्षे यथा स्वयंज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना
बहुधेको ऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो ऽयमात्मा
अत एव चोपमासूर्यकादिवदि ‡ त्रि श्रुतिसूचाभ्यां विरोधः अम्बुवदग्रहणात्
न तथात्व § मित्युदाहृतसूचानन्तरसूत्रेण यथा सूर्यस्य रूपवतः प्रतिबिम्बो-
दययोग्यं ततो विप्रकृष्टदेशं रूपवज्जलं गृह्यते नैवं ॥ सर्वगतस्यात्मनः प्रति-
बिम्बोदययोग्यं किं चिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिबिम्बाऽसंभबमुक्त्वा वृद्धि-
ह्रासभाक्किमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव ¶ मिति तदनन्तरसूत्रेण यथा जल-
प्रतिबिम्बतः सूर्यो जलवृद्धौ वर्द्धते इव जलह्रासे ह्रसतीव जलचलने चल-

* स्वानन्तर्गतस्येति । प्रागुक्तयुक्तिरत्रानुसंधेया । टी. † अपरिच्छिन्नत्वादिति भावः ।

‡ व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. १८ । § व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. १८ ।

॥ सर्वगतस्येति २ पुस्तकपाठः । ¶ व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. २० ।

तीवेति तस्याध्यासिकं जलानुरोधिबृद्धिहासादिभाक्त्वं तथात्मनोऽन्तःकरणा-
दिनां ऽवच्छेदेनोपाध्यन्तर्भावादाध्यासिकतदनुरोधिबृद्धिहासादिभाक्त्वमित्येवं
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः इति स्वयं सूचकृतेषावच्छेदपक्षे
तयोस्तात्पर्यकथनात् । घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत
नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः अंशो नानाव्यपदेशादिति * श्रुतिसूत्राभ्यामव-
च्छेदपक्षस्यैव परियहासः । तस्मात्सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिना ऽव-
च्छेदो ऽवश्यंभावीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति पक्षं रोचयन्ते ॥

अपरे तु न प्रतिबिम्बो नाप्यवच्छेदो जीवः किं तु कौन्तेयस्यैव राधे-
यत्ववदविकृतस्य † ब्रह्मण एवाविद्याया जीवभावः व्याधकुलसंबन्धितराजकु-
मारदृष्टान्तेन ब्रह्मैव स्वाविद्याया संसरति स्वाविद्याया विमुच्यत इति बृह-
दारण्यकभाष्ये प्रतिपादनात् । राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते
तथैवमात्मनो ऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यत इति वार्तिकोक्तेश्च । एवं च
स्वाविद्याया जीवभावमापन्नस्यैव ब्रह्मणः प्रपञ्चकल्पकत्वा ‡ दीश्वरोपि सह
सर्वज्ञत्वादिधर्मैः स्वप्नोपलब्धदेवतावज्जीवकल्पित इत्याचक्षते ॥

(९) अथायं जीव एक उत्तानेकः § अनुपदोक्तपक्षावलम्बिनः के चिदाहुः ।
एको जीवस्तेन चेकमेव शरीरं सजीवमन्यानि स्वप्नदृष्टशरीराणीव निर्जी-
वानि तदज्ञानकल्पितं सर्वं जगत् तस्य स्वप्नदर्शनवदावदविद्यं सर्वो व्यव-
हारः । बद्धमुक्तव्यवस्थापि नास्ति जीवस्यैकत्वात् । शुक्लमुक्त्यादिकमपि
स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्यादिकमिव कल्पितम् । अथ च संभावितसकलशङ्कापङ्क-
च्चालनं स्वप्नदृष्टान्तसलिलधारयेव कर्तव्यमिति ॥

अन्ये त्वस्मिन्नेकशरीरैकजीववादे मनःप्रत्ययमलभमाना अधिकं तु
मेदनिर्देशात् ॥ लोकवत् लीलाकेवल्य ¶ मित्यादिसूत्रैर्जीवाधिक ईश्वर एव
जगतः स्रष्टा न जीवस्तस्याप्रकामत्वेन प्रयोजनाभावेपि केवलं लीलयेव
जगतः सृष्टिरित्यादिप्रतिपादयद्विर्विरोधं च मन्यमाना हिरण्यगर्भ एको

* व्या. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४३ । † अविकृतस्यैव ब्रह्मण इति द्रा. पु. पाठः ।

‡ सर्वप्रपञ्चेति द्रा. १ पुस्तकयोः ।

§ ब्रह्मैव स्वाविद्याया संसरति स्वाविद्याया मुच्यत इत्यादियन्त्रोक्तैस्त्यर्थः । टी.

॥ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. २२ । ¶ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. ३३ ।

ब्रह्मप्रतिबिम्बो मुख्यो जीवः अन्ये तु तत्प्रतिबिम्बभूताश्चिच्च * लिखितमनु-
ष्यदेहार्पितपटाभासकल्पा जीवाभासाः संसारादिभाष इति सविशेषा † ऽनेकश-
रीरैकजीववादमातिष्ठन्ते ॥

अपरे तु हिरण्यगर्भस्य प्रतिकल्पं भेदेन कस्य हिरण्यगर्भस्य मुख्यं
जीवत्वमित्यत्र नियामकं नास्तीति मन्यमाना एक एव जीवो ऽविशेषेण
सर्वे शरीरमधितिष्ठति । न चेवं शरीरावयवभेदश्च शरीरभेदेऽपि परस्परसु-
खादानुसन्धानप्रसङ्गः । जन्मान्तरीयसुखादानुसन्धानादर्शनेन शरीरभेदस्य
तदननुसन्धानप्रयोजकत्वकूप्रेः । योगिनस्तु कायव्यूहसुखादानुसन्धानं व्यव-
हितार्थयह्णवद्योगप्रभावनिबन्धनमिति न तदुदाहरणमित्य ‡ विशेषानेकश-
रीरैकजीववादं रोचयन्ते ॥

इतरे त्वचापि बद्ध § मुक्तव्यवस्थाऽभावस्य तुल्यत्वेन तदो यो देवानां
प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदित्यादिश्रुतेः प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरा॥ दित्य-
धिकरणे बद्धमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यस्य च नाऽऽजस्यमित्यपरितुष्यन्तो ऽन्तः-
करणादीनां जीवोपाधित्वाभ्युपगमेनानेकजीववादमाश्रित्य बद्धमुक्तव्यवस्थां
प्रतिपद्यन्ते ॥

तेषु के चिदेवमाहुः । यद्यपि शुद्धब्रह्माश्रयविषयमेकमेवाज्ञानं तन्नाश
एव च मोक्षस्तथापि जीवन्मुक्तावऽज्ञानलेशानुवृत्त्यभ्युपगमेनाज्ञानस्य सांशत्वा-
त्तदेव क्व चिदुपाधौ ब्रह्मावगमोत्पत्तावशेन निवर्तते उपाध्यन्तरेषु यथापूर्वमं-
शान्तरेऽनुवर्ततइति ॥

अन्ये तु यथा न्यायेकदेशिमते भूतले घटात्यन्ताभावस्य वृत्तौ
घटसंयोगाभावो नियामक इत्यनेकेषु प्रदेशेषु तद्वत्सु संसृज्य वर्तमानो घटा-
त्यन्ताभावः क्व चित्रदेशे घटसंयोगोत्पत्त्या तदभावनिवृत्तौ न संसृज्यते
एवमज्ञानस्य चेतन्ये वृत्तौ मनो नियामकमिति तदुपाधिना चेतन्यप्रदेशेषु
संसृज्य वर्तमानमज्ञानं क्व चिद् ब्रह्मदर्शनोत्पत्त्या भिद्यते हृदयगन्धिरिति-

* चित्रपटलिखितेति द्वा. पुस्तके ।

† सविशेषाणि सजीवान्यनेकशरीराणि यस्मिन्नेकजीववादे स तथा । टी.

‡ अविशेषेणाधिष्ठितान्यनेकशरीराणि यस्मिन्नेकजीववादे स तथा । टी.

§ बन्धमुक्तिव्यवस्थेति द्वा. पुस्तकपाठः । ॥ व्या. सू. अ. ४ पा. २ सू. १२ ।

श्रुत्युक्तरीत्या मनसो निवृत्तो न संसृज्यते अन्यच्च यथापूर्वमवतिष्ठते अज्ञान-
संसर्गाऽसंसर्गावेव च बन्धमोक्षवित्याहुः ॥

अपरे तु नाऽज्ञानं शुद्धचेतन्याश्रयं किं तु जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं
तन्मान्तःकरणप्रतिबिम्बरूपेषु सर्वेषु जीवेषु व्यक्तिषु जातिवत्प्रत्येकपर्यवसा-
यितया वर्तमानमुत्पन्नविद्यं कं चित्यजति * नष्टां व्यक्तिमिव जातिः स एव
मोक्षः । अन्यं यथापूर्वमाश्रयतीति व्यवस्थेत्याहुः ॥

इतरे तु प्रतिजीवमविद्याभेदमभ्युपगम्येव तदनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां बहु-
मुक्तव्यवस्थां समर्थयन्ते । अस्मिन्यक्षे कस्याऽविद्याया प्रपञ्चः कृतो ऽस्त्विति
चेत् विनिगमकाभावात्सर्वाऽविद्याकृतो † एकेकतन्त्वारब्धपटस्तुत्यः । एकस्य
मुक्तो तदविद्यानाशे एकतन्तुनाशे पटस्येव तत्साधारणप्रपञ्चस्य नाशः । तदैव
विद्यमानतन्त्वन्तरैः पटान्तरस्येवेतराऽविद्याभिः सकलेतरसाधारणप्रपञ्चान्त-
रस्योत्पादनमित्येके ॥

तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवज्रायमते तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्व-
वच्च तत्तदविद्याकृतो विद्यदादिप्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्नः । शुक्तिरजते त्वया
यदूष्टं रजतं तदेव मयापीतिवदैक्यभ्रममाश्रमित्यन्ये ॥

जीवाश्रितादविद्यानिवहाद्भिन्ना मायेश्वराश्रिता प्रपञ्चकारणं ‡ जीवा-
नामविद्यास्त्यावरणमात्रे § प्रातिभासिकशुक्तिरजतादिविज्ञेये ऽपि चोपयुज्यन्तइ-
त्यपरे ॥

(८) अवसितमुपादानत्वं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं च । अथ कीदृशं कर्तृत्वं के-
चिदाहुः तदैवत सो ऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रवणाज्यायमतश्च
कार्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वरूपमिति ॥

अन्ये तु चिकीर्षाकृतिकर्तृत्वनिर्वाहाय चिकीर्षाकृत्यन्तरापेक्षायामन-
वस्थाप्रसङ्गात्कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव ब्रह्मणः कर्तृत्वम् । न च ज्ञानेऽप्येव

* जहातीति द्रा. पुस्तके ।

† सर्वेषां जीवानां सर्वाविद्यापरिणाम इत्यर्थः । यद्वा सर्वाविद्याविषयीकृतब्रह्मविवर्तः
प्रपञ्च इत्यर्थः । टी.

‡ कारिणीति द्रा. पुस्तकपाठः ।

§ यत्किञ्चित्कार्यं प्रत्युपादानत्वाभावे मात्रशब्दार्थः । ननु जीवाश्रिताविद्यानां जीवबै-
तन्याध्यस्तप्रातिभासिकस्वप्नप्रपञ्चे, पादानतया तत्रोपयोगसंभवेऽपि शुक्तिरजताद्युपादानत्वं न संभ-
वति शुक्लाद्यवच्छिन्नचैतन्ये रजताधिष्ठाने तासामसंभवादिति चेत्सत्यम् । आदिपदग्रहीतस्वप्न-
श्वात्र विवक्षित इत्यदोषः । यद्वा वाचस्पतिमतश्च शुक्तिरजतादेरपि जीवाविषयीकृतशुक्लाद्यव-
च्छिन्नचैतन्यविवर्तत्वमभिप्रेत्य जीवाविद्यानां प्रातिभासिकरजतादाबुपयोगकचनोपपत्तेर्नदोषः । टी.

ब्रह्मणः कर्तृत्वस्वरूपनिर्दिष्टम् । ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिर्दिष्टम् २३

प्रसङ्गः तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाकार्यत्वात् । एवं च विवरणे जीवस्य सुखादि-
कर्तृत्वोक्तिः जीवस्यमात्रसाध्यत्वाद्विद्यदादि बीजितं हिरण्यगर्भद्वारा जीवसाधि-
कप्रयत्नसाध्यत्वात् भौतिकं स्मितमिति * कल्पतदुक्तिश्च संगच्छतइति व-
दन्ति ॥

अपरे तु कार्यानुकूलसमष्ट्यव्यालोचनारूपज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वं न कार्यानु-
कूलज्ञानवत्त्वमात्रं शुक्तिरजतस्वाप्रभमादिषु अध्यासानुकूलाधिष्ठानज्ञानवत्त्वेन
जीवस्य कर्तृत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते
स हि कर्तृत्यादिस्युत्येव जीवस्य स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वोक्तेरिति वाच्यम् । भाष्यका-
रेल्लोकलं गवादीनुद्वहतीतिवत् कर्तृत्वोपचारमात्रं रथादिप्रतिभाननिमित्तत्वेनेति
व्याख्यातत्वादित्याहुः ॥

अनेनैव निखिलप्रपञ्चरचनाकर्तृभावेनार्थसिद्धं सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः शास्त्र-
योनित्वा † दित्यधिकरणे वेदकर्तृत्वेनापि समर्थितम् ॥

अथ कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं संगच्छते जीववदन्तःकरणाभावेन ज्ञातृ-
त्वस्यैवायोगात् । अत्र सर्ववस्तुविषयसकलप्राणिधीवासनोपरक्ताऽज्ञानोपाधिक
ईश्वरः अतस्तस्य सर्वविषयवासनासाक्षितया सर्वज्ञत्वमिति भारतीतीर्थादि-
पक्षः प्रागेव दर्शितः ॥

प्रकटार्थकारास्त्वाहुः । यथा जीवस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणामाश्चै-
तन्यप्रतिबिम्बग्राहिण इति तद्योगाज्ज्ञातृत्वम् एवं ब्रह्मणः स्वोपाधिमा-
यापरिणामाश्चित्प्रतिबिम्बग्राहिणः सन्तीति तत्प्रतिबिम्बितैः स्फुरणैः काल-
चयवर्तनोपि प्रपञ्चस्यापरोक्षेणाऽवकलना ‡ त्सर्वज्ञत्वमिति ॥

तत्त्वशुद्धिकारास्तूक्तरीत्या ब्रह्मणो विद्यमाननिखिलप्रपञ्चसाक्षात्कार-
संभवातज्जनितसंस्कारवन्तया च स्मरणोपपत्तेरतीतसकलवस्त्ववभाससिद्धिः ।
सृष्टेः प्राङ् मायायाः सृज्यमाननिखिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवादृष्टानुरोधेन
विवर्तमानत्वात्तत्साक्षितया तदुपाधिकस्य ब्रह्मणोपि तत्साधकत्वसिद्धेरना-
गतवस्तुविषयविज्ञानोपपत्तिरिति सर्वज्ञत्वं समर्थयन्ते ॥

कौमुदीकृतस्तु वदन्ति स्वरूपज्ञानेनैव ब्रह्मणः स्वसंसृष्टसर्वावभासक-
त्वात्सर्वज्ञत्वम् । अतीतानागतयोरप्यविद्यायां चिचभितौ विमृष्टानुन्मीलित-

* स्मृतमिति १ पुस्तके । † व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. ३ । ‡ विषयीकरणादित्यर्थः । टी.

श्रुत्युक्तरीत्या मनसो निवृत्तो न संसृज्यते अन्यथ यथापूर्वमवतिष्ठते अज्ञान-
संसर्गाऽसंसर्गावेव च बन्धमोक्षावित्याहुः ॥

अपरे तु नाऽज्ञानं शुद्धचेतन्याश्रयं किं तु जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं
तद्वान्तःकरणप्रतिबिम्बरूपेषु सर्वेषु जीवेषु व्यक्तिसु जातिवत्प्रत्येकपर्यवसा-
यितया वर्तमानमुत्पन्नविद्यं कं चित्यवति * नष्टां व्यक्तमिव जातिः स एव
मोक्षः । अन्यं यथापूर्वमाश्रयतीति व्यवस्थेत्याहुः ॥

इतरे तु प्रतिजीवमविद्याभेदमभ्युपगम्येव तदनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां बद्ध-
मुक्तव्यवस्थां समर्थयन्ते । अस्मिन्यत्र कस्याऽविद्याया प्रपञ्चः कृतो ऽस्त्विति
चेत् विनिगमकाभावात्सर्वाऽविद्याकृतो † ऽनेकतन्त्रारब्धपटतुल्यः । एकस्य
मुक्तो तदविद्यानाशे एकतन्त्रनाशे पटस्येव तत्साधारणप्रपञ्चस्य नाशः । तदैव
विद्यमानतन्त्रन्तरैः पटान्तरस्येवेतराऽविद्याभिः सकलेतरसाधारणप्रपञ्चान्त-
रस्योत्पादनमित्येके ॥

तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवज्रायमते तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्व-
वच्च तत्तदविद्याकृतो विद्यदादिप्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्नः । शुक्तिरजते त्वया
यदृष्टं रजतं तदेव मयापीतिवदैक्यभ्रममाश्रित्यन्ये ॥

जीवाश्रितादविद्यानिवहद्विज्ञा मायैवेश्वराश्रिता प्रपञ्चकारणं ‡ जीवा-
नामविद्यास्त्यावरणमात्रे § प्रातिभासिकशुक्तिरजतादिविक्षेपे ऽपि दोषयुज्यन्तइ-
त्यपरे ॥

(८) अवसितमुपादानत्वं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं च । अथ कीदृशं कर्तृत्वं के-
चिदाहुः तदैवत सो ऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रवणाध्यायमतइव
कार्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमन्त्ररूपमिति ॥

अन्ये तु चिकीर्षाकृतिकर्तृत्वनिर्वाहाय चिकीर्षाकृत्यन्तरापेक्षायामन-
वस्थाप्रसङ्गात्कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव ब्रह्मणः कर्तृत्वम् । न च ज्ञानेऽप्येव

* जहातीति द्रा. पुस्तके ।

† सर्वेषां जीवानां सर्वविद्यापरिणाम इत्यर्थः । यद्वा सर्वाविद्याविषयीकृतब्रह्मविवर्तः
प्रपञ्च इत्यर्थः । टी. ‡ कारिणीति द्रा. पुस्तकपाठः ।

§ यत्किञ्चित्कार्यं प्रत्युपादानत्वाभावे मात्रशब्दार्थः । ननु जीवाश्रिताविद्यानां जीववै-
तन्याध्यस्तप्रातिभासिकस्वप्नप्रपञ्चे, पादानतया तन्त्रोपयोगसंभवेऽपि शुक्तिरजताद्युपादानत्वं न संभ-
वति शुन्नाद्यवच्छिन्नचित्तस्य रजसाधिष्ठाने तासामसंभवादिति चेत्सत्यम् । आदिपदग्रहीतस्वप्न-
श्चात्र विवक्षित इत्येवमेषः । यद्वा वाचस्पतिमतइव शुक्तिरजतादेरपि जीवाविषयीकृतशुन्नाद्यव-
च्छिन्नचित्तस्य विवर्तत्वमभिप्रेत्य जीवाविद्यानां प्रातिभासिकरजतादाद्युपयोगकथनोपपत्तेर्न दोषः । टी.

ब्रह्मणः कर्तृत्वस्वरूपनिर्दिष्टम् । ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिर्दिष्टम् २३

प्रसङ्गः तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाकार्यत्वात् । एवं च विवरणे जीवस्य सुखादि-
कर्तृत्वोक्तिः वीक्षणमात्रसाध्यत्वाद्विद्यदादि वीक्षितं हिरण्यगर्भद्वारा वीक्षणाधि-
कप्रयत्नसाध्यत्वात् भौतिकं स्मितमिति * कल्पतदुक्तिश्च संगच्छतइति व-
दन्ति ॥

अपरे तु कार्यानुकूलसमृद्ध्यालोचनारूपज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वं न कार्यानु-
कूलज्ञानवत्त्वमात्रं शुक्तिरजतस्वाप्रभमादिषु अध्यासानुकूलाधिष्ठानज्ञानवत्त्वेन
जीवस्य कर्तृत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते
स हि कर्तृत्यादिभ्युत्थेव जीवस्य स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वोक्तेरिति वाच्यम् । भाष्यका-
रेलोकूलं गवादीनुद्वहतीतिवत् कर्तृत्वोपचारमात्रं रथादिप्रतिभाननिमित्तत्वेनेति
व्याख्यातत्वादित्याहुः ॥

अनेनैव निखिलप्रपञ्चरचनाकर्तृभावेनार्थसिद्धं सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः शास्त्र-
योनित्वा † दित्यधिकरणे वेदकर्तृत्वेनापि समर्थितम् ॥

अथ कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं संगच्छते जीववदन्तः करणाभावेन ज्ञातृ-
त्वस्यैवायोगात् । अत्र सर्ववस्तुविषयसकलप्राणिधीवासनोपरक्ताऽज्ञानोपाधिक
ईश्वरः अतस्तस्य सर्वविषयवासनासाक्षितया सर्वज्ञत्वमिति भारतीतीर्थादि-
पक्षः प्रागेव दर्शितः ॥

प्रकटार्थकारास्त्वाहुः । यथा जीवस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणामाश्चै-
तन्यप्रतिबिम्बग्राहिण इति तद्योगाज्ज्ञातृत्वम् एवं ब्रह्मणः स्वोपाधिमा-
यापरिणामाश्चित्प्रतिबिम्बग्राहिणः सन्तीति तत्प्रतिबिम्बितैः स्फुरणैः काल-
चयवर्तनेनापि प्रपञ्चस्यापरोक्षेणाऽवकलना ‡ त्सर्वज्ञत्वमिति ॥

तत्त्वशुद्धिकारास्तूक्तरीत्या ब्रह्मणो विद्यमाननिखिलप्रपञ्चसाक्षात्कार-
संभवात्तज्जनितसंस्कारवतया च स्मरणोपपत्तेरतीतसकलवस्तुव्यवभाससिद्धिः ।
सृष्टेः प्राङ् मायायाः सृज्यमाननिखिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवादृष्टानुरोधेन
विवर्तमानत्वात्तत्साक्षितया तदुपाधिकस्य ब्रह्मणोपि तत्साधकत्वसिद्धेरना-
गतवस्तुविषयविज्ञानोपपत्तिरिति सर्वज्ञत्वं समर्थयन्ते ॥

कौमुदीकृतस्तु वदन्ति स्वरूपज्ञानेनैव ब्रह्मणः स्वसंसृष्टसर्वोपभासक-
त्वात्सर्वज्ञत्वम् । अतीतानागतयोरप्यविद्यायां चिन्मिता विमृष्टानुन्मीलित-

* स्मृतमिति १ पुस्तके । † व्या० सू० अ० १ पा० १ सू० ३ । ‡ विषयीकरणादित्यर्थः । टी०

विषय * त्संस्कारात्मना सत्त्वेन तत्संसर्गस्याप्युपपत्तेः । न तु वृत्तिज्ञानैस्तस्य सर्वज्ञत्वं तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति सावधारणश्रुतिविरोधात् । सृष्टेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणानुरोधेन महामूतानामिव वृत्तिज्ञानानामपि प्रलयस्य वक्तव्यतया ब्रह्मणस्तदा सर्वज्ञत्वाभावापत्त्या प्राथमिकमायाविवर्त-
रूपे ईक्षणे तत्पूर्वकमहामूतादौ च सृष्टृत्वाभावप्रसङ्गाच्च । एवं सति ब्रह्मणः सर्वविषयज्ञानात्मकत्वमेव स्यान्न तु सर्वज्ञातृत्वरूपं सर्वज्ञत्वमिति चेत्सत्यं सर्वविषयज्ञानात्मकमेव ब्रह्म न तु सर्वज्ञानकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वमस्ति ॥

अत एव चात्रान्वया + दित्यधिकरणे विज्ञातृत्वं जीवलङ्गमित्युक्तं भाष्यकारैः । यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिरपि दृश्यत्वावच्छिन्नरूपेणैव योजनीयेति । यद्यपि ब्रह्म स्वरूपचेतन्येनैव ‡ स्वसंसृष्टसर्वावभासकं तथापि तस्य स्वरूपेणा-
ऽकार्यत्वेपि दृश्यावच्छिन्नरूपेण तु ब्रह्मकार्यत्वाद्यः सर्वज्ञ इति ज्ञानजन-
नकर्तृत्वश्रुतेरपि न कश्चिद्विरोध इत्याचार्यवाचस्पतिमिश्राः ॥

(१०)

नन्वीश्वरवज्जीवोपि वृत्तिमनोपेक्ष्य स्वरूपचेतन्येनैव किमिति विषया-
ज्ञावभासयति । अत्रोक्तं विवरणे ब्रह्मचेतन्यं सर्वोपादानतया सर्वतादात्म्या-
पन्नं स्वसंसृष्टं सर्वमवभासयति न जीवचेतन्यं तस्याऽविद्योपाधिकतया सर्व-
गतत्वे ऽप्यनुपादानत्वेनासङ्गित्वात् । यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावा-
दश्वादिव्यक्तिसङ्गित्वाभावेपि सास्त्रावह्यक्तौ संसृज्यते एवं विषयाऽसङ्गपि
जीवः स्वभावादन्तःकरणे संसृज्यते तथा च यदा ऽन्तःकरणपरिणामो
वृत्तिरूपो नयनादिद्वारेण निर्गत्य विषयपर्यन्तं चक्षुरश्मिवज्जटिति दीर्घप्रभा-
कारेण परिणम्य विषयं व्याप्नोति तदा तमुपासृज्य तं विषयं गोचरयति केव-
लान्यदाहस्यापि § तृणादेरयःपिण्डसमाकूठाग्निदाह्यत्ववत्केवलजीवचेतन्या-
प्रकाशस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपाकूठस्य तत्प्रकाशयत्वं युक्तम् । यद्वा
ऽन्तःकरणोपाधिकत्वेन जीवः परिच्छिन्नः अतः संसर्गाभावान्न घटादिकमव-
भासयति वृत्तिद्वारा तत्संसृष्टविषयावच्छिन्नब्रह्मचेतन्याभेदाभिव्यक्तौ तं विषयं
प्रकाशयति । अथ वा जीवः सर्वगतो ऽप्यविद्यावृतत्वात्स्वयमप्यप्रकाशमान-

* विज्ञानानुष्मीलितत्वमनभिव्यक्तत्वं तत्र हेतुर्विषयत्वम् । टी०

† व्या० सू० अ० १ पा० ४ सू० १६ । ‡ न मायावृत्तिभिरित्येवकारार्थः । टी०

§ प्रकाशानुमेयतैजसप्रसरेणवाह्यस्येत्यर्थः ।

तया विषयानवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तच्चेवा-
भिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयति । एवं च चिदुपरागार्थत्वेन विषयचेतन्या-
भेदाभिव्यक्त्यर्थत्वेनावरणाभिभवार्थत्वेन वा वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य तत्संसृष्टविष-
यमाश्रयभासकत्वाज्जीवस्य किञ्चिन्नत्वमप्युपपद्यतइति ॥

अथ प्रथमपक्षे * सर्वगतस्य जीवस्य वृत्त्यधीनः को विषयोपरागः ।
वृत्त्यापि हि पूर्वसिद्धयोः निष्क्रिययोर्जीवविषयचेतन्ययोस्तादात्म्यस्य संयो-
गस्य वा न भवत्याधानम् † । अथ के चिदाहुः । विषयविषयिभावसंबन्ध
एवेति ॥

अन्ये तु विषयविषयिभावमात्रनियामिका वृत्तिश्चेदनिर्गताया अय्ये-
न्द्रियकवृत्तेस्तन्नियामकत्वं नातिप्रसङ्गावहमिति तन्निर्यमाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेः
स नाऽभिसंहितः किं तु विषयसन्निहित ‡ जीवचेतन्यतादात्म्यापन्नाया वृत्ते-
र्विषयसंयोगे तस्यापि तद्द्वारकः परंपरासंबन्धो लभ्यतइति स एव चिदु-
परागो ऽभिसंहित इत्याहुः ॥

अपरे तु साक्षादपरोक्षचेतन्यसंसर्गिण एव सुखादेरापरोक्ष्यदर्शनादप-
रोक्षविषये साक्षात्संसर्ग एष्टव्यः तस्माद्वृत्तेर्विषयसंयोगे वृत्तिरूपावच्छेदकला-
भातदवच्छेदेन तदुपादानस्य जीवस्यापि संयोगजसंयोगः संभवति कारणाका-
रणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगवत् कार्याकार्यसंयोगात्कारणाकारणसंयोगस्यापि
युक्तितौल्येनाभ्युपगन्तुं युक्तत्वादित्याहुः ॥

एकदेशिनस्तन्तःकरणोपहितस्य विषयावभासकचेतन्यस्य § विषयता-
दात्म्यापन्नब्रह्मचेतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसंपादनमेव चिदुपरा-
गो ऽभिसंहितः सर्वगततया सर्वविषयसंनिहितस्यापि जीवस्य तेन ॥ रूपेण
विषयावभासकत्वे तस्य साधारणतया पुरुषविशेषापरोक्ष्यव्यवस्थित्ययोगेन
तस्यान्तःकरणोपहितत्वरूपेणैव विषयावभासकत्वात् । एवं च विषयापरोक्ष्ये
आध्यासिकसंबन्धो नियामक इति सिद्धान्तोपि संगच्छते । न चेवं द्वितीयप-
क्षसांकेयं जीवस्य सर्वगतत्वे प्रथमः पक्षः परिच्छिन्नत्वे द्वितीय इत्येव तयो-
र्भेदादित्याहुः ॥

* विवरणमतइत्यर्थः । † आधानमुत्पादनम् । टी.

‡ विषयव्यापितया उत्पत्त्यां वृत्तिं प्रति विषयसंनिहितजीवचेतन्यस्याधिष्ठानतया वृत्तेस्तता-
दात्म्यं बोध्यम् । टी. § जीवचेतन्यस्येति ३।४ पु. पाठः । ॥ वृत्तिमनन्तर्भाव्य स्वरूपमात्रेण ।

(१२)

अथ द्वितीयपक्षे केयमभेदाभिव्यक्तिः । के चिदाहुः । कुल्याद्वारा तटा-
ककेदारसलिलयोरिव विषयान्तःकरणवच्छिन्नचेतन्ययोर्वृत्तिद्वारा एकीभावो
ऽभेदाभिव्यक्तिः । एवं च यद्यपि विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचेतन्यमेव विषयप्रकाशकं
तथापि तस्य वृत्तिद्वारेकीभावेन जीवित्वं संपन्नमिति जीवस्य विषयप्रकाशो-
पपत्तिरिति ॥

अन्ये त्वाहुः । बिम्बस्थानीयस्य विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्ब-
भूतेन जीवेनैकीभावो नाभेदाभिव्यक्तिः व्यावर्तकोपाधौ दर्पणवत् जायति *
तयोरेकीभावायोगात् । वृत्तिकृता भेदाभिव्यक्त्या विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो
जीवत्वप्राप्ते ब्रह्मणस्तदा तद्विषयसंसर्गाभावे तद्द्रष्टृत्वसंभवे सति तस्य
सर्वज्ञत्वाभावापत्तेश्च । किं तु विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचेतन्यं विषयसंस्पृष्टाया
वृत्तेरयमागे † विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बं समर्पयतीति ‡ तस्य प्रतिबिम्बस्य
जीवेनैकीभावः । एवं चान्तःकरणतद्वृत्तिविषयावच्छिन्नचेतन्यानां प्रमातृप्रमा-
णप्रमेयभावेनाऽसंकरोप्युपपद्यते । न च वृत्त्युपहितचेतन्यस्य विषयप्रमात्वे तस्य
विषयाधिष्ठानचेतन्यस्यैव विषयेणाध्यासिकसंबन्धाभावाद्विषयापरोक्षे आध्या-
सिकसंबन्धस्तन्त्रं न स्यादिति वाच्यम् । विषयाधिष्ठानचेतन्यस्यैव विषये-
णावच्छिन्नस्य वृत्तौ प्रतिबिम्बिततया तदभेदेन तत्संबन्धसत्त्वादिति § ॥

अपरे त्वाहुः । बिम्बभूतविषयाधिष्ठानचेतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसं-
बन्धलाभाद्विषयप्रकाशकमिति तस्यैव बिम्बत्वविशिष्टरूपेण भेदसद्भावेऽपि तदु-
पलक्षितचेतन्यात्मनैकीभावो ऽभेदाभिव्यक्तिः । न चेवं सति जीवब्रह्मसांक्यं
न वा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वविरोधः बिम्बात्मना तस्य यथापूर्वमवस्थानादिति ॥

(१३)

अथ तृतीये पक्षे को नामाऽऽवरणाभिभवः अज्ञाननाशश्चेत् घटज्ञाने-
नैवाज्ञानमूलः प्रपञ्चो निवर्ततेति चेत् अथ के चिदाहुः । चेतन्यमात्रावरकस्या-

* दर्पणे प्रतिबिम्बदृश्यां बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदाभिव्यक्तिर्नास्ति तयोस्तदा भेदानुभवा-
त्तथा प्रकृते विषयादिरूपभेदकोपाधौ सति सा न संभवतीत्यर्थः । टी०

† वृत्तिर्हि हृदयस्यान्तःकरणमारभ्य विषयपर्यन्तमवच्छिन्ना कौस्तुभमवयवादिप्रभावव्दी-
र्घीभावमापन्ना तिष्ठति तस्या वृत्तेर्विषयसंस्पृष्टा भागा अभाग उच्यते तत्र यो ब्रह्मणः प्रतिबिम्ब-
स्तस्य विषयप्रकाशकस्य जीवेनैकीभाव इहाभेदाभिव्यक्तिर्विवक्षिता वृत्तिवृत्तिमतास्तादात्म्यरूपा-
भेदसत्त्वेन तत्प्रतिबिम्बयोरभेदाभिव्यक्तिसंभवात् । टी०

‡ प्रतिबिम्बयतीति ४ पु० पाठः ।

§ तत्संबन्धस्यैव तत्सम्बन्धत्वादिति द्रा० पुस्तके ।

ऽज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशे खद्योतादिप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशेन नाशो वा कटवत्संवेष्टनं वा भीतभटवदपसरणं वा ऽभिभव इति ॥

अन्ये त्वज्ञानस्यैकदेशेन नाशे उपादानाभावात्पुनस्तत्र कन्दलनायोगेन * सकृदपगते समयान्तरे ऽप्यावरणाभावप्रसङ्गान्निष्क्रियस्यापसरणसंवेष्टनयोरसंभवाच्च न यथोक्तरूपो ऽभिभवः संभवति । अतश्चेतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयावच्छिन्नचेतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यमेवाभिभवः । न च विषयावगुण्ठनपटवद्विषयचेतन्यमाश्रित्य स्थितस्याज्ञानस्य कथं तदनावरकत्वं युज्यत इति शङ्क्यम् । अहमस्य इति प्रतीत्या ऽहमनुभवे प्रकाशमानचेतन्यमाश्रयत एव तस्य तदनावरकत्वं † प्रतिपत्तेरित्याहुः ॥

अपरे तु घटं न जानामीति घटज्ञानविरोधित्वेन घटज्ञाने सति घटाज्ञानं निवृत्तमिति तन्नवित्यर्थत्वेन चानुभूयमानं न मूलाज्ञानं शुद्धचेतन्यविषयस्य तद्गाननिवृत्त्यस्य च तस्य तथात्वायोगात् । किं तु घटावच्छिन्नचेतन्यविषयमूलाज्ञानस्यावस्थाभेदरूपमज्ञानान्तरमिति तन्नाश एवाभिभवः । न चैवमेकेन ज्ञानेन तन्नाशे तत्समानविषयाणां ज्ञानान्तराणा ‡ मात्रावरणाभिभावकत्वानापत्तिः यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्य § ज्ञानानीत्यभ्युपगमादित्याहुः ॥

इमानि चावस्थारूपाण्यज्ञानानि मूलाऽज्ञानवदज्ञानत्वादनानीति ॥
के चित् ॥

व्यावहारिको जगज्जीवावावृत्त्य स्वाप्नो जगज्जीवो विक्षिपन्ती ¶ निद्रा तावदावरणविक्षेपशक्तियोगादज्ञानावस्थाभेदरूपा तथा सुषुप्त्यवस्थाप्यन्तःकरणादौ विलीने सुखमहमस्वाप्नं न किं चिदवेदिषमिति परामर्शदर्शनान्मूलाज्ञानवत्सुषुप्तिकाले ऽनुभूयमानाऽज्ञानावस्थाभेदरूपैव तयोश्च जाग्रद्वोगप्रदकर्मोपरमे सत्येवोद्भवात्सादित्वमिति तद्वदन्यदप्यज्ञानमवस्थारूपं सादीत्यन्ये ॥

नन्वनादित्वपक्षे घटे प्रथममुत्पन्नेनेव ज्ञानेन सर्वतदज्ञाननाशो भवेत्

* उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ।

† जीवचेतन्याश्रितमप्यज्ञानं न तदावृत्तेति तस्यावृत्तये सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गादिति दृष्टराधिकरणभावे साधितत्वात्साच्चैतन्यस्यानावृत्तताया वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भावः । टी०

‡ अज्ञानान्तराणामिति ४ पु० पाठः ।

§ तावन्ति तन्नवित्याज्ञानानीति द्रौ० पुस्तके ।

॥ देवताधिकरणे मूलाज्ञानानादित्वस्य युतिन्यायाभ्यां साधितत्वादिति भावः । टी०

¶ सुषुप्तीत्यर्थः । टी०

विनिगमनाविरहात्तदवच्छिन्नचेतन्यावरकसर्वाज्ञानानां विषयप्रकाशयोगाच्च
अतः पार्वान्त्यज्ञानानामावरणानभिभावकत्वं तदवस्थमेवेति चेत् । अत्र के
चिदाहुः । यथा ज्ञानप्रागभावानामनेकेषां सत्त्वेप्येकज्ञानोदये एक एव प्राग-
भावो निवर्तते संशयादिजननशक्ततया तदावरणरूपेषु प्रागभावान्तरेषु
सत्स्वपि विषयावभासस्तथैकज्ञानोदये एकमेवाज्ञानं निवर्तते अज्ञानान्तरेषु
सत्स्वपि विषयावभास इति ॥

अन्ये त्वावृतस्यापरोक्षं विरुद्धमेकज्ञानोदये च प्रागभावान्तरसत्त्वेपि
यावद्विशेषदर्शनाभावकूटरूपमावरणं विशेषदर्शनातन्नास्तीति मन्यमाना वदन्ति
यदा यदज्ञानमावृणोति तदा तेन ज्ञानेन तस्यैव नाशः सर्वे च सर्वदा नावृ-
णोति वैयर्थ्यात्किं त्वावरकाज्ञाने वृत्त्या नाशिते तद्वृत्त्युपरमे ऽज्ञानान्तरमा-
वृणोति । न चेवं सति ब्रह्मावगमोत्पत्तिकाले ऽनावरकत्वेन स्थितानामज्ञा-
नानां ततो ऽप्यनिवृत्तिप्रसङ्गः । तेषां साक्षात्तद्विरोधित्वाभावेपि तन्निवर्त्यमू-
लाज्ञानपरतन्त्रतया * ऽज्ञानसंबन्धादिवत्तन्निवृत्त्येव निवृत्त्युपपत्तेः । एतदर्थ-
मेव तेषां तदवस्थामेदंरूपतया तत्पारतन्त्र्यमिष्यत इति ॥

अपरे त्वज्ञानस्य सविषयस्वभावत्वादुत्सर्गतः सर्वे सर्वदा ऽऽवृणो-
त्येव । न च विषयोत्पत्तेः प्रागावरणीयाभावेनावरकत्वं न युज्यत इति
वाच्यम् । तदापि सूक्ष्मरूपेण तत्सत्त्वादिति † मन्यमानाः कल्पयन्ति यथा
बहुजनसमाकुले प्रदेशे कस्य चिच्छिरसि पतन्नशनिरितरानप्यपसारयति
यथा वा सन्निपातहरमौषधमेकं दोषं निवर्तयद्दोषान्तरं दूरीकरोति एवमेकम-
ज्ञानं नाशयज्ज्ञानमज्ञानान्तराद्यपि तिरस्करोति तिरस्कारश्च यावज्ज्ञान-
स्थिति ‡ तदावरणशक्तिप्रतिबन्ध इति ॥

नन्वेवं सति धाराबाह्यिकस्थले द्वितीयादिवृत्तीनामावरणानभिभावकत्वे
वेफल्यं स्यात् प्रथमज्ञानेनैव निवर्तनतिरस्काराभ्यामावरणमात्रस्याभिभवादिति ।
अत्राहुः वृत्तितिरस्कृतमप्यज्ञानं तदुपरमे पुनरावृणोति प्रदीपतिरस्कृतं तम
इव दीपोपरमे । वृत्त्युपरमसमये वृत्त्यन्तरोदये तु तिरस्कृतमज्ञानं तथैवाव-

* कार्यतरेत्यर्थः । † सत्कार्यवादाभ्युपगमादिति भावः ।

‡ तावदावरोति द्वा. पुस्तके पाठः ।

तिष्ठते प्रदीपोपरमसमये प्रदीपान्तरोदये तम इव । तथा च यस्मिन्सत्य-
मिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चाऽसत्त्वं तत् तज्जन्यमिति प्रागभावपरिपाल-
नसाधारणलक्षणानुरोधेनानावरणस्य * द्वितीयादिवृत्तिकार्यत्वस्यापि लाभान्न
तद्वेफल्यमिति ॥

न्यायचन्द्रिकाकृतस्त्वाहुः । केन चिज्ज्ञानेन कस्य चिदज्ञानस्य नाश
एव न त्वावरणकामप्यज्ञानान्तराणां तिरस्कारः । तथा च धारावाहिकद्वि-
तीयादिवृत्तीनामप्येकैकाज्ञाननाशकत्वेन साफल्यम् । न चेवं ज्ञानोदये ऽप्या-
वरणसंभवाद्विषयानवभासप्रसङ्गः अवस्थाहूपाण्यज्ञानानि तत † त्कालकलोपल-
क्षितस्वरूपावरकाणि ज्ञानानि च यावत्स्वकालोपलक्षितविषयावरकाज्ञाननाश-
कानि ‡ तथा च किञ्चिज्ज्ञानोदये तत्कालीनविषयावरकाज्ञानस्य नाश-
द्विद्यमानानामज्ञानान्तराणामन्यकालीनविषयावरकत्वाच्च न तत्कालीने विष-
यावभासे का चिदनुपपत्तिः । कारीरीफले § वृष्टावासन्नसमयस्येवाज्ञानविषये
घटादौ तत्कालस्योपलक्षणतया विषयकोटावननुप्रवेशेन सूक्ष्मतत्तत्कालभेदा-
विषयेधारावाहिकद्वितीयादिज्ञानैरज्ञानानां निवृत्तावपि न का चिदनुपपत्तिरिति ॥

के चित्तु प्रथमज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानं स्वरूपावरकं द्वितीयादिज्ञाननि-
वर्त्यानि तु देशकालविशेषणान्तरविशिष्टविषयाणि । अत एव सत्तानिश्चय-
रूपे ऽज्ञाननिवर्तके चेष्टदर्शने सकृज्जाते चेष्टं न जानामीति स्वरूपावरणं
नानुभूयते किं त्विदानीं स कुचेति न जानामीत्यादिरूपेण विशिष्टावरणमेव ।
विस्मरणशालिनः क्व चित्सकृद् दृष्टेऽपि न जानामीति स्वरूपावरणं दृश्यते
चेत्तच्च तथास्तु । अन्यच्च सकृद्दृष्टे विशिष्टविषयाण्येवाज्ञानानि ज्ञानानि च ।
न चेवं सति धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वं न स्यात्स्थूल-
कालविशिष्टाज्ञानस्य प्रथमज्ञानेनैव निवृत्तेः पूर्वापरज्ञानव्यावृत्तसूक्ष्मकालविशि-

* आवरणतिरस्कारस्येत्यर्थः । टी. † कालोपलक्षितानीति द्र. पुस्तकयोः ।

‡ अवस्थाज्ञानानां सर्वेषां मूलाज्ञानस्यैव सर्वदा विषयचैतन्यावरकत्वं नास्ति वैयर्थ्यात्
किं तु किं चिदज्ञानं क्व चित्कालं विषयचैतन्यमावृणोति किं चिच्च कालान्तरे तदावृणोतीत्यनेन
प्रकारेण कालविशेषैरुपलक्षितविषयचैतन्यावरकत्वं ज्ञानानामपि स्वस्वादयकाले स्वस्वविषयावर-
कत्वेन प्रसक्ताज्ञाननिवर्तकत्वमित्यर्थः । टी.

§ कारीरीनामकेष्टिफलभूता वृष्टिरिष्टिसमाप्पुत्तरक्षणएव वक्तव्या न कालान्तरे तदानीं
शुष्यतः सस्यस्य संजीवने कालान्तरीयवृष्टेरनुपयोगात्तथा चासन्नसमयस्य वृष्ट्यविशेषणतया फल-
कोटिप्रवेशो नेपेयते वृष्ट्या विनापि समग्रविशेषसंभवात्किं तु समयान्तरव्यावर्तकतये।पलक्षणत्व-
मेवाश्रितमित्यर्थः । टी.

प्राज्ञानस्य तद्विषयेर्द्वितीयादिज्ञानेर्निवृत्त्ययोगादिति वाच्यम् । धाराबह्न-
स्थले प्रथमोत्पन्नाया एव वृत्तेस्तावत्कालावस्थायित्वसंभवेन वृत्तिभेदानभ्युप-
गमात्तदभ्युपगमेपि स्थूलकालावस्थायि * पञ्चवृत्ति + रूपत्वसंभवेन परस्पर-
व्यावृत्तस्थूलकालादिविशेषभेदविषयत्वोपपत्तेः प्रतिक्षणेद्यदनेकवृत्तिसंतानरू-
पत्वाभ्युपगमेपि द्वितीयादिवृत्तीनामधिगतार्थमात्रविषयतया प्रामाण्यभावेना-
वरणानिवर्तकत्वेऽप्यहानेश्च । न हि विषयाबाधमात्रं प्रामाण्यं प्रागवगतानधि-
गतयोः पर्वततद्वृत्तिषावकयोरनुमितिविषययोरबाधस्याविशेषेणोभयत्राप्यनु-
मितेः प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः ब्रह्मवृत्तिः प्रामाण्यमिति वक्तव्यं त-
दप्यनुमितिः प्रामाण्यमिति व्यवहारादर्शनात् । विवरणे साक्षिसिद्धस्याज्ञान-
स्याभावव्यावृत्तिप्रत्यायनार्थानुमानादिविषयत्वेपि प्रमाणावेद्यत्वात्तेष्व । त-
स्माद् द्वितीयादिवृत्तीनां प्रामाण्याभावादुपासना † दिवृत्तीनामिवाज्ञानानिवर्त-
कत्वेपि न हानिः प्रमाणावृत्तीनामेव तन्निवर्तकत्वाभ्युपगमात् ॥

ननु नायमपि नियमः परोक्षवृत्तेर्नियमेनाज्ञानानिवर्तकत्वादिति चेत् ।
अत्र के चिदाहुः । द्विविधं विषयावरकमज्ञानम् एकं विषयाश्रितं रज्ज्वादिविच्छे-
दोपादानभूतं कार्यकल्प्यम् । पुरुषाश्रितमन्यत् § विषयमहं न जानामीत्यानुभ-
विकम् § । पुरुषाश्रितस्य विषयसंभिन्नविच्छेदोपादानत्वासंभवेन विषयाश्रितस्य
विषयमहं ॥ न जानामीति साक्षिरूपप्रकाशसंसर्गयोगेन द्विविधस्याप्यावश्य-
कत्वात् । एवं च परोक्षस्थले वृत्तेर्निर्गमनाभावात् दूरस्थवृत्ते आप्रवाच्यात्य-
रिमाणविशेषावगमेपि तद्विपरीतपरिमाणविच्छेपदर्शनाच्च ¶ विषयगताऽज्ञानानि-
वृत्तावपि पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येव शास्त्रार्थं न जानामीत्यनुभूताज्ञानस्य
तदुपदेशानन्तरं निवृत्त्यनुभवात् । अत एवानुमेयादौ सुषुप्तिव्यावृत्तिरिति
विवरणस्य तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिरर्थे इत्युक्तं तत्त्वदीपने इति ॥

अन्ये तु नयनपटलवत्पुरुषाश्रितमेवाज्ञानं विषयावरणं न तदति-
रेकेण विषयगताज्ञाने प्रमाणमस्ति । न च पुरुषाश्रितस्य विषयगतविच्छे-
द-

* वृत्तीनां स्वविरोधिवृत्त्यन्तरनाशयत्वमेवाभ्युपेयते न तु द्वितीयज्ञानाशयत्वमिति भावः ।

† पञ्चवृत्तीति बभ्रु पु० पाठः । परं त्वयुक्तः ।

‡ उपासनावृत्तिर्न ज्ञानं कृपतत्कारणाजन्यत्वात् किं तु गमनादिवृत्तिकारणा पुरुषकृति-
साध्यत्वादिति । टी० § § एतन्मध्यस्थं § पु० नास्ति ।

॥ इदमहं नेति द्रा० १ पुस्तकयोः । ¶ अतिरिक्तवृत्त्यापीति § पु० पाठः ।

परिणामित्वं न संभवति तत्संभवे वा दूरस्थवृक्षपरिमाणे परोक्षज्ञानादज्ञान-
निवृत्तौ विपरीतपरिमाणविशेषो न संभवतीति वाच्यम् । वाचस्पतिमते स-
र्वस्य प्रपञ्चस्य जीवाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वेन तद्व्युत्तिरजतादेः
पुरुषाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वोपपत्तेः । परोक्षवृत्त्येकावस्थानिवृत्ताव-
प्यवस्थान्तरेण विपरीतपरिमाणविशेषोपपत्तेः * श्वेत्याहुः ॥

अपरे तु शुक्तिरजतादिपरिणामोपपत्त्याञ्जस्याद्विषयावगुण्ठनपटवद्वि-
षयगतमेवाज्ञानं तदावरणम् । न च तथा सत्यऽज्ञानस्यान्तःकरणोपहितसा-
क्ष्यसंसर्गेण ततः प्रकाशानुपपत्तिः परोक्षवृत्तिनिवर्त्यत्वासंभवश्च दोष इति
वाच्यम् । अवस्थारूपाज्ञानस्य साक्ष्यसंसर्गेण † तत्संसृष्टमूलाज्ञानस्येव शु-
क्तिमहं न जानामीति प्रकाशोपपत्तेः । शुक्त्यादेरपि मूलाज्ञानविषयचेतन्या-
भिन्नतया तद्विषयत्वानुभवाविरोधात् । विवरणादिषु मूलाज्ञानसाधनप्रसङ्गे
एव इदमहं न जानामीति प्रत्यक्षप्रमाणोपदर्शनाच्चा ‡ हमञ्च इति सामान्यतो
ऽज्ञानानुभव एव मूलाज्ञानविषयः शुक्तिमहं न जानामीत्यादिविषयविशेषा-
लिङ्गिताज्ञानानुभवस्त्ववस्थाज्ञानविषय इति विशेषाभ्युपगमेपि अवस्थाऽव-
स्थावतोरभेदेन मूलाज्ञानस्य साक्षिसंसर्गाद्वा साक्षिविषयचेतन्ययोर्वास्तवे-
क्याद्वा विषयगतस्याप्यवस्थाज्ञानस्य साक्षिविषयत्वोपपत्तेः । परोक्षज्ञानस्या-
ज्ञानानिवर्तकत्वेषि ततस्तन्निवृत्त्यनुभवस्य सत्तानिश्चयरूपपरोक्ष § वृत्तिप्रतिब-
न्धकप्रयुक्तानुभवनिवृत्ति ॥ निबन्धनभ्रान्तित्वोपपत्तेरपरोक्षज्ञानस्येवाज्ञाननिव-
र्तकत्वनियमाभ्युपगमादित्याहुः ॥

ननु नायमपि नियमः अविद्याहंकारसुखदुःखादितद्गुणप्रत्यक्षस्याज्ञा-
ननिवर्तकत्वानभ्युपगमादिति चेत् न । अविद्यादिप्रत्यक्षस्य साक्षिरूपत्वेन
वृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्यावरणनिवर्तकत्वनियमानपायात् ॥

अथ कोयं साक्षी जीवातिरेकेण व्यवह्रियते । अत्रोक्तं कूटस्थदीपे
देहद्वयाधिष्ठानभूतं कूटस्थचेतन्यं स्वावच्छेदकस्य देहद्वयस्य साक्षादीक्षणा ॥

* प्रत्यक्षवृत्तीनामेव स्वसमानाधिकरणज्ञानसकलावस्थानिवर्तकत्वमभ्युपगम्यत इति भावः ।

† अन्तःकरणोपहितसाक्ष्यसंसर्गेति द्रा. १ पुस्तकयोः । ‡ इदं पूर्वान्वयि ।

§ सत्तानिश्चयरूपायाः परोक्षवृत्तेः दूरत्वावर्तिनिकर्षादिप्रयुक्तत्वस्याननुभवेन तत्साक्षात्वाद-
परोक्षत्वमभ्युपगम्यत इति भावः । ॥ निवृत्तीति ४ पु. नास्ति ।

॥ अपरोक्षतया द्रष्टृत्वात् ।

त्रिर्विकारत्वा * च साक्षीत्युच्यते । लोकेपि ह्योदासीन्यबोधाभ्यामेव साक्षित्वं सिद्धम् । यद्यपि जीवस्य वृत्तयः सन्ति देहद्वयभासिकस्तथापि सर्वतः प्रसूतेन स्वावच्छिन्नेन कूटस्थचेतन्येन ईषत्सदा भास्यमेव † देहद्वयं जीवस्वरूपचेतन्यप्रतिबिम्बगर्भान्तःकरणाद्विच्छिद्य विच्छिद्यो ‡ द्रष्टृद्विवृत्तिज्ञानैर्भास्यते अन्तरालकाले तु सह वृत्त्यभावेः कूटस्थचेतन्येनैव भास्यते । अत एवाहंकारादीनां सर्वदा प्रकाशसंसर्गात्संशयाद्यगोचरत्वम् । अन्यज्ञानधाराकालीनाहंकारस्येतावन्तं कालमिदमहं पश्यन्नेवाऽऽसमित्यनुसंधानं च । न च कूटस्थप्रकाशिते कथं जीवस्य व्यवहारस्मृत्यादिकमिति शङ्क्यम् । अन्योन्याध्यासेन जीवेकत्वापत्त्या कूटस्थस्य जीवान्तरकृत्वात् । न च जीवचेतन्यमेव साक्षी भवतु किं कूटस्थेनेति वाच्यम् । लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तुस्तस्योदासीनद्रष्टृत्वासंभवेन साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुत्युक्तसाक्षित्वायोगात् । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिषाकशीतीति कर्मफलभोक्तुर्जीवादुदासीनप्रकाशरूपसाक्षिणः पृथगाज्ञानाच्चेति । नाटकदीपे ऽपि नृत्यशालास्थितदीपदृष्टान्तेन साक्षी जीवाद्विविच्य दर्शितः । तथा हि नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम् दीपयेदविशेषेण तदभावेपि दीप्यते । तथा चिदाभासविशिष्टाहंकाररूपं जीवं विषयभोगसाकल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वान्नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यं तत्परिसरवर्तित्वेपि § तद्राहित्यात्सभ्यपुरुषतुल्यान्विषयान्नानाविधविकारवर्तित्वा ॥ नर्तकीतुल्यां धियं च दीपयन्सुषुप्यादावहंकाराद्यभावेपि दीप्यमानश्चिदाभासविशिष्टाहंकाररूपजीवश्चमाधिष्ठानकूटस्थचेतन्यात्मा साक्षी । एवं जीवाद्विवेचितो ऽयं साक्षी न ब्रह्मकोटिरपि । किं त्वस्पृष्टजीवेश्वरविभागं चेतन्यमित्युक्तं कूटस्थदीपे ॥

तत्त्वप्रदीपिकायामपि मायाशबलिते सगुणे परमेश्वरे केवलो निर्गुण इति विशेषणानुपपत्तेः सर्वप्रत्यग्भूतं ¶ विशुद्धं ब्रह्म जीवाभेदेन साक्षीति प्रतिपाद्यतइति विदितम् ।

* प्रकाशमात्रत्वात्तावन्मात्रेणापि सविता प्रकाशतइतिवत्प्रकाशकत्वव्यवहारोपपत्तेः ।

† स्वावच्छेदकीभविष्यदन्तःकरणादिपुरस्कारेण प्रकाशितमिति भावः ।

‡ जाग्रदवस्थाया देहद्वयस्य साक्षिचेतन्यमात्रादस्यष्टतया भावावसरं दर्शयितुं विच्छिद्यविच्छिद्येत्युक्तम् । टी. § जीवसंनिकृष्टत्वेपि जीवान्तरकृत्वाभावादित्यर्थः ।

॥ विकारावर्तकीति द्र. पुस्तके ।

¶ सर्वेषां जीवानां प्रत्यग्भूतमधिष्ठानतया ऽन्तरम् । टी.

कौमुद्यां त्वेको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति देवत्वादिश्रुतेः परमेश्वरस्यैव रूपभेदः कश्चिज्जीवप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुमन्ता स्वयमुदासीनः * साक्षी नाम । स च कारणात्वादिधर्मानास्पदत्वादपरोक्षो जीवगतमज्ञानाद्यवभासयैश्च जीवस्यान्तरङ्गः सुषुप्त्यादौ च कार्यकारणोपरमे जीवगताऽज्ञानमाचव्यञ्जकः प्राज्ञशब्दितः । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरं प्राज्ञेनात्मना ऽन्वाकूठ उत्सर्जन्यातीति † श्रुतिवाक्याभ्यां सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थयोर्जीवभेदेन प्रतिपादितः परमेश्वर इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणनिर्णयोपि साक्षिपर इत्युपवर्णितम् ॥

तत्त्वशुद्धावपि यथेदं रजतमिति भ्रमस्थले वस्तुतः शुक्तिकोट्यन्तर्गतोपीदमंशः प्रतिभासतो ‡ रजतकोटिः तथा ब्रह्मकोटिरेव साक्षी प्रतिभासतो जीवकोटिरिति जीवस्य सुखादिव्यवहारे तस्योपयोग इत्युक्त्वा ऽयमेव पक्षः समर्थितः ॥

के चित्त्वविद्योषाधिको जीव एव साक्षाद्द्रष्टृत्वात्साक्षी लोके ऽपि ह्यकर्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं साक्षित्वं प्रसिद्धम् । तच्चाऽसङ्गेदासीनप्रकाशरूपे जीवएव साक्षात्संभवति जीवस्यान्तःकरणादादात्म्यापत्त्या कर्तृत्वादारोपभाक्तेरपि स्वयमुदासीनत्वात् । एको देव इति मन्त्रस्तु ब्रह्मणो जीवभावाभिप्रायेण साक्षित्वप्रतिपादकः । द्वा सुपर्णेति मन्त्रो गुहाधिकरणन्यायेन जीवेश्वरोभयपरः । गुहाधिकरणभाष्योदाहृतपैङ्गिरहस्यब्राह्मणव्याख्यातेन प्रकृतेण जीवान्तःकरणोभयपरो वेति न कश्चिद्विरोध इत्याहुः ॥

अन्ये तु सत्यं जीव एव साक्षी न तु सर्वगतेनाविद्योपहितेन रूपेण पुरुषान्तरान्तःकरणादीनामपि पुरुषान्तरं प्रति स्वान्तःकरणभासकसाक्षिसं-सर्गाऽविशेषेण प्रत्यक्षत्वापत्तेः । न चान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तदनापत्तिः । साक्षिभास्ये ऽन्तःकरणादौ सर्वत्र साक्ष्यभेदे सति प्रमातृभेदस्याप्रयो-

* अनुमन्ता नैरन्तर्येण बोद्धा जीवे व्यापारवत्पि स्वयं तद्रहितः । टी.

† वेदनावशाच्छब्दं कुर्वन् याति शरीराद् बहिर्गच्छति उत्क्रामतीत्यर्थः । टी.

‡ प्रतिभासमात्रेणेत्यर्थः ।

अकत्वात् । तस्मादन्तःकरणोपधानेन जीवः साक्षी । तथा च प्रतिपुरुषं साक्षिभेदात्पुरुषान्तरान्तःकरणादेः पुरुषान्तरसाध्यसंसर्गाद्वा तदयोप्यत्वाद्वा प्रकाश उपपद्यते । सुषुप्रावपि सूक्ष्मरूपेणा * न्तःकरणसद्भावात्तदुपहितः साक्षी तदाप्यस्त्येव । न चान्तःकरणोपहितस्य प्रमातृत्वेन न तस्य साक्षित्वम् सुषुप्तौ प्रमात्रभावेपि साक्षिसत्त्वेन तयोर्भेदश्चावश्यं वक्तव्य इति वाच्यम् । विशेषणोपाध्योर्भेदस्य सिद्धान्तसंमतत्वेनान्तःकरणविशिष्टः प्रमाता तदुपहितः साक्षीतिभेदोपपत्तेरित्याहुः ॥

(१५)

ननूक्तरूपस्य साक्षिणश्चेतन्यमात्रावरकेणाज्ञानेनावरणमवर्जनीयमिति कथमावृतेनाविद्याहंकारादिभानमिति चेत् राहुवदविद्या स्वावृतप्रकाश † प्रकाशेति के चित् ॥

वस्तुतो ऽविद्यान्तःकरणतद्गुमावभासकं साक्षिचेतन्यं विहायेवाज्ञानं चेतन्यप्रावृणोतीत्यनुभवानुसारेण कल्पनान्न कश्चित् दोषः । अत एव सर्वदा तेषा ‡ मनावृतप्रकाशसंसर्गादज्ञानविपरीतज्ञानसंशयाऽगोचरत्वम् । साक्षिचेतन्यस्यानावृतत्वे तत्स्वरूपभूतस्यानन्दस्यापि प्रकाशापत्तिरिति चेन्न इष्टपत्तेः । आनन्दरूपप्रकाशप्रयुक्तस्यात्मनि निरुपाधिकप्रेमणो दर्शनात् भासत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखमिति विवरणान्न ॥

(१६)

स्यादेतत् इदानीमप्यानन्दप्रकाशे मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गः । ननु कल्पितभेदस्य साक्ष्यानन्दस्य प्रकाशोप्यनवच्छिन्नस्य ब्रह्मानन्दस्यावृतस्य संसारदशायामप्रकाशेन विशेषोस्तीति चेद् न । आनन्दे ऽनवच्छेदांशस्या § पुरुषार्थत्वात् आनन्दापरोक्षमात्रस्य चेदानीमपि सत्त्वात् । नन्ववच्छिन्नसाक्ष्यानन्दः सातिशयः सुषुप्तिसाधारणादनतिस्पष्टा ॥ ततो वेषयिकानन्देष्वतिशयानुभवात् । अनवच्छिन्ने ब्रह्मानन्दस्तु निरतिशयः आनन्दबल्ल्यां मानुषानन्दाद्युत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षोपवर्णनस्य ब्रह्मानन्दे समापनादिति चेद् न । सिद्धान्ते साक्ष्यानन्दविषयानन्दब्रह्मानन्दानां वस्तुत एकत्वेनोत्कर्षोपवर्णनसंभवात् ¶ । मानुषानन्दादीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षं श्रुतिर्वदतीति चेत् को वा

* संस्काररूपेणेत्यर्थः ।

† यथा राहुः स्वयमप्रकाशमानोपि स्वाच्छादितचन्द्रप्रकाशेन प्रकाश्यते तद्वदित्यर्थः ।

‡ अन्तःकरणात्तद्वर्मादीनाम् ।

§ तात्कालिकविषयताशून्यात् ।

॥ अनवच्छिन्नांशस्येति ४ पु. पाठः ।

¶ उत्कर्ष, उपवर्णनयोर्जातिविशेषरूपयोरैकस्यां व्यक्तावसंभवादित्यर्थः ।

साक्षिणोऽज्ञानानावृतत्वसाधनम् । साक्ष्यानन्दस्यानावृतत्वनिरूपणम् ३५

ब्रूते श्रुतिर्न घदतीति किं त्वद्वैतवादे तदुपपादनमशक्यमित्युच्यते । नन्वे-
कस्यैव सौरालोकस्य करतलस्फटिकदर्पणाद्यभिव्यञ्जकविशेषोपधानेनाभिव्य-
क्तितारतम्यदर्शनादेकत्वे ऽप्यानन्दस्याभिव्यञ्जकसुखवृत्तिभेदोपधानेनाभिव्य-
क्तितारतम्यरूपमुत्कर्षापकर्षवत्त्वं युक्तमिति चेद् न । दृष्टान्तसंग्रतिपत्तेः ।
सर्वतः प्रसृमरस्य सौरालोकस्य गगने विना करतलादिसंबन्धमस्पृष्टं प्रका-
शमानस्य निम्नतले प्रसृमरस्य जलस्येव करतलसंबन्धेन गतिप्रतिहतो
बहुलीभावादधिकप्रकाशः भास्वरदर्पणादिसंबन्धेन गतिप्रतिहतो बहुलीभा-
वात्तदीयदीपिसंवलनाच्च ततो ऽप्यधिकप्रकाश इति तत्राभिव्यञ्जकोपाधिका-
भिव्यक्तितारतम्यानभ्युपगमात् । दृष्टान्तसंग्रतिपत्तेः च गगन्प्रसृतसौरालोक-
स्य * दनवच्छिन्नानन्दस्यास्पृष्टता करतलाद्यवच्छिन्नसौरालोकवत्सुखवृत्त्यवच्छि-
न्नानन्दस्याधिकाभिव्यक्तिरिति मुक्तितः संसारस्येवाभ्यर्हितत्वापत्तेर्य । एतेन
संसारदशायां प्रकाशमानो ऽप्यानन्दो मिथ्याज्ञानतत्संस्कारविशिष्टतया तीव्र-
वायुविशिष्टदीपप्रभावन्न स्पृष्टं प्रकाशते मुक्तौ तदभावात् यथावदवभासते
इत्यपि निरस्तम् । निर्विशेषस्वरूपानन्दे प्रकाशमाने तत्र विशेषदोषादप्रकाश-
मानस्य मुक्त्यन्वयिनोऽतिशयस्या † संभवात् । तस्मात्साक्ष्यानन्दस्यानावृत-
त्वकल्पनमयुक्तम् ॥

अत्राहुरद्वैतविद्याचार्याः । यथा ऽत्युत्कृष्टस्यैकस्यैव धवलरूपस्य मालि-
न्यतारतम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्यात्तत्र
तत्र प्रतिबिम्बे धावल्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते एवं वस्तुतो निरतिशय-
स्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्यान्तःकरणप्रतिबिम्बिततया साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तन-
सुकृतसंपत्त्यधीनविषयविशेषसंपर्कप्रयुक्तसत्त्वात्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसु-
खरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बिततया विषयानन्दभावे च तमोगुणरूपोपाधि-
मालिन्यतारतम्यदोषादपकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यतइति संसारदशायां प्रकाशमाने
ऽप्यानन्दे ऽध्यस्तापकर्षस्तारतम्येन सातिशयत्वादतृप्तिः विद्योदये निखि-
लापकर्षाध्यासनिवृत्तेरारोपितसातिशयत्वापायात्कृतकृत्यतेतिविशेषोपपत्तेर्निरुपा-
धिकप्रेमगोचरतया प्रकाशमानः साक्ष्यानन्दो ऽनावृत एवेति ॥

* वस्तुदमेति द्रौ पुस्तकपाठः ।

† दृष्टान्तब्रह्मावयवरूपस्य जातिविशेषरूपस्य जेत्यर्थः ।

अन्ये तु प्रकाशमानो ऽप्यानन्दो नास्ति न प्रकाशतइत्यावरणानुभवा-
दावृत एव । एकस्मिन्नपि साक्षिण्यविद्याकल्पितरूपभेदसंभवेन चैतन्यरूपेणा-
नावरणस्यानन्दरूपेणावरणस्य चाविरोधात् । स्वरूपप्रकाशस्या * षरणानिवर्त-
कतया प्रकाशमाने आवरणस्याविरोधाच्च । त्वदुक्तमर्थे न जानामीति प्रकाश-
मानेषावरणदर्शनात् । न च तजानावृतसामान्याकारावच्छेदेन विशेषाव-
रणमेवानुभूयतइति वाच्यम् । अन्यावरणस्यान्यावच्छेदेन भाने ऽतिप्रसङ्गात् ।
न च सामान्यविशेषभावो नियामक इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । व्याप्य-
व्यापकभावातिरिक्तसामान्यविशेषभावाभावेन षड्ङ्गं न जानामीति धूमावरका-
ज्ञानानुभवप्रसङ्गात् । तस्माद्यदवच्छिन्नमज्ञानं प्रकाशते तदेवावृतमिति प्रका-
शमाने ऽप्यज्ञानं युज्यते । अज्ञानं च यथा सात्त्विकं विहाय चैतन्यमावृणोति
एवमानन्दमपि तत्तत्सुखरूपवृत्तिकबलीकृतं विहायेवावृणोति स एष † वैष-
यिकानन्दस्यावरणाभिभवः । स चावरणाभिभवः प्रत्यूषसमये बाह्यावरणाभिभव-
वत् कारणविशेषप्रयुक्तवृत्तिविशेषवशात्तरतमभावेन भवति । अतः स्वरूपान-
न्दविषयानन्दयोर्विषयानन्दानां च परस्परभेदसिद्धिरिति वदन्ति । सर्वथापि
साक्षिचैतन्यस्यानावृतत्वादावरणाभिभवार्थे वृत्तिमनोत्थेव तेनाहंकारादिप्रका-
शनमिति तुल्यमेव ॥

(१९)

नन्वेवं कथमहंकारादीनामनुसन्धानं ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्य
ज्ञाने सत्यऽयोगेन नित्येन साक्षिणा तदाधानासंभवात् । अत्र के चिदाहुः ।
स्वसंस्पृष्टेन साक्षिणा सदा भास्यमानोहंकारस्तत्तद्घटादिविषयवृत्त्या ‡ कारप-
रिणतस्वावच्छिन्नेनापि साक्षिणा भास्यतइति तस्या § नित्यत्वात्संभवति सं-
स्काराधानं घटादौ विषयइव । न हि स्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिण्यैव स्वगोच-
रसंस्काराधानमिति नियमोस्ति । तथा सति वृत्तिगोचरसंस्कारासंभवेन वृत्ते-
रस्मरणप्रसङ्गात् । अनवस्थापत्या वृत्तिगोचरवृत्त्यन्तरस्यानुव्यवसायनिरासेन
निरस्तत्वात् । किं तु यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन यत्प्रकाशते तद्वृत्त्या तद्गोचरसं-
स्काराधानमित्येव नियमः । एवं च ज्ञानसुखादयो ऽप्यन्तःकरणावृतयस्तप्रायः-

* आगन्तुकवृत्तिरूपप्रकाशस्यावरणविरोधित्वकल्पनाच्च स्वरूपप्रकाशस्तद्विरोधीति भावः ।

† सुखवृत्तिविषयत्वप्रयुक्तानावरकत्वस्वभाव एव वृत्तिकतावरणाभिभव इत्यर्थः ।

‡ वृत्त्याकारेण परिणते यत्स्वमहंकारस्तदवच्छिन्नेत्यर्थः ।

§ घटादिगोचरवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्य ।

पिण्डाङ्गुचरन्तो विस्फुलिङ्गा इव स्वावच्छिन्नेन वह्निनेव स्वस्वावच्छिन्नेनानित्येन साक्षिणा भास्यन्त इति युक्तं तेष्वपि संस्काराधानम् । यस्तु घटैकाकारधीस्था चिद् घटमेवा * वभासयेत् घटस्य ज्ञातता † ब्रह्मचेतन्येनावभास्यते इति कूटस्थदीपोक्तो विषयविशेषणस्य ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचेतन्यावभास्यत्वपक्षः यश्च तत्त्वप्रदीपिकोक्तो ज्ञानेच्छादीनामनवच्छिन्नशुद्धचेतन्यरूपनित्यसाक्षिभास्यत्वपक्षस्तयोरपि चेतन्यस्य स्वसंस्पृष्टापरोक्षरूपत्वादृत्तिसंसर्गावश्यं वाच्य इति तत्संस्पृष्टानित्यरूपसद्भावा ‡ न तेषु संस्काराधाने काचिदनुपपत्तिरिति ॥

अन्ये तु सुषुप्रावविद्याद्यनुसन्धानसिद्धये कल्पितामविद्यावृत्तिमहमाकारामङ्गीकृत्याहमर्थे संस्कारमुपपादयन्ति । न चास्मिन्यक्षे एतावन्तं कालमिदमहं पश्यन्नेवासमित्यन्य § ज्ञानधाराकालीनाहमर्थानुसन्धानानुपपत्तिः । अवच्छेदकभेदेन सुखदुःखयोगपदयवदृत्तिद्वययोगपदस्याप्यविरोधेनान्यज्ञानधाराकाले ऽप्यहमाकाराऽविद्यावृत्तिसंतानसंभवादिति ॥

अपरे तु अहमाकारा वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिरेव किं तूपासनादिवृत्तिवन्न ज्ञानं क्लृप्तत्कारणजन्यत्वात् । न हि तत्र चक्षुरादिप्रत्यक्षलक्षणं संभवति । न वा लिङ्गादिकं लिङ्गादिप्रतिसन्धानशून्यस्याप्यहंकारानुसन्धानदर्शनात् । नापि मनः करणं तस्योपादानभूतस्य क्व चिदपि करणत्वाक्लृपेः । तर्ह्यहमर्थप्रत्यभिज्ञापि ज्ञानं न स्यादिति चेन्न । तस्याऽहमंशे ज्ञानत्वाभावेपि तत्तांशे स्मृतिकरणत्वेन क्लृप्तसंस्कारजन्यतया ज्ञानत्वात् । अंशभेदेन ज्ञाने ॥ परोक्षत्वापरोक्षत्ववत् प्रमात्वाप्रमात्ववच्च ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरपि अविरोधादित्याहुः ॥

इतरे त्वहमाकारापि वृत्तिज्ञानमेव मामहं जानामीत्यनुभवात् । न च करणासंभवः अनुभवानुसारेण मनस एवान्तरिन्द्रियस्य करणत्वस्यापि कल्पनादित्याहुः ॥

* घटमेव प्रकाशयेदिति द्रुः पाठः । घटमेव न घटस्य ज्ञाततामपीत्येवकारार्थः ।

† विषयतासंबन्धेन विषयनिष्ठं ज्ञानमित्यर्थः । टी०

‡ तत्संस्पृष्टस्य वृत्तिसंस्पृष्टत्वात् यवानित्यस्यावच्छिन्नस्य रूपस्य सद्भावादिति भावः ।

§ घटादिविषयकज्ञानधाराकालीनेत्यर्थः ।

॥ वृत्तावित्यर्थः ।

(१८)

एवं सति बाह्य * विषयापरोक्षवृत्तीनामेवावरणाभिभावकत्वनियमः पर्यवसन्नः । ननु नायमपि नियमः शुक्तिरजतस्थले इदमाकारवृत्तेरज्ञानानभिभावकत्वात् । अन्यथोपादानाभावेन रजतोत्पत्त्ययोगादिति चेत् अत्राहुः । इदमाकारवृत्त्येदमंशाज्ञाननिवृत्तावपि शुक्तित्वादिविशेषांशाज्ञाननिवृत्तेस्तदेव रजतोपादानं शुक्तित्वाद्यज्ञाने रजताध्यासस्य तज्ज्ञाने तदभावस्यानुभूयमानत्वात् । अध्यासभाष्यटीकाविवरणे ऽनुभूयमानान्वयव्यतिरेकस्यैवाज्ञानस्य रजताद्यध्यासोपादानत्वोक्तेः । अत एव शुक्त्यं † शोधिष्ठानम् इदमंश आधारः सविलासा ‡ ज्ञानविषयो ऽधिष्ठानम् अतद्रूपोपि तद्रूपेणारोप्यबुद्धौ स्फुरन्नाधार इति संक्षेपशारीके विवेचनादिति ॥

अपरे त्विदं रजतमितीदमंशसंभिन्नत्वेन प्रतीयमानस्य रजतस्येदमंशाज्ञानमेवोपादानं तस्य चेदमाकारवृत्त्या ऽऽवरणशक्तिमात्रनिवृत्तावपि विक्षेपशक्त्या सह तदं नुवृत्तेर्नोपादानत्वासंभवः । जलप्रतिबिम्बितवृक्षाधोयत्वाध्यासे जीवन्मुक्त्या ऽनुवृत्तप्रपञ्चाध्यासे च सर्वोत्पन्नाधिष्ठानसाक्षात्कारानन्तरभाविन्यामावरण ॥ निवृत्तावपि विक्षेपशक्तिसहिताज्ञानमात्रस्योपादानत्वसंप्रतिपत्तेरित्याहुः ॥

कवितार्किकचक्रवर्तिनृसिंहभट्टोपाध्यायास्त्विदं रजतमितिभ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण रजतोत्पत्तेः प्रागिदमाकारा वृत्तिरेव नास्तीति तस्या अज्ञाननिवर्तकत्वसदसद्भावविचारं निरालम्बनं मन्यन्ते । तथा हि । न तावद् भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेणैदमाकारा वृत्तिरनुभवसिद्धा ज्ञानद्वित्वाऽननुभवात् । नाप्यधिष्ठानसामान्यज्ञानमध्यासकारणमिति कार्यकल्या तस्यास्तत्कारणत्वे मानाभावात् । न चाधिष्ठानसंप्रयोगाभावे रजताद्यनुत्पत्तिस्तत्र मानं ततो दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगस्यैवाध्यासकारणत्वप्राप्तेः । न च संप्रयोगो न सर्वत्र भ्रमव्यापी अधिष्ठानस्फुरणं तु स्वतः प्रकाशमाने प्रत्यगात्मन्यहंकाराद्यध्यासमपि व्याप्नोतीति वाच्यम् । तस्यापि घटाद्यध्यासाव्यापित्वात् । घटादिप्रत्यक्षात्प्राक्तदधिष्ठान-

* ब्रह्मगोचरेति दूराः पाठः ।

† शुक्तित्वविशेषरूपेण पुरोवर्त्यवच्छिन्नचैतन्यमित्यर्थः । टी० शुक्तित्वाज्ञानमिति यावत् ।

‡ आधारधिष्ठानयोर्भेदं दर्शयति । सविलासेति । विलासो रजतादिविक्षेपः । विषयत्वमावृत्तत्वम् । अध्यस्तरजताद्यभेदरहितोपि तदभिन्नत्वेन स्फुरन्नित्यर्थः । टी०

§ तदनुवृत्तेः अज्ञानानुवृत्तेः । ॥ भाविन्यावरणेति ३ पु० पाठः ।

भूतनीरूपप्रकाशमात्रगोचरचाक्षुषवृत्त्यसंभवात् । स्वरूपप्रकाशस्यावृतत्वात् ।
 आवृताऽनावृतसाधारण्येनाधिष्ठानप्रकाशमात्र * स्याध्यासकारणत्वे शुक्तीदम-
 शसंयोगात्प्रागपि तदवच्छिन्नचेतन्यस्वरूपप्रकाशस्यावृतस्य सद्भावेन तदा
 ऽप्यध्यासापत्तेः । न चाध्याससामान्ये ऽधिष्ठानप्रकाशसामान्यं हेतुः प्रातिभासि-
 काध्यासे ऽभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाश इति नाऽतिप्रसङ्गः सामान्ये सामान्यस्य वि-
 शेषे विशेषस्य हेतुत्वाच्चित्यादिति वाच्यम् । एवमपि प्रातिभासिकशङ्खपीतिम-
 कूपजलनैल्याद्याध्यासाव्यापनात् । रूपानुपहितचाक्षुषप्रत्ययायोगेन तदानीं
 शङ्खादिगतशोण्योपलम्भभावेन † चाध्यासात्प्राक् शङ्खादिनीरूपाधिष्ठानगोच-
 रवृत्त्यसंभवात् । न च प्रातिभासिकेष्वपि रजताध्यासमात्रे निरुक्तो ‡ विशेष-
 बहेतुरास्तामिति वाच्यम् । तथा सति संप्रयोगात्प्राक् पीतशङ्खाद्याध्यासाऽप्रसङ्गाय
 तदध्यासे दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगः कारणमित्यवश्यं वक्तव्यतया तस्यैव सामा-
 न्यतः प्रातिभासिकाध्यासमात्रे लाघवात्कारणत्वसिद्धौ तत एव रजताध्या-
 सकादाचित्कत्वस्यापि निर्वाहादधिष्ठानप्रकाशस्य सामान्यतो विशेषतो वा
 ऽध्यासकारणत्वस्यासिद्धेः । ननु च सादृश्यनिरपेक्षे ऽध्यासान्तरे ऽकारण-
 त्वेपि तत्सापेक्षे रजताद्याध्यासे रजतादिसादृश्यभूतरूपविशेषादिविशिष्टध-
 र्मिज्ञानरूपमधिष्ठानसामान्यज्ञानं कारणमवश्यं वाच्यम् दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगमा-
 त्रस्य कारणत्वे शुक्तिवदङ्गुलेपि तद्रजताध्यासप्रसङ्गात् । न च सादृश्यमपि
 विषयदोषत्वेन कारणमिति वाच्यम् । विसदृशेषु सादृश्यभ्रमे सत्यध्यासस-
 द्भावात् जलधिसलिलपूरे दूरे नीलशिला § रोपदर्शनात् । न च तद्धेतोरेवेति ॥
 न्यायात्सादृश्यज्ञानसामान्येवाध्यासकारणमस्त्विति युक्तम् । ज्ञानसामान्या अर्थ-
 कारणत्वस्य क्व चिदप्यदृष्टेः । ततः सादृश्यज्ञानत्वस्यैव लघुत्वाच्च । न च
 स्वतःशुभ्रेषु शुभ्रकलधौतमृङ्गारगतेषु स्वच्छे जले एव नैल्याध्यासः न मुक्ता-
 फले इतिव्यवस्थावद्वस्तुस्वभावादेव शुक्तो रजताध्यासो नेङ्गालादाविति व्य-
 वस्था न तु सादृश्यज्ञानापेक्षणादिति वाच्यम् । स्वतः पटखण्डे पुण्डरीकमुकुल-

* अनभिव्यक्तस्य पीति भावः ।

† तत्सापेक्षे ऽध्यासस्यैवानुपपत्तेरिति भावः । अध्यासात्प्रागध्यस्तपीतिमरहितस्याध्यस्तप्रति-
 बन्धकवृत्तिविषयशोण्योपलम्भितस्य चाधिष्ठानस्य ज्ञानासंभवादिति भावः ।

‡ अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाश इत्यर्थः । टी०

§ शिलातलत्वाद्यारोषेति दूराः पुस्तके शिलात्वाद्यारोषेति १ पुस्तके ।

॥ तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वं मध्ये तु किं तेनेति न्यायादित्यर्थः । टी०

त्वानध्यासे ऽपि तत्रैव कर्तनादिघटिततदाकारे तदध्यासदर्शनेन तदध्यासस्य
वस्तुस्वभावमननुरुध्य सादृश्यज्ञानभावाभावानुरोधित्वनिश्चयात् । अन्यथा
ऽन्यदापि तत्र तदध्यासप्रसङ्गात् । उच्यते । सादृश्यज्ञानस्याध्यासकारणात्वादेपि
विशेषदर्शनप्रतिबन्धेषु रजताद्याध्यासेष्वेव तस्य कारणत्वं वाच्यं न तु तदप्रति-
बन्धेषु पीतशङ्खाद्याध्यासेषु असंभवात् । विशेषदर्शनप्रतिबन्धेषु च प्रतिबन्धक-
ज्ञानसामग्र्याः * प्रतिबन्धकत्वनियमेन विशेषदर्शनसामग्र्यवश्यं प्रतिबन्धिका
वाच्येति तत एव सर्वव्यवस्थापपत्तेः किं सादृश्यज्ञानस्य कारणत्वकल्पनया ।
तथा हि । इङ्गालादौ चक्षुस्संप्रयुक्ते तदीयनैल्यादिरूपविशेषदर्शनसामग्री † सत्त्वान्न
रजताध्यासः । शुभ्यादावपि नीलभागादिव्यापिचक्षुःसंप्रयोगे तत्सत्त्वान्न तद-
ध्यासः सदृशभागमात्रसंप्रयोगे तदभावादध्यासः । तदापि शुक्तित्वरूपविशेषदर्-
शनसामग्रीसत्त्वादनध्यासप्रसङ्ग इति चेन्न । अध्याससमये शुक्तित्वदर्शनाभावेन
तत्पूर्वं तत्सामग्र्यभावस्य त्वयापि वाच्यत्वात् । मम सादृश्यज्ञानरूपाध्यास-
कारणदोषेण प्रतिबन्धात्तदा शुक्तित्वदर्शनसामग्र्यभावाभ्युपगमः । तत्र तथा-
भ्युपगमे तु घटकुटीप्रभातवृत्तान्त ‡ इति चेद् न । समीपोपसर्पणाऽनन्तरं
रजतसादृश्यरूपे चाकषिक्ये दृश्यमानएव शुक्तित्वोपलम्भेन तस्य तत्साम-
ग्रीप्रतिबन्धकत्वासिद्धौ दूरत्वादिदोषेण प्रतिबन्धाद्वा व्यञ्जकनीलपृष्ठत्वादि-
याहकाऽसमवधानाद्वा तत्सामग्र्यभावस्य वक्तव्यत्वात् । एवं जलधिजले नि-
यतनीलरूपाध्यासप्रयोजकदोषेण दूरे नीरत्वव्यञ्जकतरङ्गादियाहकासमवधा-
नेन च शैल्यजलरशित्वादिविशेषदर्शनसामग्र्यभावाच्छिलातलत्वाद्याध्यासः ।
विस्तृते पटे परिणाहरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वान्न पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासः
कर्तनादिघटिततदाकारे तदभावात्तदध्यास इति । नन्वेवं करसृष्टे लोहश-
कले तदीयनीलरूपविशेषदर्शनसामग्र्यभावाद्वज्रताध्यासः किं न भवेत्सादृश्य-
ज्ञानानपेक्षणादिति चेद् भवत्येव किं तु ताम्रादिव्यावर्तकविशेषदर्शनसामग्र्या

* प्रतिबन्धकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे दाहप्रतिबन्धकमय्यादिसामग्र्या दाहप्रतिबन्धकत्व-
प्रसङ्गः । तद्वा खाय ज्ञानपदम् । टी० प्रातिभासिकरजतस्य ज्ञानोपादानकत्वाद्विशेषदर्शनस्य
तत्कारणप्रतिबन्धकत्वेन कार्यभूतप्रातिभासिकरजतप्रतिबन्धकत्वं सुतरामिति भावः ।

† तदभावव्याप्यवस्तानिश्चयघटितसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः ।

‡ कश्चन सार्धं घटमागत्य शैल्लिकाय शुक्लं दातुमनिच्छन् सर्वान् रात्रिं भ्रष्ट्वा प्रभाते
तत्रैवागत इति न्यायाकारः ।

अप्यभावात्तदध्यासेनापि भाव्यमिति क्व चिदनेकाध्यासे * संशयगोचरो भवति क्व चित् रजतप्राये † कोशगृहादौ रजताध्यास एव भवति क्व चित्सत्यपि सादृश्यज्ञाने शुक्तिकादौ कदा चित्करणदोषाद्यभावेनाध्यासानुदयवदध्यासानुदये ऽपि न हानिः । तस्मान्न कार्यकल्पेदमाकारवृत्तिर्नाप्यप्रतिबद्धेदमर्थसंप्रयोगकारणकल्या । ततो भवन्त्या एवेदंवृत्तेर्दुष्टेन्द्रियसंप्रयोग ‡ क्षुभिताऽविद्यापरिणामस्वसमानकालरजतविषयत्वस्याप्यस्माभिरुच्यमानत्वात् । तच्च च ज्ञानसमानकालोत्पत्तिके प्रतिभासमाचविपरिवर्तिनि रजते तत्प्राचीनसंप्रयोगाभावेपि तत्तादात्म्याश्रयेदमर्थसंप्रयोगादेव तस्यापि चक्षुर्बाह्यत्वोपपत्तेः । चक्षुषा रजतं पश्यामीति प्रातिभासिकरजतस्य स्वसंप्रयोगाभावेपि चाक्षुषत्वानुभवात् । न च स्वसंप्रयोगाभावादेव बाधकान्न तच्चाक्षुषं नापि दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगजन्यमिदंवृत्तिसमकालं ज्ञानकारणस्येन्द्रियसंप्रयोगस्यार्थकारणत्वाऽऽकृपेः किं त्विदंवृत्त्यनन्तरभावि तज्जन्यं तदभिव्यक्तसाक्षिण्यध्यासात् तद्भास्यं चाक्षुषत्वानुभवस्तु स्वभासकचेतन्याभिव्यञ्जकेदंवृत्तिजनकत्वेन परंपरया चक्षुरपेक्षामाचेणेति वाच्यम् । तथा सति पीतशङ्खभ्रमे चक्षुरनपेक्षाप्रसङ्गात् । न हि तच्च शङ्खग्रहणे चक्षुरपेक्षा रूपं विना केवलशङ्खस्य चक्षुर्बाह्यत्वायोगात् । नापि पीतिमग्रहणे आरोप्ये ऐन्द्रियकत्वाऽनभ्युपगमात् § । न च पीतिमा स्वरूपतो नाध्यस्यते किं तु नयनगतपित्तपीतिम्नो ऽनुभूयमानस्य शङ्खसंसर्गमाचमध्यस्यतइति पीतिमानुभवार्थमेव चक्षुरपेक्षेति वाच्यम् । तथा सति शङ्खतत्संसर्गयोरप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नयनप्रदेशगतपित्तपीतिमाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्ष्यसंसर्गेण तयोस्तद्भास्यत्वाभावात् । पीतिमसंसृष्टशङ्खगोचरैकवृत्त्यनभ्युपगमाच्च ॥ । न च नयनप्रदेशस्थस्य पित्तपीतिम्नो दोषाच्छङ्खे संसर्गाध्यासो नाप्ययते किं तु नयनरश्मिभिः सह निर्गतस्य विषयव्यापिनस्तस्य तच्च संसर्गाध्या-

* रजततादादिना नानाधर्माध्यासे इदमर्थः इदं रजतं वा ताम्रं वेति संशयविशेषो भवतीत्यर्थः । † रजतबहुले ।

‡ इदमर्थावच्छिन्नचैतन्ये विद्यमाना रजतपरिणामिन्यविद्या दुष्टेन्द्रियसंपर्कादिकपादध्यासनिमित्तकारणीभूतात् क्षोभं कार्याभिसुख्यं प्राप्नोति उत्तरक्षणे च रजतरूपेण परिणमते दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगाद् वृत्तिरपि तथैव जायते तथा चाप्रतिबद्धादुष्टेन्द्रियसंप्रयोगाद्भवन्तीदमर्थगोचरावृत्तिः स्वकालोत्पन्नरजतविशिष्टेदमर्थं विषयीकरोतीत्यर्थः । टी०

§ दोषमानापेक्षित्वादिति भावः ।

॥ असंसर्गाग्रहसहितज्ञानद्वयमात्रेण तद्विषयकप्रवृत्त्यभ्युपगमस्यान्यत्रोपपादितत्वादिति भावः ।

सः कुसुम्भारुखितश्च कौसुम्भइति संभवति तदाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाविसं-
सर्ग इति वाच्यम् । तथा सति सुवर्णलिप्रश्च पित्तोपहतनयनेन वीक्ष्यमात्रे
यङ्क्ते तदितरेषां पीतिमधीप्रसङ्गात् । न च स पीतिमा समीपे गृहीत एव
दूरे यद्गीतुं शक्यः विहायसि उपर्युत्पतन्विहङ्गम इव इतरेषां च समीपेन यद्-
बमिति वाच्यम् । इतरेषामपि तच्चक्षुर्निकटन्यस्तचक्षुषां पीतिमसामीप्यसत्त्वेन
तद्गृह्यस्य दुर्बोरत्वात् । एवमप्यतिथवलसिकतामयतलप्रवहदच्छनदीजले ने-
ल्याध्यासे गगननैल्याध्यासे च रक्तवस्त्रेषु निशि चन्द्रकायां नैल्याध्यासे चानु-
भूयमानारोपस्य वस्तुमशक्यत्वेन * तच्च नैल्यसंस्तृप्ताधिष्ठानगोचरचाक्षुषवृत्त्य-
नभ्युपगमे चक्षुरनुपयोगस्य दुष्परिहरत्वाच्च । अनास्वादितित्तरसस्य बा-
लस्य मधुरे तित्तरताऽऽभासे जन्मान्तरानुभवसंस्कारहेतुक इति प्रतिपादयता
पञ्चपादिकायन्येन स्वरूपतो ऽध्यस्यमानस्येव तित्तरसस्येन्द्रियकत्वस्फुटीकर-
णाच्च । अन्यथा तच्च रसनव्यापारापेक्षानुपपत्तेः । तस्मादुदाहृतनैल्याध्यासस्थ-
लेष्वधिष्ठानसंप्रयोगादेव तद्गोचरचाक्षुषवृत्तिसमकालोदयो ऽध्यासस्तस्या वृत्तेर्वि-
षय इति तस्य चाक्षुषत्वमभ्युपगन्तव्यम् । रूपं विना केवलाधिष्ठानगोचरवृत्त्य-
भावे च विषयचेतन्यामिव्यक्त्यभावेन जलतदध्यस्तनैल्यादीनां तद्भास्यत्वायो-
गात् । तित्तरसाध्यासस्थले त्वधिष्ठानाध्यासयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावात् त्वगि-
न्द्रियजन्याधिष्ठानगोचरवृत्त्या तदवच्छिन्नचेतन्यामिव्यक्तौ पित्तोपहतरसनसंप्र-
योगादेव तच्च तित्तरसाध्यासस्तन्मात्रविषयरासनवृत्तिश्च समकालमुदेतीति
तित्तरसस्य रासनत्वमप्यभ्युपगन्तव्यम् । त्वगिन्द्रियजन्याधिष्ठानगोचरवृत्त्य-
मिव्यक्तचेतन्यभास्ये तित्तरसे परंपरया ऽपि रसोपयोगाभावेन तच्च कथमपि
प्रकारान्तरेण रासनत्वानुभवसमर्थनासंभवात् । तथैव † रजतस्यापि चाक्षुष-
त्वोपपत्तेः पश्यामीत्यनुभवो न बाधनीयः । न चासंप्रयुक्तस्य रजतस्य
चाक्षुषत्वे प्रत्यक्षमात्रे विषयेन्द्रियसंनिकर्षः कारणं द्रव्यप्रत्यक्षे तत्संयोगः
कारणं रजतप्रत्यक्षे रजतसंयोगः कारणमिति गृहीताऽनेककार्यकारणनियम-
भङ्गः स्यादिति वाच्यम् । सन्निकर्षत्वस्य संयोगाद्यनुगतस्यैकस्याभावेनाद्यनि-
यमासिद्धेः । द्वितीयनियमस्य नैयायिकरीत्या तमसीव संयोगायोग्ये क्व चि-

* तत्रारोप्यरूपस्य कुत्रापि धर्मिण्यसंसृष्टत्वादिति भावः ।

† चाक्षुषवृत्तिविषयत्वमादायैव चाक्षुषत्वानुभवसंभवे तदनुभवव्यापारोप्यरूपत्वकल्पनमपुन-
मित्यर्थः । टी०

दद्रव्येपि द्रव्यत्वाध्याससंभवाद्वावहारद्रव्या यद्रव्यत्वाधिकरणं तद्विषयत्वेन प्रातिभासिकरजते द्रव्यत्वस्याधिष्ठानगतस्यैवेदंत्ववदध्यासात्प्रतीत्यभ्युपगमेन च द्वितीयनियमाविरोधात् । द्वितीयनियमरूपसामान्यकार्यकारणभावव्यतिरेकेण विशिष्यापि * कार्यकारणभावकल्पनाया गौरवपराहृतत्वेन तृतीयनियमासिद्धेः । यत्सामान्ये यत्सामान्यं हेतुस्तद्विशेषे तद्विशेषे हेतुरिति न्यायस्यापि यच्च बीजाङ्कुरादौ सामान्यकार्यकारणभावाभ्युपगमे † बीजान्तरादङ्कुरान्तरोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः तद्विषयत्वेन ततो ऽजागलस्तनायमानविशेषकार्यकारणभावासिद्धेः । न चात्रापि द्रव्यप्रत्यक्षे द्रव्यसंयोगः कारणमिति सामान्यनियममात्रोपगमे ‡ ऽन्यसंयोगादन्यद्रव्यप्रत्यक्षापत्तिरिति अतिप्रसङ्गे ऽस्तीति वाच्यम् । § तद्द्रव्यसंयोगः कारणमिति नियमाभ्युपगमात् । अन्यथा ॥ तृतीयनियमे ऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तस्मान्नास्ति कृत्प्रनियमभङ्गः । किं चात्र कृत्प्रनियमभङ्गेपि न दोष इदं रजतं पश्यामीति नीलं जलं पश्यामीत्यादेरनन्यथासिद्धस्यानुभवस्य प्रथमगृहीतानामपि प्रत्यक्षमात्रे विषयसंनिकर्षः कारणमित्यादिनियमानां व्यावहारिकविषये संकोचकल्पनमन्तरेणोपपादनासंभवात् । न चैवं सति प्रमायां संनिकर्षः कारणं न भ्रमइत्यपि संकोचकल्पनासंभवादसंनिकृष्टस्यैव देशान्तरस्थस्यैव रजतस्यैवहारोपापत्तिरित्यन्यथाख्यातिप्रसारिका ¶ । अभिव्यक्तचेतन्यावगुण्ठनशून्यस्य ** देशान्तरस्थरजतस्यापरोक्षानुपपत्तेः । ख्यातिबाधानुपपत्त्यादिभिर्भ्रमविषयस्यानिर्वचनीयत्वसिद्धेश्च । न चाधिष्ठानसंप्रयोगमात्रात्प्रातिभासिकस्येन्द्रियकत्वोपगमे शुक्तिरजताध्याससमये तत्रैव कालान्तरे ऽध्यसनीयस्य रङ्गस्यापि चाक्षुषत्वं कुतो न स्यादिति वाच्यम् । रजताध्याससमये रङ्गरजतसाधारणचाकचव्यदर्शनाविशेषेपि यतो रागादिरूपपुरुषदोषाभावादितस्तच्च तदा न रङ्गाध्यासस्तत एव मया तद्विषयवृत्त्यनुदयस्याप्युपगमात् । तस्मादिदमंशसंभिन्नरजतगोचरा एकेव वृत्ति-

* तत्तद्रव्यत्वाधिकरणत्वात्कार्यकारणभावस्येत्यर्थः ।

† भावमात्रेति द्रौ पुस्तके । ‡ नियमस्तत्रोपगमे इति पाठान्तरं क्लिष्टम् ।

§ तत्तद्रव्यप्रत्यक्षे तत्तद्रव्यसंयोगः कारणमिति ३ पु. पाठः ।

॥ तद्रव्यत्वादिप्रमाणमन्तर्भाव्येत्यर्थः । ¶ वादः प्रसारित इति द्रौ पु. पाठः ।

** अर्थस्यापरोक्षत्वे इन्द्रियसंनिकृष्टत्वं न प्रयोजकं किं त्वभिव्यक्तचेतन्याभिव्यक्तमिति वक्ष्यते । तथा च भ्रमविषयस्य रजतादेर्देशान्तरस्थत्वे आपरोक्षं न संभवतीति शुक्तितादात्म्यापचं रजतं सिध्यतीत्यर्थः । अवगुण्ठनं तादात्म्यम् । टी.

रिन्द्रियजन्या न ततः प्रागिदमाकारा वृत्तिरिति नात्र * वेद्यमज्ञाननिवर्तक-
त्वसदसद्भावचिन्ता कार्य्येति ॥

अन्ये त्वधिष्ठानज्ञानमध्यासकारणमितीदमाकारां वृत्तिमुपेत्य तदभि-
व्यक्त्येव साक्षिणा तदध्यस्तरजतस्यावभाससंभवात्तद्भासकसाक्ष्यभिव्यञ्जिकया
तयेवेदंवृत्त्या † रजतविषयसंस्काराधानोपपत्तेश्च रजताकारा वृत्तिर्व्यर्थेति
मन्यन्ते ॥

ज्ञानद्वयपक्षे इदमित्येका वृत्तिरध्यासकारणभूता इदं रजतमिति द्वि-
तीया वृत्तिरध्यस्तरजतविषया न त्विदमंशं विना ऽध्यस्तमात्रगोचरा सा । इदं
रजतं जानामीति तस्या इदमर्थतादात्म्यापन्नरजतविषयत्वानुभावादिति के-
चित् ॥

अन्ये तु यथेदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्या ऽविद्या रजताकारेण विवर्तते
एवमिदमंशविषयवृत्तिज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्या ऽविद्या रजतज्ञानाभासाकारेण
विवर्तते न त्विदमंशवृत्तिषदनध्यस्तं ‡ रजतज्ञानमस्ति । तथा च रजतस्याधि-
ष्ठानगतेदंत्वसंसर्गभानवत्तज्ज्ञानस्याप्यधिष्ठानगतेदंविषयत्वसंसर्गभानोपपत्तेर्न
तस्यापीदंविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न च रजतत्ववदध्यस्तस्य रजतेदंत्वसं-
सर्गस्य रजतज्ञानगोचरत्वात्तत्प्रतियोगिन इदंत्वस्यापि तद्विषयत्वं वक्तव्य-
मिति वाच्यम् । स्वतादात्म्याश्रयस्येदंत्वविषयत्वादेव तस्य तत्संसर्गविषयत्वे
ऽतिप्रसङ्गाभावात् । न चाधिष्ठानाध्यासयोरेकस्मिन् ज्ञाने प्रकाशनियमस्य संभा-
वनाभाष्यविवरणे प्रतिपादनात् एकवृत्तिविषयत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम् । वृत्ति-
भेदेपीदमाकारवृत्त्यभिव्यक्ते एकस्मिन्साक्षिणि तयोः प्रकाशोपगमादित्याहुः ॥

(१६)

ननु सर्वपदार्थानां साक्षिप्रसादादेव प्रकाशोपपत्तेः किं वृत्त्या । घटादि-
विषयसंस्काराधानाद्युपपत्तये तदपेक्षयेपि § तन्निर्गमाभ्युपगमो व्यर्थः । परो-
क्षस्थल इवाऽनिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणैव घटादेरपि प्रकाशोपपत्तेः । न च तथा

* इदमाकारवृत्तावित्यर्थः । टी.

† यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये यावन्तः पदार्था भासन्ते तथैव वृत्त्या तावत्सु पदार्थेषु संस्कारा-
धानमिति प्रागुक्तत्वादिति भावः । टी.

‡ ज्ञानाभासरूपं रजतज्ञानं रजतवत्प्रातिभासिकमेव न त्विदमाकारवृत्तिवद् व्यावहारिकं
ज्ञानाभासस्यापि शुक्तिरजतवदेव शुक्त्यज्ञाननिवर्तकप्रत्यक्षभाष्यत्वादित्यर्थः । टी.

§ ननु केवलसाक्षिण एव विषयानुभवरूपत्वे कालान्तरे विषयानुसंधानं न स्यादनुभवना-
श्लक्ष्णसंस्काराभावात्तथा ऽगन्तुकवृत्त्यनङ्गीकारे चक्षुराद्यनुविधानं न स्यान्नित्यसाक्षिणि चक्षुरा-
देरनुपयोगादतो वृत्तिरादर्शयित्वाशङ्क्य तामङ्गीकरोति । टी.

सति परोक्षपरोक्षवैलक्षण्यानुपपत्तिः शाब्दानुमित्योरिव करणविशेषप्रयुक्तवृत्ति-
वैजात्यादेव तदुपपत्तेः । अत्र के चिदाहुः । प्रत्यक्षस्थले विषयाधिष्ठानतया
तदवच्छिन्नमेव चैतन्यं विषयप्रकाशः साक्षात्तादात्म्यरूपसंबन्धसंभवे स्वरूप-
संबन्धस्यान्यस्य वा कल्पनाऽयोगादिति तदभिव्यक्त्यर्थं युक्तो वृत्तिनिर्गमाभ्यु-
पगमः । परोक्षस्थले व्यवहिते वज्रादौ वृत्तिसंसर्गायोगादिन्द्रियषदन्वयव्यतिरे-
कशालिनो वृत्तिनिर्गमद्वारस्यानुपलम्भाच्चानिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमेव स्वरूप-
पसंबन्धेन विषयगोचरमगत्या ऽभ्युपगम्यतइति ॥

अन्ये त्वहंकारसुखदुःखादिष्वपरोक्ष्यं साक्षाच्चैतन्यसंसर्गिषु क्लृप्तिमिति
घटादावपि विषयसंस्पर्शमेव चैतन्यमापरोक्ष्यहेतुरिति तदभिव्यक्तये * वृत्ति-
निर्गमं समर्थयन्ते ॥

इतरे तु शब्दानुमानावगतेभ्यः प्रत्यक्षावगते स्पष्टता तावदनुभूयते
न हि रसालपरिमलादिविशेषे शतवारमाप्नोपदिष्टे ऽपि प्रत्यक्षावगतइव स्पष्ट-
तास्ति तदनन्तरमपि कथं तदिति जिज्ञासानुवृत्तेः । न च शब्दान्माधुर्यादि-
मात्रावगमेपि रसालमाधुर्यादिवृत्त्यवान्तरजातिविशेषवाचिशब्दाभावात्तत्सत्त्वे-
पि † श्रोत्रातस्यागृहीतसङ्गतिक्त्वाच्छब्दादसाधारणजातिविशेषावच्छिन्नमाधु-
र्यावगमो नास्तीति जिज्ञासानुवृत्तिर्युक्तेति शङ्क्यम् । रसाले सर्वातिशायी माधु-
र्यविशेषो ऽस्तीत्यस्माच्छब्दात्तद्गतावान्तरजातिविशेषस्याप्यवगमात् । न ह्ययं ‡
विशेषशब्दस्तद्गतं विशेषं विहायान्यगतं विशेषं तत्र बोधयति । अप्रामाण्या-
पत्तेः । न च तद्गतमेव विशेषं विशेषत्वेन सामान्येन रूपेण बोधयति न
विशिष्येति जिज्ञासेति § वाच्यम् । प्रत्यक्षेणापि मधुररसविशेषणस्य जातिवि-
शेषस्य स्वरूपत एव विषयीकरणेन जातिविशेषगतविशेषान्तराविषयीकरणा-
ज्जिज्ञासानुवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रत्यक्षग्राह्ये ऽभिव्यक्तापरोक्षैकरस ॥ चैतन्या-
वगुण्ठनात्स्पष्टता जिज्ञासानिवर्तनक्षमा शब्दादिगम्ये तदभावादस्पष्टतेति व्य-
वस्थाभ्युपगन्तव्या । अत एव साक्षिवेद्यस्य सुखादेः स्पष्टता शाब्दवृत्तिवेद्य-

* विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभिव्यक्त्यदित्यर्थः । टी० + तदादिसर्वनमशब्दस्येति भावः ।

‡ न ह्ययं शब्दइति द्वा० १ पुस्तकयोः । § संभवतीति शेषः ।

॥ अपरोक्षं स्वप्रकाशत्वमेकरसत्वमेकरूपत्वमभिव्यक्तस्य तस्य तादात्म्यात्प्रत्यक्षग्राह्ये स्पष्टता
विषयताविशेषरूपेत्यर्थः ।

रिन्द्रियजन्या न ततः प्रागिदमाकारा वृत्तिरिति नापे * वेयमज्ञाननिवर्तक-
त्वसदसद्भावचिन्ता कार्य्येति ॥

अन्ये त्वधिष्ठानज्ञानमध्यासकारणमितीदमाकारां वृत्तिमुपेत्य तदभि-
व्यक्तेनैव साक्षिणा तदध्यस्तरजतस्यावभाससंभवात्तद्भासकसाक्ष्यभिव्यञ्जकया
तयेवेदंवृत्त्या † रजतविषयसंस्काराधानोपपत्तेश्च रजताकारा वृत्तिर्व्यर्थेति
मन्यन्ते ॥

ज्ञानद्वयपक्षे इदमित्येका वृत्तिरध्यासकारणभूता इदं रजतमिति द्वि-
तीया वृत्तिरध्यस्तरजतविषया न त्विदमंशं विना ऽध्यस्तमात्रगोचरा सा । इदं
रजतं जानामीति तस्या इदमर्थतादात्म्यापन्नरजतविषयत्वानुभावादिति के-
चित् ॥

अन्ये तु यथेदमंशावच्छिन्नचेतन्यस्या ऽविद्या रजताकारेण विवर्तते
एवमिदमंशविषयवृत्तिज्ञानावच्छिन्नचेतन्यस्या ऽविद्या रजतज्ञानाभासकारेण
विवर्तते न त्विदमंशवृत्तिवदनध्यस्तं ‡ रजतज्ञानमस्ति । तथा च रजतस्याधि-
ष्ठानगतेदंत्वसंसर्गभानवत्तज्ज्ञानस्याप्यधिष्ठानगतेदंविषयत्वसंसर्गभानोपपत्तेर्न
तस्यापीदंविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न च रजतत्ववदध्यस्तस्य रजतेदंत्वसं-
सर्गस्य रजतज्ञानगोचरत्वात्तत्प्रतियोगिन इदंत्वस्यापि तद्विषयत्वं वक्तव्य-
मिति वाच्यम् । स्वतादात्म्याश्रयस्येदंत्वविषयत्वादेव तस्य तत्संसर्गविषयत्वे
ऽतिप्रसङ्गाभावात् । न चाधिष्ठानाध्यासयोरेकस्मिन् ज्ञाने प्रकाशनियमस्य संभा-
वनाभाष्यविपरये प्रतिपादनात् एकवृत्तिविषयत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम् । वृत्ति-
भेदेपीदमाकारवृत्त्यभिव्यक्ते एकस्मिन्साक्षिणि तयोः प्रकाशोपगमादित्याहुः ॥

(१६)

ननु सर्वपदार्थानां साक्षिप्रसादादेव प्रकाशोपपत्तेः किं वृत्त्या । घटादि-
विषयसंस्काराधानाद्युपपत्तये तदपेक्षयेपि § तन्निर्गमाभ्युपगमो व्यर्थः । परो-
क्षस्थल इवाऽनिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणैव घटादेरपि प्रकाशोपपत्तेः । न च तथा

* इदमाकारवृत्तावित्यर्थः । टी.

† यद्वृत्त्यवच्छिन्नचेतन्ये यावन्तः पदार्था भासन्ते तथैव वृत्त्या तावत्सु पदार्थेषु संस्कारा-
धानमिति प्रागुक्तत्वादिति भावः । टी.

‡ ज्ञानाभासकथं रजतज्ञानं रजतवत्प्रातिभासिकमेव न त्विदमाकारवृत्तिवद् व्यावहारिकं
ज्ञानाभासस्यापि भुक्तिरजतवदेव भुक्त्यज्ञाननिवर्तकप्रत्यक्षबाध्यत्वादित्यर्थः । टी.

§ ननु केवलसाक्षिण एव विषयानुभवरूपत्वे कालान्तरे विषयानुसंधानं न स्यादनुभवना-
श्लक्ष्णसंस्काराभावात्तथा ऽगन्तुकवृत्त्यनङ्गीकारे चक्षुराद्यनुविधानं न स्यान्नित्यसाक्षिणि चक्षुरा-
देरनुपगमादतो वृत्तिरादत्तव्येत्याशङ्क्य तामङ्गीकरोति । टी.

सति परोक्षपरोक्षवैलक्षण्यानुपपत्तिः शब्दानुमित्योरिव करणविशेषप्रयुक्तवृत्ति-
वेजात्यादेव तदुपपत्तेः । अत्र के चिदाहुः । प्रत्यक्षस्थले विषयाधिष्ठानतया
तदवच्छिन्नमेव चेतन्यं विषयप्रकाशः साक्षात्तादात्म्यरूपसंबन्धसंभवे स्वरूप-
संबन्धस्यान्यस्य वा कल्पनाऽयोगादिति तदभिव्यक्त्यर्थे युक्तो वृत्तिनिर्गमाभ्यु-
पगमः । परोक्षस्थले व्यवहिते वज्रादौ वृत्तिसंसर्गायोगादिन्द्रियवदन्वयव्यतिरे-
कशालिनो वृत्तिनिर्गमद्वारस्यानुपलम्भाच्चानिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नचेतन्यमेव स्वरूप-
पसंबन्धेन विषयगोचरमगत्या ऽभ्युपगम्यतइति ॥

अन्ये त्वहंकारसुखदुःखादिष्वपरोक्षं साक्षाच्चेतन्यसंसर्गिषु कृप्रमिति
घटादावपि विषयसंस्पर्शमेव चेतन्यमापरोक्ष्यहेतुरिति तदभिव्यक्तये * वृत्ति-
निर्गमं समर्थयन्ते ॥

इतरे तु शब्दानुमानावगतेभ्यः प्रत्यक्षावगते स्पष्टता तावदनुभूयते
न हि रसालपरिमलादिविशेषे शतवारमाप्नोषदिष्टे ऽपि प्रत्यक्षावगतइव स्पष्ट-
तास्ति तदनन्तरमपि कथं तदिति जिज्ञासानुवृत्तेः । न च शब्दान्माधुर्यादि-
मात्रावगमेपि रसालमाधुर्यादिवृत्त्यवान्तरजातिविशेषवाचिशब्दाभावात्तत्सत्त्वे-
पि † श्रोत्रातस्यागृहीतसङ्गतिकत्वाच्छब्दादसाधारणजातिविशेषावच्छिन्नमाधु-
र्यावगमो नास्तीति जिज्ञासानुवृत्तिर्युक्तेति शङ्क्यम् । रसाले सर्वातिशायी माधु-
र्यविशेषो ऽस्तीत्यस्माच्छब्दात्तद्वत्तावान्तरजातिविशेषस्याप्यवगमात् । न ह्ययं ‡
विशेषशब्दस्तद्गतं विशेषं विहायान्यगतं विशेषं तत्र बोधयति । अप्रामाण्या-
पत्तेः । न च तद्गतमेव विशेषं विशेषत्वेन सामान्येन रूपेण बोधयति न
विशिष्येति जिज्ञासेति § वाच्यम् । प्रत्यक्षेणापि मधुररसविशेषणस्य जातिवि-
शेषस्य स्वरूपत एव विषयीकरणेन जातिविशेषगतविशेषान्तराविषयीकरणा-
ज्जिज्ञासानुवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रत्यक्षग्राह्ये ऽभिव्यक्तापरोक्षैकरस ॥ चेतन्या-
वगुण्ठनात्स्पष्टता जिज्ञासानिवर्तनक्षमा शब्दादिगम्ये तदभावादस्पष्टतेति व्य-
वस्थाभ्युपगन्तव्या । अत एव साक्षिवेदास्य सुखादेः स्पष्टता शब्दवृत्तिवेदा-

* विषयावच्छिन्नब्रह्मचेतन्याभिव्यक्त्यद्वैत्यार्थः । टी० + तदादिसर्वनःमशब्दस्येति भावः ।

‡ न ह्ययं शब्दइति द्रा० १ पुस्तकयोः । § संभवतीति शेषः ।

॥ अपरोक्षं स्वप्रकाशत्वमेकसत्त्वमेकरूपत्वमभिव्यक्तस्य तस्य तादात्म्यात्प्रत्यक्षग्राह्ये स्पष्टता
विषयतात्रिशेषरूपेत्यर्थः ।

स्यापि ब्रह्मणो मननादेः प्रागज्ञानानिवृत्तावस्थपृता तदनन्तरं तन्निवृत्तो स्पृ-
तेति वृत्तिनिर्गममुपपादयन्ति ।

नन्वेतावतापि विषयावरकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं वृत्तिनिर्गम इत्युक्तं तदयु-
क्तम् विषयावच्छिन्नचेतन्यगतस्य तदावरकाज्ञानस्यानिर्गतवृत्त्या निवृत्त्युपगमे
ऽप्यनतिप्रसङ्गात् । न च तथा सति देवदतीयघटज्ञानेन यच्चदतीयघटाज्ञान-
स्यापि निवृत्तिप्रसङ्गः समानविषयत्वस्य सत्त्वात् अहमर्थविषयचेतन्यनिष्ठ-
योज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रयत्वेन तयोर्विरोधे समानाश्रयत्वस्या * तन्त्रत्वादिति
वाच्यम् । समानाश्रयविषयत्वं ज्ञानाऽज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकमङ्गीकृत्य वृत्तिनि-
र्गमाभ्युपगमे ऽपि देवदतीयघटवृत्तेर्यच्चदतीयघटाज्ञानस्य च घटावच्छिन्नचेत-
न्येकाश्रयत्वप्राप्या ऽतिप्रसङ्गतादवस्थेन यदज्ञानं यं पुरुषं प्रति यद्विषयावरकं
तत्तदीयतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यमिति पृथगेव विरोधप्रयोजकस्य वक्तव्यतया स-
मानाश्रयत्वस्याऽनपेक्षत्वात् । अत्राहुः । वृत्तिनिर्गमानुपगमे ज्ञानाज्ञानयोर्विरोध-
प्रयोजकमेव दुर्निहप्यम् । यदज्ञानं यं पुरुषं प्रतीत्याद्युक्तमिति चेन्न । परोक्षज्ञा-
नेनापि विषयगताऽज्ञानं † निवृत्तिप्रसङ्गात् । अपरोक्षत्वमपि निवर्तकज्ञानवि-
शेषणमिति चेत् किं तदपरोक्षत्वं न तावज्जातिः दण्डप्रयमासीदिति संस्का-
रोपनीतदण्डविशिष्टपुरुषविषयस्य चाक्षुषज्ञानस्य दण्डांशेऽपि तत्सत्त्वे तथापि
विषयगताज्ञाननिवृत्त्यापातात् दण्डं साक्षात्करोमीति तदंशेऽप्यपरोक्ष्यानुभवा-
पत्तेश्च । अननुभवेऽपि संस्कारं संनिकर्षं परिकल्प्येन्द्रियसंनिकर्षजन्यतया तत्र
काल्पनिकापरोक्ष्योपगमे ऽनुमित्यादावपि लिङ्गज्ञानादिकं संनिकर्षं परिकल्प्य
तदङ्गीकारापत्तेः ‡ । दण्डांशे आपरोक्ष्यासत्त्वे तु तस्य आतित्वायोगाज्जाते-
र्व्याप्यवृत्तित्वनियमात् § । तदनियमे ऽप्यवच्छेदकोपाधिभेदानिरूपणेन ॥ त-

* वृत्तिनिर्गमनाभावे सति ज्ञानमहमर्थनिष्ठमेव न विषयचेतन्यनिष्ठं विषयावरकाज्ञानं
च विषयचेतन्यनिष्ठमेव न त्वहमर्थनिष्ठं तथा च समानाश्रयत्वं बाधितत्वाच्च प्रयोजककोटिप्रवि-
ष्टमित्यर्थः । टी०

† विशेषाकरेणापीति शेषः । न चेष्टापत्तिः जिज्ञासादर्शनात् ।

‡ अनुमिती लिङ्गज्ञानं संनिकर्षः । उपमिती सादृश्यज्ञानं आद्ये पदार्थोपस्थितिः अर्था-
पत्तावनुपपद्यमानपदार्थज्ञानम् अभावे प्रतियोगिज्ञानम् इति कल्पनया प्रत्यक्षप्रमाणापरिशेषा-
त्तिरिति भावः । टी०

§ अन्यथा एकस्यामेव प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे संस्कारजन्यतया स्मृतित्वापत्तौ जातिसंस्का-
रपत्तेरिति भावः । टी०

॥ स्वसमानाधिकरणात्यन्तभावप्रतियोगित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वस्यावच्छेदकभेदं विना नुप-
पत्तेरिति भावः ।

स्याऽप्याप्यवृत्तिजातित्वायोगाच्च । नाप्युपाधिस्तदनिर्वचनात् । इन्द्रियजन्य-
त्वमिति चेन्न साक्षिप्रत्यक्षाव्यापनात् । अनुमितिशाब्दज्ञानोपनीतगुरुत्वादिवि-
शिष्टघटप्रत्यक्षे विशेषणांशातिव्यापनाच्च । कारखान्तराभावेन तदंशे परोक्षे
ऽप्युपनयसहकारिसामर्थ्यादिन्द्रियस्यैव जनकत्वादनुगतजन्यतावच्छेदकाग्रहे-
णानेकेष्विन्द्रियजन्यत्वस्य * दुर्यहत्वाच्च । तदग्रहे † च तस्यैव प्रथमप्रतीतस्या-
परोक्ष्यरूपत्वोपपत्तौ प्रत्यक्षानुभवायोग्यस्येन्द्रियजन्यत्वस्य तदोग्यापरोक्ष्यरू-
पत्वकल्पनायोगात् । एतेनेन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वमापरोक्ष्यमुपनयसहकृतेन्द्रिय-
जन्यपरोक्षांशे च न संनिकर्षजन्यत्वमनुमिताव्याप्युपनीतभानसत्त्वेन प्रमाणात्त-
रसाधारणस्योपनयस्यासंनिकर्षत्वादित्यपि शङ्का निरस्ता । संयोगादिसंनिकर्षा-
णामननुगमेनाननुगमाच्च । यत्तवाभिमतमापरोक्ष्यं तदेव ममाप्यस्त्विति चेन्न ।
तस्य शाब्दापरोक्षनिरूपणप्रस्तावे ‡ प्रतिपादनीयस्य तत्रैव दर्शनीयया रीत्या
ऽज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वेन तन्निवृत्तिप्रयोजकविशेषणभावायोगात् । तस्मात्तरति
शोकमात्मविदिति श्रुतस्य ब्रह्मज्ञानस्य मूलाज्ञानाश्रयभूतसर्वोपादानब्रह्मसंस-
र्गनियतस्य मूलाज्ञाननिवर्तकत्वादैन्येन्द्रियकवृत्तयस्तत्तदिन्द्रियसंनिकर्षसामर्थ्यात्-
तद्विषयावच्छिन्नचेतन्यसंस्तृष्टा एवात्पदान्तइतिनियममुपेत्याऽज्ञानाश्रयचेतन्य-
संसर्गनियतत्वं निवर्तकज्ञानविशेषणं वाच्यम् । तथा च यदज्ञानं यं पुरुषं प्रति
यद्विषयावरकं तत्तदीयतद्विषयतदज्ञानाश्रयचेतन्यसंसर्गनियतात्मलाभज्ञाननि-
वर्त्यमिति ज्ञानाऽज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकं निरूपितं भवति । न चेवं सति नाडी-
हृदयस्वरूपगोचरशाब्दज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्गः । तस्य कदा चिदर्थ-
संपन्ननाडीहृदयान्यतरवस्तुसंसर्गसंभवेऽपि विषयसंसर्गे विनापि शाब्दज्ञानसंभवेन
तत्संसर्गनियतात्मलाभत्वालाभात् § । तस्मादज्ञानज्ञानविरोधनिर्वाहाय वृत्ति-
निर्गमो वक्तव्य इति ॥

अन्ये तु विषयगताज्ञानस्य लाघवात्समानाधिकरणज्ञाननिवर्तकत्व-
सिद्धौ वृत्तिनिर्गमः फलतीत्याहुः ॥

* उपादिसाक्षात्कारेषु । टी०

† अनुगतजन्यतावच्छेदकाग्रहे इत्यर्थः ।

‡ वृत्तीयपरिच्छेदावसाने । टी०

§ ऐन्द्रियकवृत्तीनां हि तत्तदिन्द्रियगोचकावच्छिन्नज्ञानःकरणप्रदेशेवृत्त्यतिः संभाव्यते इन्द्रि-
यनिरपेक्षवृत्तीनां त्यन्तःकरणे जायमानानां प्रदेशनियमे कारणाभावात् । टी०

अपरे तु बाह्यप्रकाशस्य बाह्यतमोनिवर्तकत्वं सामानाधिकरण्ये सत्ये-
व दृष्टमिति दृष्टानुरोधादृत्तिनिर्गमः सिध्यतीत्याहुः ॥

के चित्त्वावरणाभिभवार्थं वृत्तिनिर्गमानपेक्षायामपि चिदुपरागार्थं प्रमा-
तृचेतन्यस्य विषयप्रकाशकब्रह्मचेतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थं वा तदपेक्षेत्याहुः ॥

अथ किंप्रमाणकोऽयं जीवब्रह्मणोरभेदः यो वृत्त्याभिव्यज्येत । वेदान्त-
प्रमाणक इति घट्टाघोषः । सर्वेपि वेदान्ता उपक्रमोसंहारैकहृष्यादितात्पर्यलि-
ङ्गेर्विमृश्यमानाः प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्यद्वितीये समन्वयन्ति । यथा चाऽयमर्थ-
स्तथा शास्त्रेणैव समन्वयाध्याये प्रपञ्चितं विस्तरभयान्नेह प्रदर्श्यते ॥

प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः

द्वितीयः परिच्छेदः

अथ कथमद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयः प्रत्यक्षादिविरोधादिति चेन्न । आरम्भणा * धिकरणोदाहृतश्रुतियुक्तिभिः प्रत्यक्षाधिगम्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मविषयत्वरूपतया मिथ्यात्वावगमात् । ननु न श्रुतियुक्तिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रत्याययितुं शक्यते घटः सन्नित्यादिघटादिसत्त्वशाहिप्रत्यक्षादिविरोधात् । अत्राहुस्तत्त्वशुद्धिकाराः † । न प्रत्यक्षं घटपटादि तत्सत्त्वं वा गृह्णाति किं त्वधिष्ठानत्वेन घटाद्यनुगतं सन्मात्रं ‡ तथा च प्रत्यक्षमपि सदूप-ब्रह्माद्वैतसिद्धानुकूलमेव । तथा सति तत्सदित्येव प्रत्यक्षं स्यान्न तु घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायीति चेन्न । यथा भ्रमेष्विदमंशस्याधिष्ठानस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोस्तत्रैवोपक्षयः रजतांशस्यारोपितस्य भ्रान्त्या प्रतिभासस्तथा सर्वत्र सन्मात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम् तत्रैवेन्द्रियव्यापारः घटादिभेदविशिष्टवस्तुप्रतिभासो § भ्रान्त्येत्युपगमात् । ननु तद्वादिह बाधादर्शनात्तथाभ्युपगम एव निर्मूल इति चेन्न । बाधादर्शनेषु देशकालव्यवहितवस्तुवद् घटादिभेदवस्तुनः प्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैव तत्र मूलत्वात् । तथा हि । इन्द्रियव्यापारानन्तरं प्रतीयमानो घटादिः सर्वतो भिन्न एव प्रतीयते तदा तत्र घटादिभेदे संशयविपर्ययादर्शनात् । यत्रापि स्थायवादै पुरुषत्वादिसंशयस्तत्रापि तद्व्यतिरिक्तेभ्यो भेदो ऽसन्दिग्धाविपर्यस्तत्वात्प्रकाशते एव भेदस्य च प्रतियोगिसहोपलम्भ ॥ नियमवतो न प्रत्यक्षेण ग्रहणं संभवति देशकालव्यवधानेनासंनिकृष्टानामपि प्रतियोगिनां संभवात् । भेदज्ञानं प्रतियो-

* व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

† कारादय इति द्रा. पाठः ।

‡ सदूपप्रज्ञैव प्रत्यक्षप्रमेयमित्यर्थः ।

§ घटादेस्तत्त्वभेदस्य च वस्तुनः प्रतिभासो भ्रान्त्या ऐन्द्रियकवृत्तिभिर्यत्तसन्मात्ररूपसत्त्वैतन्यलक्षणयेत्यभ्युपगमादित्यर्थः । एतेन तत्सदित्येव प्रत्यक्षं स्यादित्याक्षेप्ता भेदवाक्ये निरस्तः । सिद्धान्तित्वा घटादौ तत्सत्त्वे च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानङ्गीकारेण घटादेः प्रत्यक्षज्ञाने साक्षिरूपे भ्रान्तीकारात् । टी.

॥ ससंबन्धिकपदार्थप्रत्यक्षे यावत्संबन्धविषयकत्वस्य यावत्संबन्धिप्रत्यक्षजन्यतायाश्च संयोगादिप्रत्यक्षे क्लृप्तत्वात्तथा च यावन्तः प्रतियोगिनस्तावतां प्रत्यक्षासंभवेन न भेदः प्रत्यक्षप्रमाण्य इति तस्य भ्रान्तिमात्रसिद्धत्वं युक्तम् । टी.

अपरे तु बाह्यप्रकाशस्य बाह्यतमोनिवर्तकत्वं सामानाधिकरण्ये सत्ये-
ष दृष्टमिति दृष्टानुरोधादृत्तिनिर्गमः सिध्यतीत्याहुः ॥

के चित्त्वावरणाभिभवार्थे वृत्तिनिर्गमानपेक्षायामपि चिदुपरागार्थे प्रमा-
तृचेतन्यस्य विषयप्रकाशकब्रह्मचेतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थे वा तदपेक्षेत्याहुः ॥

अथ किंप्रमाणकोऽयं जीवब्रह्मणोरभेदः यो वृत्त्याभिव्यज्येत । वेदान्त-
प्रमाणक इति घटाघोषः । सर्वेपि वेदान्ता उपक्रमोसंहारैकहृप्यादितात्पर्यलि-
ङ्गैर्विमृश्यमानाः प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्यद्वितीये समन्वयन्ति । यथा चाऽयमर्थ-
स्तथा शास्त्रेष्वपि समन्वयाध्याये प्रपञ्चितं विस्तरभयान्नेह प्रदर्श्यते ॥

प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः

द्वितीयः परिच्छेदः

अथ कथमद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयः प्रत्यक्षादिविरोधा-
दिति चेन्न । आरम्भणा * धिकरणोदाहृतश्रुतियुक्तिभिः प्रत्यक्षाधिगम्यस्य प्रप-
ञ्चस्य ब्रह्मविषयत्वरूपतया मिथ्यात्वावगमात् । ननु न श्रुतियुक्तिभिः प्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वं प्रत्याययितुं शक्यते घटः सन्नित्यादिघटादिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षादिवि-
रोधात् । अत्राहुस्तत्त्वशुद्धिकाराः † । न प्रत्यक्षं घटपटादि तत्त्वत्वं वा गृ-
ह्णाति किं त्वधिष्ठानत्वेन घटाद्यनुगतं सन्मात्रं ‡ तथा च प्रत्यक्षमपि सदू-
प-ब्रह्माद्वैतसिद्धिप्रसङ्गमेव । तथा सति तत्त्वदित्येव प्रत्यक्षं स्यान्न तु घटः
सन्नित्यादिप्रत्यक्षमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायीति चेन्न । यथा भ्रमेष्विदमंश-
स्याधिष्ठानस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोस्तत्रैवोपपन्नः रजतां-
शस्यारोपितस्य भ्रान्त्या प्रतिभासस्तथा सर्वत्र सन्मात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम्
तत्रैवेन्द्रियव्यापारः घटादिभेदविशिष्टवस्तुप्रतिभासो § भ्रान्त्येत्युपगमात् । ननु
तद्वादिह बाधादर्शनात्तथाभ्युपगम एव निर्मूल इति चेन्न । बाधादर्शनेषु देश-
कालव्यवहितवस्तुवद् घटादिभेदवस्तुनः प्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैव तत्र मूलत्वात् ।
तथा हि । इन्द्रियव्यापारानन्तरं प्रतीयमानो घटादिः सर्वतो भिन्न एव प्रती-
यते तदा तत्र घटादिभेदे संशयविपर्ययादर्शनात् । यत्रापि स्थाण्वदौ पुरु-
षत्वादिसंशयस्तत्रापि तद्व्यतिरिक्तेभ्यो भेदो ऽसन्दिग्धाविपर्यस्तत्वात्प्रकाशते
एव भेदस्य च प्रतियोगिसहोपलम्भ ॥ नियमवतो न प्रत्यक्षेण ग्रहणं संभवति
देशकालव्यवधानेनासंनिकृष्टानामपि प्रतियोगिनां संभवात् । भेदज्ञानं प्रतियो-

* व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

† कारादय इति द्रा. पाठः ।

‡ सदूपब्रह्मैव प्रत्यक्षप्रमेयमित्यर्थः ।

§ घटादेस्तत्त्वभेदस्य च वस्तुनः प्रतिभासां भ्रान्त्या ऐन्द्रियकवृत्त्यभिव्यक्तसन्मात्ररूपसाक्षि-
चेतन्यलक्षणयेत्यभ्युपगमादित्यर्थः । एतेन तत्त्वदित्येव प्रत्यक्षं स्यादित्याक्षेप्ता भेदवाक्येन निरस्तः ।
सिद्धान्तान्ता घटादौ तत्त्वत्वे च प्रत्यक्षस्य ग्रामायथानङ्गीकारेण घटादेः प्रत्यक्षज्ञाने साक्षिरूपे
भानाङ्गीकारात् । टी.

॥ संसंबन्धिकपदार्थप्रत्यक्षे यावत्संसंबन्धिषयकत्वस्य यावत्संसंबन्धिप्रत्यक्षजन्यतायाश्च संयो-
गादिप्रत्यक्षे ऋषत्वात्तथा च यावन्तः प्रतियोगिनस्तावतां प्रत्यक्षासंभवेन न भेदः प्रत्यक्षप्रमायोग्य
इति तस्य भ्रान्तिमात्रसिद्धत्वं युक्तम् । टी.

य्यंशे संस्कारापेक्षणात् स्मृतिरूपमस्तु प्रत्यभिज्ञानमिव तत्तांश इति चेन्न । तथा-
पि भेदगतप्रतियोगिवैशिष्ट्यांशे तदभावात् । न च कनकाचलो भेदप्रतियोगी
वस्तुत्वादिति भेदप्रतियोगिवैशिष्ट्यगोचरानुमित्या तत्संस्कारसंभवः भेदज्ञानं
विना ऽनुमित्यभावेनात्माश्रयापत्तेः । पक्षसाध्यहेतुपक्षतादाभेदभ्रमे सति सिद्ध-
साधनादिना ऽनुमानाऽप्रवृत्त्या तदभेदज्ञानविघटनीयस्या * ऐक्यतत्वात् । अस्तु
तर्हि भेदांश इव प्रतियोगिवैशिष्ट्यांशेपि प्रत्यक्षत्वमिति चेन्न । प्रतियोगिनो ऽप्र-
त्यक्षत्वे तद्वैशिष्ट्यप्रत्यक्षायोगात् । संबन्धिद्वयप्रत्यक्षं विना संबन्धप्रत्यक्षासंभ-
वात् । तस्मात्प्रत्यक्षायोग्यस्य प्रतियोगिनो भ्रान्तिरूप एव प्रतिभास इति
तदेकवित्तिवेदात्वनियतस्य † भेदस्य भेदैकवित्तिवेदात्वनियतघटादेश्च भ्रमे-
कविषयत्वात्प्रत्यक्षं निर्विशेषसन्मात्राद्याद्वैतसिद्धानुकूलमिति ॥

न्यायसुधाकृतस्त्वाहुः । घटादेरेन्द्रियकत्वेपि सन् घट इत्यादिरधिष्ठा-
नसत्तानुबोध ‡ इति न विरोधः । एवं नीलो घट इत्यादिरधिष्ठाननैल्यादानुबोधः
किं न स्या § दिति चेन्न । श्रुत्या सद्रूपस्य वस्तुनो जगदुपादानत्वमुक्तमवि-
रोधात्सर्वसंमतमिति तदनुबोधेनैव सन् घट इत्यादिप्रतिभासोपपत्तो घटादा-
वपि सत्ताकल्पने गौरवम् । तस्य रूपादिहीनत्वान्नैल्यादिकं घटादावेव कल्प-
नीयमिति वैषम्या ॥ दिति ॥

सङ्क्षेपशरीरकाचार्यास्त्वाहुः । प्रत्यक्षस्य घटादिसत्त्वगाहित्वेपि परा-
॥ विषयस्य प्रत्यक्षादेः तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्याभावान्न तद्विरोधेनाद्वैतश्रु-
त्यादिबाधशङ्का । अज्ञातबोधकं हि प्रमाणं न च प्रत्यक्षादिविषयस्य घटादेर-
ज्ञातत्वमस्ति जडआवरणकृत्याभावेना * * ज्ञानविषयत्वानुपगमात् । स्वप्रकाश-
तया प्रसक्तप्रकाशं ब्रह्मैवाज्ञानविषय इति तद्वैधक्यमेव तत्त्वावेदकं प्रमाणं
तदेव प्रमितिविषयः । अत एव श्रुतिरप्यात्मा वाच्यरे द्रष्टव्य इत्यात्मन एव
प्रमेयत्वमिति नियच्छति । न हि द्रष्टव्य इत्यनेन दर्शनं विधीयते प्रमाणपर-

* तद्वैदज्ञानस्येत्यधिकं § पु. पाठः ।

† तत्पदं प्रतियोगिपरं नियमेन प्रतियोगिज्ञानविषयस्येत्यर्थः वित्तिपदं प्रत्यक्षपरं भेदपदज-
न्यज्ञानस्य प्रतियोगिविषयकत्वाददर्शनादिति बोध्यम् । टी.

‡ अनुबोध आरोपः । § तथा च ब्रह्मणो नीरूपत्वाभ्युपगमविरोध इति भावः ।

॥ वैषम्यमितीति द्वा. पाठः । ॥ जडमात्रविषयकस्येत्यर्थः । टी.

* * कृत्यं कार्यं फलमिति यावत् । टी. तस्य स्वभावतः प्रकाशविरोधित्वेनावरणाभ्युपगम-
वैयर्थ्यादिति भावः ।

तन्त्रस्य * विध्यगोचरत्वात् किं त्वात्मा दर्शनाहं इति अज्ञातत्वादात्मन एव प्रमेयत्वमुचितं नान्यस्येति नियम्यतइति ॥

के चित्तु घटादिसत्त्वयाहिणः प्रत्यक्षस्य ग्रामाख्ये ब्रह्मप्रमणाऽन्यूनताव-
गमेपि तद्वाह्यं सत्त्वमनुगतप्रत्ययात्सत्ताजातिरूपं वा इहेदानीं घटोस्तीति देश-
कालसंबन्धप्रतीतेस्तत्तद्वेशकालसंबन्धरूपं वा नास्ति घट इति स्वरूपनिषेधप्र-
तीति † घटादिस्वरूपं वा पर्यवस्यति । तच्च ‡ मिथ्यात्वेन न विरुध्यते न हि
मिथ्यात्ववादिनापि घटादेः स्वरूपं वा तस्य देशकालसंबन्धो वा तच्च जा-
त्यादिकं वा नाभ्युपगम्यते किं तु तेषामबाध्यत्वम् । न चाऽबाध्यत्वमेव
सत्यत्वं प्रत्यक्षयाह्यमस्त्विति वाच्यम् । कालषयेपि नास्य बाध इति वर्तमा-
नमाभ्याहिणा प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वादित्याहुः ॥

अन्ये तु अबाध्यत्वरूपसत्यत्वस्य प्रत्यक्षयाह्यत्वेपि प्राणा वै सत्यं
तेषाम् एष सत्यमिति श्रुत्या प्रधानभूतप्राणग्रहणोपलक्षितस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य
ब्रह्मणश्च सत्यत्वात्कर्षोपकर्षप्रतीतिः सत्यत्वे चाबाध्यत्वरूपे सर्वदैवा-
बाध्यत्वं किञ्चित्कालमबाध्यत्वमित्येवंविधोत्कर्षोपकर्षं विना राजराजो
मन्मथमन्मथ इत्यादिशब्दतात्पर्यगोचरनियन्तृत्वसौन्दर्यादीनामिव भूयो
विषयत्वाल्पविषयत्वादिरूपोत्कर्षोपकर्षोऽसंभवाद्विधान्तरेण § तत्संभवेपि प्र-
पञ्चस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वश्रुत्यन्तरैकार्थ्यादुक्तोत्कर्षोपकर्षेण पर्यवसानाच्च
प्रत्यक्षयाह्यं घटादिसत्यत्वं ॥ यावद्ब्रह्मज्ञानमबाध्यत्वरूपमिति न मिथ्या-
त्वश्रुतिविरोध इत्याहुः ॥

अपरे तु प्रपञ्चस्य सत्यत्वमिथ्यात्वयाहिणोः श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधेपि दोष-
शङ्काकलङ्किताप्रथमप्रवृत्तात्प्रत्यक्षान्निर्दोषत्वादपच्छेदन्यायेन परत्वाच्च श्रुति-
रेव बलीयसी । प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमिति ¶ स्मरणाच्च ।
न च वेदैकगम्यार्थविषयकमिदं स्मरणम् । तच्च प्रत्यक्षविरोधशङ्काभावेन शङ्कि-
तप्रत्यक्षविरोधेन वेदार्थे वेदस्य प्राबल्योक्त्यैचित्यात् । तलवदृश्यते व्योम

* तस्यैत्यधिकं ४ पु० पाठः ।

† घटो नास्तीति घटास्तितानिषेधत्वेन रूपेण घटस्वरूपनिषेधस्यैवानुभवाद्घटास्तित्वं
घटस्वरूपमेव पर्यवस्यतीत्यर्थः । टी. ‡ स्वमिथ्यात्वेनेति द्रा० पाठः ।

§ विधान्तरेण प्रकारान्तरेण ॥ घटादिसत्त्वमिति द्रा० पाठः ।

¶ प्रत्यक्षानुमानागमेषु मध्ये जात्या वेदत्वेनैवागमस्य प्राबल्यं स्मृतमित्यर्थः ।

खद्योतो हव्यवाहिव । न तलं विद्यते व्योम्नि न खद्योतो हुताशनः । तस्मा-
त्प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्तमर्थं परीक्षितुम् । परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थात्त धर्मात्परिहीयते
इति नारदस्मृतौ साक्षिप्रकरणे प्रत्यक्षदृष्टस्यापि प्रत्यक्षमविश्वस्य प्रमाणोपदे-
शादिभिः परीक्षणीयत्वप्रतिपादनाच्च । न हि नभोनेत्यप्रत्यक्षं नभसः शब्दा-
दिषु पञ्चसु शब्देकगुणत्वप्रतिपादकागमोपदेशमन्तरेण प्रत्यक्षादिना शक्यम-
पवादितुम् । न च नभसि समीपे नेत्यानुपलम्भाद् दूरे तद्दीर्घरत्वदोषव-
न्येति निश्चयेन तद्बाधः । दूरे नेत्यदर्शनात्समीपे तदनुपलम्भः तुहिनाव *
कुण्ठनानुपलम्भश्च † त्समीपदोषवन्य इत्यपि संभवात् । अनुभवबलान्नभोने-
त्यमव्याप्यवृत्तीत्युपपत्तेश्च । नापि दूरस्थस्य पुंशो यत्र भूषन्निहिते नभःप्रदेशे
नेत्यधीस्तत्रैव समीपगतस्य नेत्यबुद्धेरभावप्रत्यक्षेण बाधः ‡ उपरि स्थित-
स्यैव नेत्यस्याऽभनक्षत्रादेरिव दूरत्वदोषादूंसंनिधानावभासः § इत्युपपत्तेः ।
पृथिव्यादिषु संकीर्णतया प्रतीयमानानां गन्धादीनामुपलभ्याप्सु चेद्गन्धं के-
चिद् ब्रूयुरनेपुणाः पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितमित्यादिभि-
रागमेरेव व्यवस्थाया वक्तव्यत्वेन प्रत्यक्षादागमप्राबल्यस्य निर्विशङ्कत्वाच्च । न
ह्याजानसिद्धं ॥ जलोपप्लम्भादिगतं गन्धादि पृथिवीगुण एव गन्धो न जला-
दिगुण इत्यादिरूपेणास्मदादिभिः प्रत्यक्षेण शक्यं विवेचयितुम् । पृथिव्यादीनां
प्रायः परस्परसंसृष्टतया ऽन्यगुणस्यान्यचाप्यवभासः संभवतीति शङ्कितदोषं प्र-
त्यक्षं तत्रागमेन शिष्यतइति चेत्तर्हीहपि ब्रह्मप्रपञ्चयोरुपादानोपादेयभावेन
परस्परसंसृष्टतया ऽन्यधर्मस्यान्यचावभासः संभाव्यतइति शङ्कितदोषं प्रत्य-
क्षम् अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं
ततो द्वयमितिषृद्धोक्तप्रकारेणागमेन व्यवस्थाप्यतामिति तुल्यम् । न चैवमु-
पजीव्यविरोधः आगमप्रमाणेन वर्णपदवाक्यादिस्वरूपांशप्रत्यक्षमुपजीव्यानु-
पजीव्यविरोधः आगमप्रमाणेन वर्णपदवाक्यादिस्वरूपांशप्रत्यक्षमुपजीव्य त-
त्सत्यत्वांशोपमर्दनादि ॥ त्याहुः ॥

* तुहिनावकुण्ठनं तुहिनरूपमावरणं तच्छि समीपे सदपि न दृश्यते दूरे वृक्षाद्यावरण-
रूपत्वेन दृश्यते तद्वत् । टी. † सामीप्यदोषेति द्रा. पु. पाठः ।

‡ तथा च तस्य सात्त्विकत्वाभ्युपगमो नोचित इति भावः ।

§ भ्रमः । ॥ स्वाभाविकम् ।

॥ आगमजन्यबोधो वर्णादिप्रत्यक्षत्वेन प्रयोजकत्वेऽपि तत्सत्यत्वांशस्वाप्रयोजकत्वेनानुपजी-
व्यो यः सत्यत्वांशस्तस्य बाधादित्यर्थः ।

)

नन्वांगमस्य प्रत्यक्षाद् बलीयस्त्वे यजमानः प्रस्तर इत्यत्र प्रत्यक्षा-
विरोधाय यजमानशब्दस्य प्रस्तरे गोष्ठी वृत्तिर्न कल्पनीया । तथा सोमेन य-
जेतेत्यत्र वैयधिकरण्येनान्वये यागे इष्टसाधनत्वं सोमलतायां यागसाधनत्वं
च बोधनीयमिति व्यापारभेदेन वाक्यभेदापत्तेः सामानाधिकरण्येनान्वये
वक्तव्ये प्रत्यक्षाविरोधाय सोमवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणा न कल्पनीया ।
उभयत्रापि सत्यपि प्रत्यक्षाविरोधे तदनादृत्यागमेन बलीयसा प्रस्तरे यजमाना-
ऽभेदस्य यागे सोमाभेदस्य च सिद्धिसंभवादिति चेद् अत्रोक्तं भामतीनिबन्धे ।
तात्पर्यवती श्रुतिः प्रत्यक्षाद्वलवती न श्रुतिमात्रम् मन्त्रार्थवादानां स्तुतिद्वार-
भूतेष्वैवाक्यार्थद्वारभूते पदार्थे इव न तात्पर्यम् । तात्पर्याभावे मानान्तरा-
विरुद्धं देवताविग्रहादि कथं तेभ्यः सिद्धेः तात्पर्यवत्येव * शब्दस्य प्रामा-
ण्यनियमादिति चेन्न । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-
कामो ह्येतेन यजेतेति विशिष्टविधेस्तात्पर्यागोचरे † विशेषणस्वरूपे प्रामाण्य-
दर्शनेनोक्तनियमासिद्धेः । अत्र हि रेवतीऋगाधारं ‡ वारवन्तीयं सामविशेष-
णम् । न चैतत्सोमादिविशेषणवत् लोकसिद्धं येन तद्विशिष्टयागविधिमात्रे
प्रामाण्यं वाक्यस्य स्यात् । नापि विशिष्टविधिना विशेषणाक्षेपः आक्षेपाद्विशेषण-
प्रतिपत्तौ विशिष्टगोचरो विधिस्तस्मिँश्च सति तेन विशेषणाक्षेप इति परस्य-
राश्रयापत्तेः । अतो विशिष्टविधिपरस्यैव वाक्यस्य विशेषणस्वरूपे ऽपि प्रामाण्यं
वक्तव्यम् । अथ च तत्र न तात्पर्यमुभयत्र तात्पर्यं वाक्यभेदापत्तेः । एवमर्थ-
वादानामपि विधेयस्तुतिपराणां स्तुतिद्वारभूतेष्वैव § न तात्पर्यमिति तेभ्यः प्रत्य-
क्षस्यैव बलवत्त्वान्तद्विरोधाय तेषु वृत्त्यन्तरकल्पनम् । सोमेन यजेतेत्यत्र
विशिष्टविधिपरे वाक्ये सोमद्रव्याभिन्नयागरूपं विशिष्टं विधेयमित्युपगमे तस्य
विधेयस्य दध्ना जुहोतीत्यादौ विधेयस्य दध्यादेरिव लोकसिद्धत्वाभावेन विशि-
ष्टविधिपराद्वाक्यादेव रेवत्याधारवारवन्तीयादिविशेषणस्यैव विना तात्पर्यं सि-
द्धिरेष्टव्या न च तात्पर्यरहितादागमाद्यागसोमलताभेदग्राहिप्रत्यक्षाविरुद्धार्थः
सिद्धप्रतीतिं तत्रापि तद्विरोधाय मत्वर्थलक्षणाश्रयणम् । अद्वैतश्रुतिस्तूपक्रमो-
पसंहारेकरूप्यादिषड्विधलिङ्गावगमिताद्वैततात्पर्या प्रत्यक्षाद्वलवतीति ततः
प्रत्यक्षस्यैव बाधः न तद्विरोधाय श्रुतेरन्यथा नयनमिति ॥

* तात्पर्यविषयवृत्त्यर्थः । † गोचरे ऽपीति द्वा. वाठः ।

‡ अग्न आधारे यस्येति बहुव्रीहिः । § वाक्यादापाततः प्रतीयमाने ।

विवरणवार्तिके तु प्रतिपादितं न तात्पर्यवत्त्वेन श्रुतेः प्रत्यक्षात्प्रा-
बल्यं कृष्णलं अपयेदिति विधेः श्रवणस्य कृष्णलार्थत्वप्रतिपादने तात्पर्येऽपि
कृष्णले रूपरसपरावृत्तिप्रादुर्भावपर्यन्तमुख्यश्रवणसंबन्धः प्रत्यक्षविरुद्ध इति
तदविरोधाय श्रवणशब्दस्योष्णीकरणमात्रे लक्षणाभ्युपगमात् । तत्त्वमसीति
वाक्यस्य जीवब्रह्माभेदप्रतिपादने तात्पर्येऽपि त्वंपदवाच्यस्य तत्पदवाच्याऽभेदः
प्रत्यक्षविरुद्ध इति तदविरोधाय निष्कृष्टचेतन्यलक्षणाभ्युपगमाच्च । अर्थवा-
दानामपि प्रयाजाद्यङ्गविधिवाक्यानामिव स्वार्थप्रमितावनन्यार्थतया * प्रमिता-
नामेवार्थानां प्रयोजन † धशादन्यार्थतेति प्रयाजादिवाक्यवन्तेषामप्यवान्तरसंसर्गे
तात्पर्यमस्त्येव वाक्यैकवाक्यत्वात् । पदैकवाक्यतायामेव परमवान्तरता-
त्पर्यानभ्युपगमादिति विवरणाचार्यैर्न्यायनिर्णये व्यवस्थापनेन यजमानः
प्रस्तर इत्यादीनामपि मुख्यार्थतात्पर्यप्रसक्तौ प्रत्यक्षाविरोधायैव लक्षणाभ्युपग-
माच्च । कथं तर्हि श्रुतेः प्राबल्यमुच्यते निर्दोषत्वात्परत्वाच्च ‡ श्रुतिमात्रं §
प्रत्यक्षात्प्रबलमित्युत्सर्गः । किं तु श्रुतिबाधितमपि प्रत्यक्षं कथं चित्स्वो-
चितविषयोपहारेण संभावनीयं निर्विषयज्ञानायोगात् । अत एवाद्वैतश्रुतिवि-
रोधेन तत्त्वावेदनात्प्रच्यावितं प्रत्यक्षमर्थक्रियासमर्थव्यावहारिकविषयसमर्पणे-
नोपपाद्यते । किं बहुना नेदं रजतमिति सर्वसिद्धप्रत्यक्षबाधितमपि शुक्तिर-
जतप्रत्यक्षमनुभवाविरोधात्पुरोदेशे शुक्तिसंभिन्न॥ रजतोपगमेन समर्थ्यते न
तु तद्विरोधेन व्यवहितमान्तरमसदेव वा रजतं विषय इति कल्प्यते । एवं च
प्रस्तरे यजमानभेदग्राहिणो यावद्ब्रह्मज्ञानमर्थक्रियासंवादेनानुवर्तमानस्य
प्रत्यक्षस्य प्रातिभासिकविषयत्वाभ्युपगमेनोपपादनायोगाद्यजमानः प्रस्तर इति
श्रुतिबाध्यत्वे सर्वथा निर्विषयत्वं स्यादिति तत्परिहारायोत्सर्गमपोद्य श्रुति-
रेव तत्सिद्धय ॥ धिक्रणादिप्रतिपादितप्रकारेणान्यथा नीयते । न चाद्वैतश्रुति-

* स्वार्थपरतयेत्यर्थः । टी०

† तेषां स्वार्थप्रमितिमात्रेण फलाभावाद्बिधेयस्तावकत्वेन विध्यैकवाक्यत्वं कल्प्यतइति
भावः । टी०

‡ पूर्वाभावेन नेत्यतिरुत्तरस्य हि सेत्स्यतीति न्यायादुत्तरोत्पत्तिकबोधजनकत्वादिति
भावः ।

§ श्रुतिमात्रस्य प्रत्यक्षात् प्राबल्यमिति द्रौ० पु० पाठः ।

॥ शुक्तितादात्म्यापत्तेत्यर्थः । टी०

॥ तस्य क्रतोः सिद्धिरुपकारो यजमानप्रस्तरसाध्यो गुणः तयोः क्रतुनिर्वर्तकत्वरूपं सादृश्यं
गुण इति यावत् । टी०

प्रत्यक्षयोरिवेह श्रुतिप्रत्यक्षयोस्तात्त्विकव्यावहारिकत्वविषयोपगमेन * प्रत्यक्षो-
पपादनं कर्तुं शक्यम् । ब्रह्मातिरिक्तसकलमिथ्यात्वप्रतिपादकषड्विधतात्पर्यलि-
ङ्गोपपन्नाऽनेकश्रुतिधिरुद्धेनैकेनार्थवादेन प्रस्तरे यजमानतादात्म्यस्य तात्त्विक-
स्य प्रतिपादनाऽसंभवात् । एवं तत्त्वमसिवाक्येन त्वंपदवाच्यस्य सर्वज्ञत्वा-
ऽभोक्तृत्वादिषिशृङ्खलरूपत्वबोधने तथासर्वज्ञत्वभोक्तृत्वादिप्रत्यक्षमत्यन्त-
निरालम्बनं स्यादिति तत्परिहारायाहंकारशबलितस्य भोक्तृत्वादि ततो
निष्कृष्टस्य शुद्धस्योदासीनब्रह्मरूपत्वमिति व्यवस्थामाश्रित्य भागत्यागलक्षणा
ऽऽश्रीयते । एवं कृष्णालं अपयेदित्यादावपि प्रत्यक्षस्या + त्यन्तनिर्विषयत्वप्र-
सक्तौ तत्परिहाराय श्रुतौ लक्षणा । नेह नानास्ति किं चनेत्यत्र कथं ‡ चि-
द्विषयोपपादनसंभवे तु न प्रबलायाः श्रुतेरन्यथा नयनमिति न कश्चिदप्यव्यव-
स्थाप्रसङ्गः । अथ वा कृष्णालं अपयेत्सोमेन यजेतेत्यादौ न प्रत्यक्षानुरोधेन
लक्षणाश्रयणं किं त्वनुष्ठानाशयः । न हि कृष्णाले उष्णीकरणमात्रमिव मुख्यः
पाको ऽनुष्ठातुं शक्यते न वा सोमद्रव्यकरणको याग इव तदभिज्ञो यागः केन
चिदनुष्ठातुं शक्यते । न चानुष्ठेयत्वाभिमतस्य प्रत्यक्षविरोधश्वानुष्ठानाऽश-
क्तिरिति शब्दान्तरेण व्यवहियतइति वाच्यम् । शशिमण्डलं कान्तिमत्कु-
र्यादिति विधावनुष्ठेयत्वाभिमतस्य शशिमण्डले कान्तिमत्त्वस्य प्रत्यक्षाविरोधे
ऽप्यनुष्ठानाऽशक्तिदर्शनेन तस्यास्ततो भिन्नत्वात् । तथा च तत एव तत्र
लक्षणाश्रयणम् । तस्मादपच्छेदन्यायादिसिद्धस्य श्रुतिबलीयस्त्वस्य न कश्चि-
द्बाध इति । अथ कथमत्रापच्छेदन्यायप्रवृत्तिः । उच्यते । यथा ज्योतिष्टोमे
बह्विष्यमानं सर्पता § मुद्रातुरपच्छेदे सति यद्युद्राताऽपच्छेद्येता ॥ ऽदक्षिणं
यक्षमिष्टा तेन पुनर्यजेतेति ¶ निरीक्षणेन जातोद्गात्रऽपच्छेदनिमित्त * * कर्तव्य-
ताबुद्धिः पश्चात्प्रतिहर्षऽपच्छेदे सति यदि प्रतिहर्त्तापच्छेद्येत सर्ववेदसं † †
दद्यादिति श्रुतिनिरीक्षणेन जातया तद्विरुद्धप्रतिहर्षऽपच्छेदनिमित्तकर्तव्यता-
बुद्ध्या बाध्यते एवं पूर्वघटादिसत्यत्वप्रत्यक्षं परया तन्मिथ्यात्वश्रुतिजन्य-

* विषयत्वोपेति द्रा. पु. पाठः ।

+ अपणस्य । कृष्णाले रूपपरावृत्त्यसंभवादुष्णीकरणमात्रे लक्षणेऽनुक्तम् ।

‡ कल्पितपारमार्थिकद्वैताद्वैतरूपविषयभेदाङ्गीकारेणेत्यर्थः ।

§ बह्विष्यमानं स्तोत्रमुद्विश्यान्वारब्धतया निर्गच्छतामत्विजां मध्ये । टी.

॥ अपच्छिद्येतेति ४ पु. पाठः एवमपि । ¶ इति श्रुतिनिरिति द्रा. पु. पाठः ।

* * प्रायश्चित्तेति ४ पु. अधिकम् । एवमपि । † † सर्वस्वं दक्षिणात्वेन ।

बुद्ध्या बाध्यते । न चोदाहृतस्थले पूर्वनेमित्तिककर्तव्यताबुद्धेः परनेमित्तिककर्तव्यताबुद्ध्या बाधेपि पूर्वनेमित्तिककर्तव्यताबुद्धिजनकं शास्त्रं यच्चोद्गातृमात्रापच्छेद उभयोरपि युगपदपच्छेदो * वा उद्गात्रपच्छेदस्य परत्वं वा तच्च सावकाशं प्रत्यक्षं त्वद्वैतश्रुत्या बाधे विषयान्तराभावात्त्रिरालम्बनं स्यादिति वेषम्यं शङ्कनीयम् । यच्च घटादौ श्रुतिबाध्यं प्रत्यक्षं प्रवर्तते तत्रैव व्यावहारिकं विषयं लब्ध्वा कृतार्थस्य तस्य परापच्छेदस्थले सर्वथा बाधितस्य पूर्वापच्छेदशास्त्रस्येव विषयान्तरान्वेषणाभावादिहापि सर्वप्रत्ययवेदाब्रह्मसत्तायां सावकाशं प्रत्यक्षमिति वक्तुं शक्यत्वाच्च । यत्वेकस्मिन्नपि प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां क्रतो तत्तदनेमित्तिककर्तव्यतयोः बदरफले श्यामरक्तकूपयोरिव क्रमेणोत्पादा † द्रूपद्वयज्ञानवत्कर्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेवेति न परेण पूर्वज्ञानबाधे ऽपच्छेदन्याय उदाहरणम् । अत एवापच्छेदाधिकरणे नेमित्तिकशास्त्रस्य ह्ययमर्थः निमित्तोपजननात्प्रागन्यथाकर्तव्योपि क्रतुर्निमित्ते सत्यन्यथा कर्तव्य इतिशास्त्रदीपिकावचनमिति । तन्न । अङ्गस्य सतः कर्तव्यत्वं ‡ न च पश्चाद्गाविप्रतिहर्त्रपच्छेदवति क्रतो पूर्ववृत्तोद्गात्रपच्छेदनिमित्तकस्य प्रायश्चित्तस्याङ्गत्वमस्ति आहवनीयशास्त्रस्य पदहोमातिरिक्तहोमविषयत्ववद्यदुद्गातेति शास्त्रस्य पश्चाद्गाविप्रतिहर्त्रपच्छेदरहितक्रतुविषयत्वात् । उक्तं हि न्यायरत्नमालायाम् । साधारणस्य शास्त्रस्य विशेषविषयादिना संकोचः ऋप्ररूपस्य प्राप्रबाधो ऽभिधीयतइत्युक्तं लक्षणप्राप्रबाधविवेचने । तत्रैवं सति शास्त्रार्थो भवति पश्चाद्गाव्युद्गात्रपच्छेदविधुरप्रतिहर्त्रपच्छेदवतः क्रतोः सर्ववेदसदानमङ्गमेवमुद्गात्रपच्छेदेपि द्रष्टव्यमिति । यत्तु शास्त्रदीपिकावचनमुदाहृतं तदपि तेनोत्पन्नमपि पूर्वप्रायश्चित्तज्ञानं मिथ्या भवति बाधितत्वाद् उत्तरस्य तु न किं चिद्बाधकमस्तीति पूर्वकर्तव्यताबाध्यत्वप्र-

* उद्गात्रप्रतिहर्त्रपच्छेदयोर्योगपद्यस्थले उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमित्यापस्तम्बाचार्यैरुक्तत्वादिति भावः । टी०

† पूर्वनिमित्तेन जातमात्रेण पूर्वनेमित्तिककर्तव्यता जायते पश्चात्त्वेन च निमित्तेन पूर्वकर्तव्यतानाशपूर्वकमुत्तरनेमित्तिककर्तव्यतायादित्यर्थः । टी० अनुष्ठानयोरेव बाध्यबाधकभावा न ज्ञानयोरिति भावः ।

‡ क्रमेण विरुद्धापच्छेदद्वयवति क्रतो पूर्वनेमित्तिकस्य कर्तव्यतानिष्पत्तौ मानं नास्तीति तच्च पूर्वप्रायश्चित्तस्यानङ्गत्वादनङ्गत्वं च तद्वेधकमानाभावाच्च च पूर्वनेमित्तिकशास्त्रं तत्र मानं तस्य प्रयोगान्तरेषु सावकाशत्वेन तत्राप्यङ्गत्वबोधकाभावात् । टी०

तिपादकग्रन्थोपसंहारपठितत्वात्त्रिमितोपजननात्प्राक्त्रिमितोपजननं विना निमित्तोपजननाभावे सत्यन्यथा कर्तव्यो ऽपीति कृत्वाचिन्तामाश्रयम् । न तूत्तर-
निमित्तोपजननात्प्राक् पूर्वनैमित्तिककर्तव्यता वस्तुत आसीदित्येवंपरम्
पूर्वग्रन्थसन्दर्भविरोधापत्तेः । आस्तां मीमांसकमर्यादा श्यामरक्तरूपन्यायेन
क्रमिककर्तव्यताद्वयोत्पत्त्युपगमे को विरोधः । उच्यते * । किं तत्कर्तव्यत्वं यत्प-
रनैमित्तिककर्तव्यतोत्पत्त्या निवर्तते । न तावत्पूर्वनैमित्तिकस्य कृतिसाध्य-
त्वयोग्यत्वं तस्य पश्चादप्यनपायात् । नापि फलमुखं कृतिसाध्यत्वं तस्य
पूर्वमप्यजननात् । नापि यदननुष्ठाने क्रतोर्वैकल्यं तत्त्वमङ्गत्वं वा अननुष्ठाने
क्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्य नियमविशेषरूपत्वेन कर्माङ्गत्वस्य फलोपकारितया
संनिपातितया वा कारणात्वविशेषरूपत्वेन च तयोः कादाचित्कत्वायोगेन
स्वाभाविकत्वनिर्वाहाय पश्चात् द्वाविविरुद्धापच्छेदाभाववतः क्रतोः पूर्वाप-
च्छेदनैमित्तिकमङ्गं तथैव तदननुष्ठानं क्रतुवैकल्यप्रयोजकम् इति विशेषणी-
यतया पश्चात्त्यापच्छेदवति क्रतो पूर्वापच्छेदनैमित्तिके क्रत्वङ्गत्वस्य तदन-
नुष्ठाने क्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्य वा पश्चात्त्यापच्छेदोत्पत्तेः पूर्वमसंभवात् । न
हि वस्तु किं चिद्वस्त्वन्तरं प्रति कं चित्कालं व्याप्यं पश्चान्नेति वा कं चित्कालं
कारणं पश्चान्नेति वा क्व चिद् दृष्टं युक्तं वा । नापि कर्तव्यत्वं नाम धर्मान्त-
रमेवागमापाययोग्यं कल्पनीयं मानाभावात् । विरुद्धापच्छेदशास्त्रयोः पदाहव-
नीयशास्त्रवद्बुधस्थोपपत्तेः । तस्मान्निरालम्बनं क्रमिककर्तव्यताद्वयोत्पत्तिवचः ॥

ननु चापक्रमाधिकरणन्यायेनाऽसंजातविरोधित्वात्प्रत्यक्षमेवागमादु-
लीयः किं न स्यात् । उच्यते । यथैकवाक्यता प्रतीयते तथैकस्मिन्नर्थे पर्यवसानेन

* तथाहीति द्रा. पु. पाठः ।

† फलोपकारित्वं परमापूर्वरूपफलं प्रत्यदृष्टद्वारा कारणात्वं यथा प्रयाजादीनां संनिपत्यो-
पकारकत्वं च यागस्वरूपोत्पादकत्वं यथा द्रव्यदेवतयोरस्तु तयोक्त्युपपत्तिमिति चेत्तत्र वक्तव्यं
क्रमिकविरुद्धापच्छेदद्वयवति क्रतो पूर्वाप्रायश्चित्ताननुष्ठानगतं क्रतुवैकल्यव्याप्यत्वरूपं क्रतुवैकल्यप्र-
योजकत्वं पूर्वाप्रायश्चित्तगतमङ्गत्वं च द्वितीयनिमित्तजननानन्तरमप्यनुवर्तते न वेति । आद्ये क्रतुवैक-
ल्यप्रयोजकाननुष्ठानप्रतियोग्यनुष्ठानशालित्वरूपायाः पूर्वाप्रायश्चित्तकर्तव्यतायास्तप्रायश्चित्तगतता-
ङ्गत्वरूपकर्तव्यतायाश्चोत्तरनैमित्तिककर्तव्यतानाश्रयत्वाभ्युपगमभङ्गापत्तेः । द्वितीये च पूर्वाप्रायश्चि-
त्ताननुष्ठानस्य क्रतुवैकल्यव्याप्यत्वं द्वितीयनिमित्तोपजननात्प्रागेवास्ति तज्जननानन्तरं तु नास्तीति
पर्यवस्यति तथा च पूर्वाप्रायश्चित्तगतताङ्गत्वरूपा कर्तव्यता द्वितीयनिमित्तजननात्प्रागेवास्ति पश्चात्तु
नास्तीति पर्यवस्यति तथा च व्याप्यत्वकारणात्त्रयोः स्वाश्रये कादाचित्कत्वमभ्युपगन्तव्यं तच्च न
संभवतीति तयोर्भावदाश्रयभावित्वरूपस्वाभाविकत्वनिर्वाहाय क्रमिकविरुद्धापच्छेदवत्क्रतुव्यावर्त-
कविशेषणमुभयत्रापि देयमित्याह । टी.

भाव्यम् अर्धभेदे प्रतीतेकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गात् । अतस्तत्र प्रथममसंज्ञातप्रतिपक्षेण प्रजापतिर्वैकल्यायाश्चमनयदित्याद्युपक्रमेण परकृति * स्वरूपार्थवादेन दातुरिष्टो बुद्धिमधिरोषितायां तद्विरुद्धं यावतो ऽस्थान् प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुः-
कपालान्निर्वेदित्युपसंहारगतं पदज्ञातमुपसंज्ञातप्रतिपक्षत्वाद्याद्याभुतार्थसमर्थ-
त्वेन † तदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानमेकवाक्यतानिर्वाहय विजयमन्तर्भाव्य त-
दानुगुण्येन ‡ वात्मानं लभतइत्युपक्रमस्य प्राबल्यम् । यत्र तु परस्परमेक-
वाक्यता न प्रतीयते तत्रैव पूर्ववृत्तमविगच्छय § लब्धात्मकं विरुद्धार्थकं वाक्यं
स्वार्थं बोधयत्येवेति न तत्र पूर्वप्रवृत्तस्य प्राबल्यम् । अत एव बोधयिष्यह्वाक्यं
पूर्ववृत्तमविगच्छय तदयह्वाक्यस्यापि स्वार्थबोधकत्वमुपेयते किं तूभयोर्विष-
यान्तराभावादगत्या तत्रैव विकल्पानुष्ठानमिष्यते । एवं चाद्वैतागमस्य प्रत्यक्षेण-
कवाक्यताशङ्काभावात्पूर्ववृत्तमपि तदविगच्छय स्वार्थबोधकत्वमप्रतिहतम् । तद-
र्थबोधजनने च पूर्वं परमज्ञातत्वादबाधित्वेव ॥ जायते परस्यानन्यद्योत्पा-
दान्नाऽऽद्याऽबाधेन संभव इत्यपच्छेदन्यायस्यैव प्रवृत्तिर्नैषकमन्यायस्य । अत
एव लोके ऽपि प्रथमप्रवृत्तं शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षमाप्रोषदेणेन बाध्यतइति ॥

(३)

ननु तथाप्युपजीव्यत्वेन प्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यं दुर्वारमपच्छेदशास्त्रयोर्हि
न पूर्वं परस्योपजीव्यमिति युक्तः परेण पूर्वस्य बाध इह तु वर्णपदादिस्वरू-
पयाहकतया मिथ्यात्वबोधकमागमं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वादागमस्यैव त-
द्विरुद्धमिथ्यात्वाबोधकत्वरूपो बाधो युज्यते । न च मिथ्यात्वश्रुत्या वर्णपदा-
दिसत्यत्वांशोपमर्दं ऽप्युपजीव्यस्वरूपांशोपमर्दाभावात्तोपजीव्यविरोध इति वा-
च्यम् । नेह नानास्ति किं चनेत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपेणैव प्रपञ्चाभावबोधनात् ।
अत्र के चिदाहुः । वृषमानयेत्यादिवाक्यं श्रवणदोषादृषभमानयेत्यादिरूपेण श्रु-
तवतो ऽपि शाब्दप्रमितिदर्शनेन शाब्दप्रमितौ वर्णपदादिप्रत्यक्षं प्रमाभ्रमसाधार-
णमेवापेक्षितमित्यद्वैतागमेन वर्णपदादिप्रत्यक्षमात्रं ॥ मुपजीव्य स्वरूपोपमर्दं ऽपि
नोपजीव्यविरोध इति ॥

* परस्य प्रजापतेः कतिरनुष्ठानं परकृतिः परकृतिपदं तद्वैधकवाक्यपरम् । टी.

† समर्थेनेति ४ पु. पाठः ।

‡ प्रतिप्राप्तयेदित्यर्थकत्वे दत्तवानित्यर्थकानयदितिपदानुगुण्यम् ।

§ अनुपजीव्यत्वर्थः ।

॥ पूर्वमबाधित्वा ऽज्ञातत्वात्परमेव जायतइति योजना । ॥ भ्रमरूपमित्यर्थः ।

अन्ये त्वाहुः । शब्दप्रमितौ वर्णपदादिस्वरूपसिद्धनपेक्षायामपि अयो-
ग्यशब्दात्प्रमित्यनुदयाद्योयतास्वरूपसिद्धपेक्षाऽस्ति * । तदपेक्षायामपि नोप-
जीव्यविरोधः नेह नानास्तीति श्रुत्या निषेधे ऽपि यावद्ब्रह्मज्ञानमनुवर्तमान-
स्यार्थक्रियासंवादिनो ऽसद्विलक्षणस्य प्रपञ्चस्वरूपस्याङ्गीकारात् । अन्यथा
प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकप्रमाणानां निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । न च स्वरूपेण
निषेधे कथं प्रपञ्चस्वरूपस्यात्मलाभः निषेधस्य प्रतियोग्यप्रतिषेधरूपत्वे †
व्याघातादिति वाच्यम् । शुक्तावपीदं रजतं नेदं रजतमिति प्रतीतिद्वयानुरोधे-
नाधिष्ठानगतार्थस्तत्ताभावस्य बाधपर्यन्तानुवृत्तिकाऽसद्विलक्षणप्रतियोगिस्वरूप-
सहिष्णुत्वाभ्युपगमात् । एतेन प्रपञ्चस्य स्वरूपेण निषेधे शशशृङ्गवदसत्त्वमेव
स्यादिति निरस्तम् । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यस्वरूपाङ्गीकारेण वेषम्यात् ‡ । न
चास्याध्यस्तस्याधिष्ठाने स्वरूपेण निषेधे ऽन्यत्र तस्य स्वरूपेण निषेधः स्वतः-
सिद्ध इति तस्य सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेधप्रतियोगित्वापत्त्या ऽसत्त्वं दुर्वारम्
सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेधप्रतियोगित्वमसत्त्वमित्येवासत्त्वनिर्वचनाद् विधा-
न्तरेण तन्निर्वचनायोगादिति वाच्यम् । असतः सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेधप्रति-
योगित्वमुपगच्छता तस्य तथात्वे प्रत्यक्षस्य सर्वदेशकालयोः प्रत्यक्षीकरणा-
योगेन आगमस्य तादृशागमानुपलम्भेन च प्रमाणयितुमशक्यत्वात् § अनुमा-
नमेव प्रमाणयितव्यमिति तदनुमाने यत्सङ्गावृत्तलिङ्गं वाच्यं तस्यैव ॥ प्रथ-
मप्रतीतस्यासत्त्वनिर्वचनोपपत्तेरित्याहुः ॥

अपरे तु नेह नानास्तीत्यादिश्रुतेः सत्यत्वेन प्रपञ्चनिषेधे एव
तात्पर्यं न स्वरूपेण । स्वरूपेण निषेधस्य स्वरूपाऽप्रतिषेधकत्वे तस्य तन्निषे-
धत्वायोगात् । तत्प्रतिषेधकत्वे प्रत्यक्षविरोधात् । न च सत्यत्वस्यापि सन्-
घट इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धत्वान्न तेनापि रूपेण निषेधो युक्त इति वाच्यम् । प्रत्य-
क्षस्य श्रुत्यविरोधाय सत्यत्वाभासरूपव्यावहारिकसत्यत्वविषयत्वोपपत्तेः । न
चेवं सति पारमार्थिकसत्यत्वस्य ब्रह्मगतस्य प्रपञ्चे प्रसक्त्यभावात्तेन रूपेण

* तथा च योग्यताया उपजीव्यत्वमवर्जनीयमिति तद्विरोधः पूर्वमते आवश्यक इति
भावः । टी० † सतीति शेषः ।

‡ शशशृङ्गस्य तु किमपि स्वरूपमेव नास्तीति भावः ।

§ असतस्तादृशप्रतियोगित्वे प्रत्यक्षस्यागमस्य च प्रमाणयितुमशक्यत्वेनेति संबन्धः । टी०

॥ निःस्वरूपत्वस्यैव । टी०

प्रपञ्चनिषेधानुपपत्तिः । यथा शुक्लो रजताभासप्रतीतिरेव सत्यरजतप्रसक्तिरिति तन्निषेधः अत एव नेदं रजतं किं तु तत् नेयं मदीया गोः किं तु सेव नाच वर्तमानश्चैषः किं त्वपवरक इति निषिध्यमानस्यान्यत्र सत्त्वमवगम्यते एवं सत्यत्वाभासप्रतीतिरेव सत्यत्वप्रसक्तिरिति तन्निषेधोपपत्तेः । अतो वर्णपदयोष्यतादिस्वरूपोपमर्दशङ्काभावाच्चोपजीव्यविरोध इत्याहुः ॥

अन्ये तु ब्रह्मणि पारमार्थिकसत्यत्वं प्रपञ्चे व्यावहारिकसत्यत्वं सत्यत्वाभासरूपं शुक्तिरजतादौ प्रातिभासिकसत्यत्वं ततोपि निकृष्टमिति * सत्तापेविध्यं नेपेयते अधिष्ठानब्रह्मगतपारमार्थिकसत्तानुवेधादेव † घटादिसत्त्वाभिमानोपपत्त्या ‡ सत्त्वाभासकल्पनस्य निष्प्रमाणकत्वात् । एवं च प्रपञ्चे सत्यत्वप्रतीत्य § भावात्तत्तादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि सत्प्रतीतिरेवाऽविवेकेन प्रपञ्चे सत्प्रसक्त्युपपत्तेश्च सत्यत्वेन प्रपञ्चनिषेधे नेपजीव्यविरोधो न वा ऽप्रसक्तनिषेधता । न च ब्रह्मगतपारमार्थिकसत्ताऽतिरेकेण प्रपञ्चसत्त्वाभासानुपगमे व्यवहितसत्यरजतातिरेकेण शुक्लो रजताभासोत्पत्तिः किमर्थमुपेयते इति वाच्यम् । व्यवहितस्याऽसंनिकृष्टस्यापरोक्ष्यासंभवात्तन्निर्वाहाय तदुपगमात् ॥

(४)

नन्वेवं प्रतिबिम्बभ्रमस्थले ऽपि ग्रीवास्थमुख्यातिरेकेण दर्पणे मुख्याभासोत्पत्तिरुपेया स्यात् स्वकीये ग्रीवास्थे मुखे नासाद्यवच्छिन्नप्रदेशापरोक्ष्यसंभवे ऽपि नयनगोलकललाटादिप्रदेशापरोक्ष्यायोगात् । प्रतिबिम्बभ्रमे नयनगोलकादिप्रदेशापरोक्ष्यदर्शनाच्च । न च बिम्बातिरिक्तप्रतिबिम्बाभ्युपगमे इष्टापत्तिः ब्रह्मप्रतिबिम्बजीवस्यापि ततो भेदेन मिथ्यात्वापत्तेः । अत्र विवरणानुसारिणः प्राहुः । ग्रीवास्थे ॥ एव मुखे दर्पणोपाधिसंनिधानदोषादूर्पणस्थत्वप्रत्यङ्मुखत्वबिम्बभेदानामध्याससंभवान्न दर्पणे मुख्याध्यासः कल्पनीयो गौरवात् । दर्पणे मुखं नास्तीति संसर्गमात्रबाधात् मिथ्यावस्त्वन्तरत्वे नेदं मुखमिति स्वरूपबाधापत्तेः । दर्पणे मम मुखं भातीति स्वमुखाभेदप्रत्यभिज्ञानाच्च । न च ग्रीवास्थमुखस्याधिष्ठानस्यापरोक्ष्यासंभव उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां परावृत्त्य

* ब्रह्मज्ञानातिरिक्तेनापि बाध्यत्वरूपम् ।

† प्रतीतिरेवेत्यर्थः । टी०

‡ भावादेव घटादौ शुक्तिरजतादौ च सत्त्वेति द्र० ।

§ अभिमानप्रतीत्यभावादित्यर्थः ।

॥ धर्मिकल्पनापेक्षया बहुधर्मकल्पनमपि लघ्विति भावः ।

बिम्बग्राहकत्वनियमाभ्युपगमा * लतादिवत् † । तन्नियमानभ्युपगमे पर-
मायोः कुड्यादिव्यवहितस्थूलस्यापि चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्गात् । न चाव्य-
वहितस्थूलोद्भूतरूपवत् एव चाक्षुषप्रतिबिम्बो नान्यस्येति नियम इति
वाच्यम् । बिम्बस्थूल्योद्भूतरूपयोः कृप्रेन चाक्षुषज्ञानजननेनोपयोगसंभवे विधा-
न्तरेणोपयोगकल्पनानुपपत्तेः ‡ । कुड्यादिव्यवधानस्य प्रतिहतनयनरश्मिसं-
बन्धविघटनं विनैवेह प्रतिबन्धकत्वे तथैव घटप्रत्यक्षादिस्थले § पितस्य प्रति-
बन्धकत्वसंभवेन चक्षुःसंनिकर्षमात्रस्य कारणत्वलोपप्रसङ्गाच्च । दर्पणे मिथ्या-
मुखाध्यासवादिनापि कारण § चयान्तर्गतसंस्कारसिद्धयर्थं नयनरश्मीनां कदा
चित्परावृत्त्य स्वमुखग्राहकत्वकल्पनयेव पूर्वानुभवस्य समर्थनीयत्वाच्च । न
च नासादिप्रदेशावच्छिन्नपूर्वानुभवादेव संस्कारोपपत्तिः तावता नयनरश्मिगो-
लकादिप्रतिबिम्बाध्यासानुपपत्तेः तटाकसलिले तटविटपिसमाकूठाऽदृष्टचरपुरु-
षप्रतिबिम्बाध्यासस्थले कथमपि पूर्वानुभवस्य दुर्वचत्वात् । एवं चोपाधिप्रति-
हतनयनरश्मीनां बिम्बं प्राप्य तद्ग्राहकत्वे ऽवश्यवक्तव्ये फलबलादूर्पणाद्यभि-
हतानामेव बिम्बं प्राप्य तद्ग्राहकत्वं न शिलादिप्रतिहतानामनतिस्वच्छतामा-
दिप्रतिहतानां मलिनोपाधिसंबन्धदोषान्मुखसंस्थानविशेषाग्राहकत्वं साक्षा-
त्सूर्यं प्रेसूनानिवोपाधिं प्राप्य निवृत्तानां न तथा सौरतेजसा प्रतिहतिरिति
प्रतिबिम्बसूर्यावलोकने साक्षात्तदवलोकनइव नाशक्यत्वम् । जलादुपाधि-
संनिकर्षे केषां चिदुपाधिप्रतिहतानां बिम्बप्राप्तावपि केषां चित्तदन्तर्गतसिक्क-
तादिग्रहणमित्यादिकल्पनान्न कश्चिदोष इति ॥

अद्वैतविद्याकृतस्तु वस्तुप्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वमभ्युपगच्छतां त्रिवि-
धजीववादिनां ॥ विद्यारण्यगुरुप्रभृतीनामेवमभिप्रायमाहुः । चेष्टमुखाद्वेदेन
तत्सदृशत्वेन पार्श्वस्थितेः स्पष्टं निरीक्ष्यमाणं दर्पणे तत्प्रतिबिम्बं ततो
भिन्नं स्वरूपतो मिथ्यैव स्वरुगतत्वादिव ॥ रजताच्छुक्तिरजतम् । न च दर्पणे

* लतादिवदिति द्वा. नास्ति ।

† लता यथोपरिष्ठाद्वृक्षन्ती प्रतिघाते सति अथः परावर्तते तद्वदित्यर्थः ।

‡ स्वाश्रयभूतद्वारा प्रतिबिम्बाध्यासोत्पत्तावुपयोगकल्पनानुपपत्तेरित्यर्थः । टी.

§ दोषसंप्रयोगसंस्काररूपकारणत्रयेत्यर्थः । टी.

॥ पारमार्थिकव्यावहारिकप्रतिभासिकभेदेन त्रिविधो जीवः प्रथमपरिच्छेदे निरूपितः । टी.

॥ स्वकारणगतादिति ४ पु. पाठः ।

मम मुखं भातीतिबिम्बाऽभेदज्ञानविरोधः स्पष्टभेदद्वित्वप्रत्यङ्मुखत्वादि-
 ज्ञानविरोधेनाऽभेदासंभवात् । दर्पणे मम मुखमिति व्यपदेशस्य स्वच्छावामुखे
 स्वमुखव्यपदेशवद् गोचरत्वाच्च । न चाभेदज्ञानविरोधाद्देदव्यपदेश एव गोचः
 किं न स्यादिति शङ्क्यम् । बालानां प्रतिबिम्बे पुरुषान्तरभ्रमस्य हानोपादि-
 त्वाद्यर्थक्रियापर्यन्तस्यापलापितुमशक्यत्वात् । न च प्रेक्षावतामपि स्वमुखविशे-
 षपरिज्ञानाय दर्पेणाद्युपादानदर्शनादभेदज्ञानमप्यर्थक्रियापर्यन्तमिति वाच्यम् ।
 भेदे ऽपि प्रतिबिम्बस्य बिम्बसमानाकारत्वनियमविशेषपरिज्ञानादेव तदुपादा-
 नोपपत्तेः । यत्तु नात्र मुखमिति दर्पणे मुखसंसर्गमात्रस्य बाधो न मुखस्येति
 तन्न । भेदं रजतमित्यत्रापि इदमर्थे रजततादात्म्यमात्रस्य बाधो न रजतस्ये-
 त्यापत्तेः । यदि चेदमर्थे रजतस्य तादात्म्येनाध्यासान्नेदं रजतमिति तादा-
 त्म्येन रजतस्येव बाधो न तादात्म्यमात्रस्य तदा दर्पणे मुखस्य संसर्गि-
 तया ऽध्यासान्नात्र मुखमिति संसर्गितया मुखस्येव बाधो न संसर्गमात्रस्येति
 तुल्यम् । यत्तु धर्मियो ऽप्यध्यासकल्पने गौरवमिति तद्रजताभासकल्पनागौर-
 ववत्प्रामाणिकत्वान्न दोषः । स्वनेत्रगोलकादिप्रतिबिम्बभ्रमस्थले बिम्बापरोक्ष-
 कल्पनोपायाभावात् । नयनरश्मीनामुपाधिप्रतिहतानां बिम्बप्राप्तिकल्पने हि
 दृष्टविरुद्धं बह्वा * पठ्यते । कथं हि जलसंनिर्वाहे केषु चिन्नयनरश्मिप्रति-
 हतमन्तर्गच्छत्स्वन्धे जलसंबन्धेनापि प्रतिहन्यमाना नितान्तं मृदवः सक्-
 लनयनरश्मिप्रतिधातिनं किरणसमूहं विजित्य तन्मध्यगतं † सूर्यमण्डलं
 प्रविशेयुः । कथं च चन्द्रालोकनश्च तत्प्रतिबिम्बालोकने ऽपि अमृतशीतलत-
 द्विम्बसंनिर्वाहविशेषे लोचनयोः शैत्याभिव्यक्त्याप्यायनं न स्यात् । कथं च
 जलसम्बन्धेनापि प्रतिहन्यमानाः शिलादिसंबन्धेन न प्रतिहन्येरन् । तत्प्र-
 तिहत्य परावृत्तो वा नयनगोलकादिभिर्न संस्तुज्येरन् । तत्संसर्गं ‡ वा संस्तु-
 किं न साक्षात्कारयेयुः । दोषेणापि हि विशेषांशग्रहणमात्रं प्रतिबध्यमानं
 दृश्यते न तु संनिकृष्टधर्मिस्वरूपग्रहणमपि । प्रतिमुखाध्यासपक्षे तु न किं
 चिद् दृष्टविरुद्धं कल्पनीयम् । तथा हि । अव्यवहितस्थूलोद्भूतरूपस्यैव चाद्युपा-
 ध्यासदर्शनाद्विम्बगतस्थूलोद्भूतरूपयोः स्वाश्रयसाक्षात्कारकारणत्वेन कृप-

* कलबलादित्यादिना पूर्वमुक्तमित्यर्थः ।

† किरणसमूहमध्यगतमित्यर्थः ।

‡ शिलाप्रतिधातपरावृत्तानां नयनगोलकसंसर्ग इत्यर्थः ।

योः स्वाश्रयप्रतिबिम्बाध्यासे ऽपि कारणत्वम् । कुड्याद्यावरणद्रव्यस्य त्वगिन्द्रियन्यायेन प्राप्यकारितया ऽवगतनयनसंनिर्बन्धविषयतद्द्वारा व्यवहितवस्तुसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्तस्य व्यवहितप्रतिबिम्बाध्यासे ऽपि विनैव द्वारान्तरं प्रतिबन्धकत्वं च कल्पनीयम् । तच्च को विरोधः क्व चित्कारणत्वादिना क्लृप्तस्य फलबलादन्यथापि कारणत्वादि * कल्पने । एतेनोपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां बिम्बप्राप्यनुपगमे व्यवहितस्योद्भूतरूपादिरहितस्य च चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्ग इति निरस्तम् । किं च तदभ्युपगमे एवोक्तदूषणप्रसङ्गः कथं साक्षात्सूर्यावलोकनइव विना चक्षुर्विज्ञेयमवगतमोलिना निरीक्ष्यमाणे सलिले ततः प्रतिहतानां नयनरश्मीनामूर्द्धमुत्प्लुत्य बिम्बसूर्यग्राहकत्ववर्तित्येकचक्षुर्विज्ञेयं विना ऋजुचक्षुषा दर्पणे विलोक्यमाने तत्प्रतिहतानां पार्श्वस्थमुखग्राहकत्ववच्च वदनसाक्षीकरणाभावे † ऽप्युपाधिप्रतिहतानां पृष्ठभागव्यवहितग्राहकत्वं तावद् दुर्वारम् । उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां प्रतिनिवृत्ति ‡ नियमं विहाय यच्च बिम्बं तत्रैव गमनोपगमात् । तथा मलिनदर्पणे श्यामतया गौरमुखप्रतिबिम्बस्यले विद्यमानस्यापि बिम्बगतगौररूपस्य चाक्षुषज्ञाने ऽनुपयोगितया पीतशङ्खभ्रमन्यायेनारोप्यरूपवैशिष्ट्येनैव बिम्बमुखस्य चाक्षुषत्वं निर्वाह्यमिति तथैव नीरूपस्यापि § दर्पणोपाधिभ्यामत्ववैशिष्ट्येन चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमविषयत्वमपि दुर्वारम् । स्वतो नीरूपस्यापि नभसो ऽध्यस्तनैत्यवैशिष्ट्येन चाक्षुषत्वसंप्रतिपत्तेः । तस्मात्स्वरूपतः प्रतिमुखाध्यासपक्ष एव श्रेयान् । न च तत्रापि पूर्वानुभवसंस्कारदौर्बल्यम् । पुरुषसामान्यानुभवसंस्कारमात्रेण स्वप्ने ऽप्यदृष्टचरपुरुषाध्यासवन्मुखसामान्यानुभवसंस्कारमात्रेण दर्पणमुखविशेषाध्यासोपपत्तेः । इयांस्तु भेदः स्वप्नेषु शुभाशुभहेत्वदृष्टानुरोधेन पुरुषाकृतिविशेषाध्यासः । इह तु बिम्बसंनिधानानुरोधेन मुखाकृतिविशेषाध्यास इति । न च प्रतिबिम्बस्य स्वरूपतो मिथ्यात्वे ब्रह्मप्रतिबिम्बस्य जीवस्यापि मिथ्यात्वापत्तिर्दोषः । प्रतिबिम्बजीवस्य तथात्वे ऽप्यवच्छिन्नजीवस्य सत्यतया मुक्तिभाक्षोपपत्तेरिति । यत्तु प्रतिबिम्बं दर्पणादिषु

* आदिपदेन प्रतिबन्धकत्वम् ।

† चक्षुषा स्वपृष्ठभागव्यवहितपदार्थग्रहणानुकूलध्याणराभावेपीत्यर्थः ।

‡ नयनगोलकाभिमुखविषयप्रतिहतानां पूनर्गोलकद्वारा शरीरान्तः प्रवेशनियमसित्यर्थः । टी-

§ वाय्वादेरित्यर्थः ।

मुखच्छायाविशेषरूपतया सत्यमेवेति कस्य चिन्मतम् तन्न । छाया हि नाम शरीरादेस्तत्तदवयवैरालोके क्रियद्वेशव्यापिच्यऽवरुद्धे तन्तद्वेशे लब्धात्मकं तम-
 एव । न च मोक्तिकमाणिश्यादिप्रतिबिम्बस्य तमोविरुद्धलोहितादिरूपवत्-
 स्तमोरूपच्छायात्वं युक्तम् । न वा तमोरूपच्छायारहिततपनादिप्रतिबिम्बस्य
 तथात्वमुपपन्नम् । ननु तर्हि प्रतिबिम्बरूपच्छायायास्तमोरूपत्वासंभवे द्रव्या-
 न्तरत्वमस्तु कृप्रद्रव्यानन्तर्भावे तमो * षट्द्रव्यान्तरकल्पनोपपत्तेरिति चेत् । किं
 तद् द्रव्यान्तरं प्रतीयमानरूपपरिमाणसंस्थानविशेषप्रत्यङ्मुखत्वादियधर्मयुक्तं
 तद्रहितं वा स्यात् । अन्ये न तेन द्रव्यान्तरेण रूपविशेषादिघटितप्रति-
 बिम्बोपलम्भनिर्वाह इति व्यर्थं तत्कल्पनम् । प्रथमे कथमेकस्मिन्नल्पपरि-
 माणे दर्पणे युगपदसंकीर्णतया प्रतीयमानानां महापरिमाणानामनेकमुखप्रति-
 बिम्बानां सत्यतानिर्वाहः । कथं च निबिडावयवानुस्यूते दर्पणे तथैवावति-
 ष्टमाने तदन्तर्हनुनासिकाद्यनेकनिम्नोन्नतप्रदेशवते । द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिः । किं
 च सितरक्तपीताद्यनेकवर्णादिमतःप्रतिबिम्बस्योत्पत्तौ दर्पणमध्ये स्थितं तत्-
 संनिहितं न तादृशं कारणमस्ति । यद्युच्येतोपाधिमध्यविश्रान्तियोग्यपरिमा-
 णानामेव प्रतिबिम्बानां महापरिमाणज्ञानं तादृशनिम्नोन्नतादिज्ञानं च भ्रम एव
 यथापूर्वं दर्पणतदवयवावस्थानाविरोधेन तादृक्प्रतिबिम्बोत्पादनसमर्थं च
 किं चित्कारणं परिकल्प्यमिति तर्हि शुक्तिरजतमपि सत्यमस्तु । तथापि यथा-
 पूर्वं स्थितायामेव तत्तादात्म्यापन्नरजतोत्पादनसमर्थं किं चित्कारणं परिकल्प्य
 तस्य रजतस्य दोषत्वाभिमतकारणसहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वनियमवर्णनोपपत्तेः
 किं शुक्तिरजतमसत्यं प्रतिबिम्बः सत्य इत्यद्वैतरतीन्यायेन । न च तथा
 सति रजतमिति दृश्यमानायाः शुक्तेरग्नौ प्रक्षेपे रजतोचितद्रवीभावापत्तिः ।
 अनलकस्तूरिकादिप्रतिबिम्ब + स्योष्णयसौरभादिराहित्यवच्छुक्तिरजतस्य द्रवी-
 भावयोग्यताराहित्योपपत्तेः । अथोच्येत नेदं रजतं मिथ्येव रजतमभादिति
 सर्वसंप्रतिपन्नबाधान्न शुक्तिरजतं सत्यमिति । तर्हि दर्पणे मुखं नास्ति मिथ्ये-
 वा दर्पणे मुखमभादित्यादिसर्वसिद्धबाधात्प्रतिबिम्बमपि न सत्यमिति
 युक्तम् । तस्मादसंगतः प्रतिबिम्बसत्यत्ववादः ॥

* तमसो दशमद्रव्यत्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति भावः ।

† त्वन्मते सत्यत्वेनाभिमतस्येति शेषः ।

ननु तन्मिथ्यात्ववादेऽप्युक्तः शुक्तिरजतद्वयस्य चिदन्वयव्यतिरेकशालिनः कारणस्याज्ञानस्य * निवर्तकस्य ज्ञानस्य चानिरूपणात् । अथ के चित् । यद्यपि सर्वात्मनाऽधिष्ठानज्ञानानन्तरमपि जायमाने प्रतिबिम्बाध्यासे नाधिष्ठानावरणमज्ञानमुपादानम् न वाऽधिष्ठानविशेषांशज्ञानं निवर्तकम् तथाप्यधिष्ठानाज्ञानस्यावरणशक्त्यंशेन निवृत्तावपि विक्षेपशक्त्यंशेनानुवृत्तिसंभवात्तदेवोपादानम् । बिम्बोपाधिसंनिधिनिवृत्तिसचिवं चाधिष्ठानज्ञानं सोपादानस्य तस्य निवर्तकमिति ॥

अन्ये तु ज्ञानस्य विक्षेपशक्त्यंशं विहायावरणशक्त्यंशमात्रनिवर्तकत्वं न स्वाभाविकम् । ब्रह्मज्ञानेन मूलाज्ञानस्य शुक्त्यादिज्ञानेनाऽवस्थाऽज्ञानस्य † चावरणशक्त्यंशमात्रनिवृत्तौ तस्य विक्षेपशक्त्या सर्वदाऽनुवृत्तिप्रसङ्गात् । न च तद्विम्बोपाधिसंनिधिरूपविक्षेपशक्त्यंशनिवृत्तिप्रतिबन्धकप्रयुक्तं बिम्बोपाधिसंनिधानात्प्रागेव बिम्बचैत्रमुखे दर्पणसंसर्गाद्यभावे दर्पणे चैत्रमुखाभावे वा प्रत्यक्षतोऽवगम्यमाने विक्षेपशक्त्यंशस्यापि निवृत्त्यवश्यंभावेन तत्काले तयोः संनिधाने सत्युपादानाभावेन प्रतिबिम्बभ्रमाभावप्रसङ्गात् । अतो मूलाज्ञानमेव प्रतिबिम्बाध्यासोपादानम् । न चाप्युक्तदोषतौल्यं पराम्बिषय ‡ वृत्तिपरिणामानां स्वस्वविषयावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशे मूलाज्ञानावरणशक्त्यंशाभिभावकत्वेऽपि तदीयविक्षेपशक्त्यंशानिवर्तकत्वात् । अन्यथा तत्प्रदेशस्थितव्यावहारिकविक्षेपाणामपि विलयापत्तेः । न च प्रतिबिम्बस्य मूलाज्ञानकार्यत्वे व्यावहारिकत्वापत्तिः अभिद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वस्य § व्यावहारिकत्वे प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च तदतिरिक्तबिम्बोपाधिसंनिधिदोषसद्भावेन प्रातिभासिकत्वोपपत्तेः । न चैवं सति बिम्बोपाधिसंनिधिनिवृत्तिसहकृतस्याप्यधिष्ठानज्ञानस्य प्रतिबिम्बाध्यासानिवर्तकत्वप्रसङ्गस्तन्मूलाज्ञाननिवर्तकत्वाभावादिति वाच्यम् । विरोधाभावात् ॥ । ब्रह्माऽज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि तदुपादानकप्रतिबिम्बाध्यासविरो-

* अधिष्ठानसाक्षात्कारदशायामेव प्रतिबिम्बदर्शनेन तदसाक्षात्काररूपकारणस्य तत्साक्षात्काररूपनिवर्तकस्य चाभ्युपगमासंभवादित्यर्थः ।

† कार्यस्य रजताद्यज्ञानस्येत्यर्थः । ‡ बाह्यविषयेति २ पु० पाठः ।

§ मूलाज्ञानकार्यत्वं व्यावहारिकत्वप्रयोजकं न भवति अनाद्यविद्यादौ तदभावेऽपि व्यावहारिकत्वसत्त्वात् । तदतिरिक्तदोषाजन्यत्वस्य तु तत्रापि सत्त्वाद्याख्याप्तिरिति भावः । टी०

॥ मूलाज्ञानं ब्रह्मविषयकं प्रतिबिम्बाध्यमसंनिधानभूतदर्पणादिज्ञानं तु दर्पणाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकमिति तयोस्मानविषयकत्वस्य विरोधप्रयोजकस्याभावेन विरोधाभावादधिष्ठानथात्म्यज्ञानस्य ब्रह्माज्ञानानिवर्तकत्वेऽपीत्यर्थः । तत्प्रदं ब्रह्माज्ञानपरम् । टी०

धिविषयकतयाऽधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकविरहसचिवस्य तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः । अवस्थाऽज्ञानोपादानत्वपक्षेऽपि तस्य प्राचीनाधिष्ठानज्ञाननिवर्तितावरणशक्तिकस्य समानविषयत्वभङ्गेन प्रतिबन्धकाभावकालीनाधिष्ठानज्ञानेन निवर्तयितुमशक्यतया प्रतिबिम्बाध्यासमात्रस्यैव तन्निवर्त्यत्वस्योपेतत्वात् । अथ वा स्वो * पादानाज्ञाननिवर्तकब्रह्मज्ञाननिवर्त्य एवाऽयमध्यासोऽस्तु । व्यावहारिकत्वापत्तिस्त्वविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वेन प्रत्युक्तेत्याहुः ॥

(५)

एवं स्वप्राध्यासस्याप्यनवच्छिन्नचेतन्येऽहंकारोपहितचेतन्ये वा ऽवस्थाकृपाज्ञानशून्येऽध्यासात्सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं यद्वीजं स्वप्रबोधयोरित्याचार्याणां स्वप्नजायत्प्रपञ्चयोरेकाज्ञानकार्यत्वोक्तेर्यत्र मूलाऽज्ञानकार्यतया स्वोपादाननिवर्तकब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्याविद्यातिरिक्तनिद्रादिदोषजन्यतयैव प्रातिभासिकत्वमिति केचित् ॥

अन्ये तु बाध्यन्ते चेते रथादयः स्वप्रदृष्टाः प्रबोधइतिभाष्योक्तेरविद्यात्मकबन्धप्रत्यनीकत्वाज्जाग्रद्वोधवदिति † विवरणदर्शनादुत्थितस्य स्वप्नमिथ्यात्वानुभवाच्च जाग्रद्वोधः स्वप्राध्यासनिवर्तक इति ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यतयैव तस्य प्रातिभासिकत्वम् । न चाऽधिष्ठानयाथात्म्याऽगोचरं स्वोपादानाऽज्ञानानिवर्तकं ज्ञानं कथमध्यासनिवर्तकं स्यादिति वाच्यम् । रज्जुसर्पाध्यासस्य स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनेव तत्रैव स्वानन्तरोत्पन्नदण्डभ्रमेणापि निवृत्तिदर्शनादित्याहुः ॥

अपरे तु जाग्रद्वोगप्रदकर्मोपरमे सति जाग्रत्प्रपञ्चदृष्टारं प्रतिबिम्बरूपं व्यावहारिकं जीवं तद्वृष्टं ‡ जाग्रत्प्रपञ्चमप्यावृत्य जाग्रमानो § निद्रारूपो मूलाज्ञानस्यावस्थाभेदः स्वाप्नप्रपञ्चाध्यासस्योपादानं न मूलाज्ञानम् । न च निद्राया अवस्थाऽज्ञानरूपत्वे मानाभावः मूलाज्ञानेनानावृतस्य जाग्रत्प्रपञ्चदृष्टव्यावहारिकजीवस्य मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं देवदत्तपुत्रोऽहमित्यादिना स्वात्मानमसंदिग्धाऽविपर्ययस्तमभिमन्यमानस्य तदीयचिरपरिचयेन तं प्रति सर्वदाऽनावृतेकरूपस्य स्वपितामहात्थयादिजाग्रत्प्रपञ्चवृत्तान्तस्य च स्वप्नकाले केन

* स्वपदं प्रतिबिम्बाध्यासपरम् । टी०

† यथा जाग्रत्कालीनो घटादिबोधः स्वप्नबन्धनिवर्तकस्तद्वदित्यर्थः । टी०

‡ तद्वृष्टमिति ३ पु० पा० ।

§ जीवप्रपञ्चावावृत्य भोगप्रदकर्मोपरमे सति जाग्रमान इति योजना ।

चिदावरणाभावे जगद्दशायामिव * स्वप्नेऽपि व्याघ्रो ऽहं शूद्रो ऽहं यज्ञदत्त-
पुत्रो ऽहमित्यादिभ्रमस्य स्वपितामहजीवदृशादिभ्रमस्य चाभावप्रसङ्गेन निद्राया
एव तत्कालोत्पन्नव्यावहारिकजगज्जीवावरकाज्ञानावस्थाभेदरूपत्वसिद्धेः । न
चेवं जीवस्याप्यावृत्तत्वात् स्वाप्नप्रपञ्चद्रष्टृत्वाभावप्रसङ्गः † । स्वाप्नप्रपञ्चेन सह
द्रष्टृजीवस्यापि प्रातिभासिकाध्यासात् ‡ । एवं च पुनर्बायद्वेगप्रदकर्मोद्भूते
बोधे व्यावहारिकजीवस्वरूपज्ञानात्स्वोपादाननिद्रारूपाऽज्ञाननिवर्तकादिव
स्वाप्नप्रपञ्चाधः । न चेवं तद्रष्टुः प्रातिभासिकजीवस्यापि ततो बाधे स्वप्ने
करिणमन्वभूषमित्यनुसन्धानं न स्यादिति वाच्यम् । व्यावहारिकजीवे प्राति-
भासिकजीवस्याध्यस्ततया तदनुभवाद्यावहारिकजीवस्यानुसंधानोपगमे ऽप्य-
तिप्रसङ्गाभावादिति ॥

नन्वनवच्छिन्नचेतन्ये ऽहंकारवच्छिन्नचेतन्ये वा स्वाप्नप्रपञ्चाध्यास-
इति प्रागुक्तं पक्षद्वयमप्ययुक्तम् । आद्ये स्वाप्नगजादेरहंकारोपहितसाक्षिणो ऽवि-
च्छिन्नदेशत्वेन सुखादिवदन्तःकरणवृत्तिसंसर्गमनपेक्ष्य तेन § प्रकाशनस्य
चक्षुरादीनामुपरततया वृत्त्युदयासंभवेन तत्संसर्गमपेक्ष्य तेन प्रकाशनस्य
चायोगात् । द्वितीये इदं रजतमितिवदहं गज इति वा अहं सुखीतिवदहं
गजवानिति वाऽध्यासप्रसङ्गात् । अत्र के चिदाद्यपक्षं समर्थयन्ते । अहंका-
रानवच्छिन्नं चेतन्यं न देहाद्वह्निः स्वाप्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानमुपेयते किं तु तद-
न्तरेव । अत एव ॥ दृश्यमानपरिमाणोचितदेशसंपत्त्यभावात्स्वाप्नगजादीनां
मायामयत्वमुच्यते । एवं चान्तःकरणस्य देहाद्वह्निरस्वातन्त्र्याज्जागरणे बाह्य-
शुक्तीदमंशादिगोचरवृत्त्युत्पादाय चक्षुराद्यपेक्षायामपि देहान्तरन्तःकरणस्य
स्वतन्त्रस्य स्वयमेव वृत्तिसंभवाद्देहान्तरन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तस्यानवच्छिन्नचे-
तन्यस्याधिष्ठानत्वे न का चिदनुपपत्तिः । अत एव यथा जागरणे संप्रयोग-
जन्यवृत्त्यभिव्यक्तशुक्तीदमंशावच्छिन्नचेतन्यस्थिताऽविद्या रूप्याकारेण विव-
र्तते ॥ तथा स्वप्नेऽपि देहस्यान्तरन्तःकरणवृत्तौ निद्रादिदोषोपेतायामभिव्यक्त-

* जागरणे इवेति द्रा० ।

† द्रष्टुरभावप्रसङ्ग इति ३ पु० पाठः ।

‡ अस्मिन् मते व्यावहारिको जीवः स्वाप्नप्रपञ्चद्रष्टुः प्रातिभासिकजीवस्याधिष्ठानम् । टी०

§ साक्षिणा । उत्तरत्रापि तथैव ।

॥ आन्तरचेतन्यस्यैवाधिष्ठानस्वोपगमादेवेत्यर्थः ।

॥ परिणमतइत्यर्थः । टी०

चेतन्यस्याऽविद्या ऽदृष्टोद्बोधिता नानाविषयसंस्कारसहिता प्रपञ्चकारेण विवर्ततामिति विवरणोपन्यासे भारतीतीर्थवचनमिति ॥

अन्ये त्वनवच्छिन्नचेतन्यं न वृत्त्यभिव्यक्तं सत् स्वाप्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानम् अशब्दमूलका * नवच्छिन्नचेतन्यगोचरवृत्त्युदयाऽसंभवाद् अहंकाराद्यवच्छिन्नचेतन्यएवाहमाकारवृत्त्युदयदर्शनात् । तस्मात्स्वतो ऽपरोक्षमहंकाराद्यनवच्छिन्नं चेतन्यं † तदधिष्ठानम् । अत एव संक्षेपशारीरके अपरोक्षरूपविषयभ्रमधीरपरोक्षमास्पदमपेक्ष्य भवेत् । मनसा स्वतो नयनतो यदि वा स्वप्नभ्रमादिषु तथा प्रथितेः । इतिश्लोकेनापरोक्षाध्यासापेक्षितमधिष्ठानापरोक्ष्यं क्वचित्स्वतः क्व चिन्मानसवृत्त्या क्व चिद्बहिरिन्द्रियवृत्त्येत्यभिधाय स्वतो ऽपरोक्षाचितिरत्र विभ्रम ‡ स्तथापि रूपाकृतिरेव जायते । मनो निमित्तं स्वप्ने मुहुर्मुहुर्विनापि चक्षुर्विषयं स्वमास्पदम् । मनोऽवगम्ये ऽप्यपरोक्षताबलान्तथा ऽऽम्बरे रूपमुषोल्लिखन् भ्रमः । सितादिभेदैर्बहुधा समीक्ष्यते यथाऽक्षगम्ये रजतादिविभ्रम † इत्याद्यनन्तरश्लोकेन स्वप्नाध्यासे स्वतो ऽधिष्ठानापरोक्ष्यमुदाहृतम् । न चाहंकारानवच्छिन्नचेतन्यमात्रमावृतमिति वृत्तिमन्तरेण § न तदभिव्यक्तिरिति वाच्यम् । ब्रह्मचेतन्यमेवावृतमविद्याप्रतिबिम्बजीवचेतन्यमहंकारानवच्छिन्नमप्यनावृतमित्यभ्युपगमात् । एवं चाहंकारानवच्छिन्नचेतन्ये ऽध्यस्यमाने स्वाप्नगजादौ तत्समनियताधिष्ठानगोचरान्तःकरणादिवृत्तिकृत्तऽभेदाभिव्यक्त्या प्रमातृचेतन्यस्यापीदं पश्यामीति व्यवहार इत्याहुः ॥

अपरे तु द्वितीयपक्षं समर्थयन्ते । अहंकारावच्छिन्नचेतन्यमधिष्ठानमित्यहंकारस्य विशेषणभावेनाधिष्ठानकोटिप्रवेशो नोपेयते किं त्वहंकारोपहितं तत्प्रतिबिम्बरूपचेतन्यमात्रमधिष्ठानमित्यतो नाहं गज इत्याद्यनुभवप्रसङ्ग इति । एवं शुक्तिरजतमपि शुक्तीदमंशावच्छिन्नचेतन्यप्रतिबिम्बे वृत्तिमदन्तःकरणगते ऽध्यस्यते शुक्तीदमंशावच्छिन्नबिम्बचेतन्ये सर्वसाधारणे तस्याध्यासे सुखादिवदनन्यवेद्यत्वाभावप्रसङ्गादिति के चित् ॥ ॥

* शुद्धब्रह्मण इवेश्वरचेतन्यस्यापि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भावः । टी० मूलकेति वृत्त्यन्वयि । † पूर्वमतइवान्तरमेवेति शेषः । टी०

‡ † एतन्मध्यस्थं २ । ३ पु० नास्ति ।

§ वृत्तिरप्यनवच्छिन्नगोचरशब्दमन्तरेण न संभवतीति प्रागुक्तमिति ध्येयम् । टी०

॥ के चिदिति ३ पु० नास्ति ।

के चित् बिम्बचेतन्यस्य तदध्यासमुपेत्य यदीयाज्ञानोपादानकं यत्-
तस्येव प्रत्यक्षं न जीवान्तरस्येत्यनन्यवेद्यत्वमुपपादयन्ति ॥

ननु शुक्तिरजताध्यासे चाक्षुषत्वानुभवः साक्षाद्वाऽधिष्ठानज्ञानद्वारा
तदवेद्यत्वाद्वा * समर्थ्यते स्वाप्नजगद्विषयवन्नेन्द्रियाणामपि प्रातिभासिको
विघर्तः शक्यते वक्तुं प्रतिभासिकस्याज्ञातसत्त्वाभावात् । इन्द्रियाणां चातीन्द्रि-
याणां सत्त्वे अज्ञातसत्त्वस्य † वाच्यत्वात् । नापि व्यावहारिकाणामेवेन्द्रियाणां
स्वस्वगोलकेभ्यो निष्क्रम्य स्वाप्नदेहमाश्रित्य स्वस्वविषयग्राहकत्वं वक्तुं शक्यते
स्वाप्नसमये तेषां व्यापारराहित्यरूपोपरतिश्रवणात् । व्यावहारिकस्य स्पर्शनेन्द्रि-
यस्य स्वाचितव्यावहारिकदेशसंपत्तिविधुरे ऽन्तःशरीरे स्वाधिकपरिमाणकृत्स्न-
स्वाप्नशरीरव्यापित्वायोगाच्च । तदेकदेशश्रयत्वे च तस्य स्वाप्नजलावगाहनज-
न्यसर्वाङ्गीणशीतस्पर्शाऽनिर्वाहात् । अत एव स्वप्ने जाग्रदिन्द्रियाणामुपरतावपि
तेजसव्यवहारोपयुक्तानि ‡ सूक्ष्मशरीरावयवभूतानि सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्तीति तैः
स्वाप्नपदार्थानामेन्द्रियकत्वमित्युपपादनशङ्कापि निरस्ता । जाग्रदिन्द्रियव्यति-
रिक्तसूक्ष्मेन्द्रियाऽप्रसिद्धेः । किं चाऽचायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति जागरे आदि-
त्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चक्षुरादिवृत्तिसंचाराच्च दुर्विवेकमात्मनः स्वयंज्योतिष्प-
मिति स्वप्नावस्थामधिकृत्य तच्चात्मनः स्वयंज्योतिष्ठां प्रतिपादयति । अन्यथा
तस्य सर्वदा स्वयंज्योतिष्ठे ऽचेति वैयर्थ्यात् । तच्च यदि स्वप्ने ऽपि चक्षुरा-
दिवृत्तिसंचारः कल्प्येत तदा तच्चापि जागरे इव तस्य स्वयंज्योतिष्ठां दुर्वि-
वेकं स्याद् इत्युदाहृत्या श्रुतिः पीड्येत । ननु स्वप्ने चक्षुराद्युपरमकल्पने
ऽप्यन्तःकरणमनुपरतमास्तइति परिशेषाऽऽसिद्धेर्न स्वयंज्योतिष्ठाविवेकः ।
मेवम् । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा ॥ दित्यधिकरणे न्यायनिर्णयोक्त ॥ रीत्यान्तः-

* चक्षुरपेक्षणादित्यर्थः ।

† अप्रत्यक्षत्वविशिष्टसत्त्वस्येत्यर्थः । व्यावहारिकेन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात्प्रातिभासिकाना-
मपि तथात्वमुचितं दृष्टानुसरित्वात्कल्पनाया इति भावः ।

‡ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिण इत्युक्त्वा तेजसाख्यस्वप्नावस्थागतजीवत्वव्यव-
हारोपपादकानीति भावः ।

§ तथा च मनस एव स्वाप्नजगद्भासकत्वसंभवादवभासकान्तराभावरूपपरिच्छेदसिद्धि-
रित्यर्थः । टी.

॥ व्या. सू. अ. २ पा. ३ सू. ३३ ।

¶ मनस उपादानत्वेन स्वतो ज्ञानकारणत्वं न संभवतीत्युक्तरीत्येत्यर्थः । टी.

करणस्य चक्षुरादिकरणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानाऽसाधनत्वाद्वा तत्त्वप्रदीपिकोक्त-
रीत्या * स्वप्ने तस्यैव गजाद्याकारेण परिणामेन ज्ञानकर्मतयाऽवस्थितत्वेन
तदानीं ज्ञानसाधनत्वायोगाद् वा परिशेषोपपत्तेः । न च स्वप्ने ऽन्तःकरण-
वृत्त्यभावे उत्थितस्य स्वप्नदृष्टगजाद्यनुसंधानानुपपत्तिः । सुषुप्तिक्लृप्ता ऽवि-
द्यावृत्त्या तदुपपत्तेः । सुषुप्तौ तदवस्थोपहितमेव स्वरूपचेतन्यमज्ञानसुखा-
दिप्रकाशः उत्थितस्यानुसंधानमुपाधिभूतावस्थाविनाशजन्यसंस्कारेणेति वेदा-
न्तकौमुद्यभिमतं सुषुप्तावविद्यावृत्त्यभावपक्षे इहापि स्वाप्नगजादिभासकचेत-
न्योपाधिभूतस्वप्नावस्थाविनाशजन्यसंस्कारादनुसंधानोपपत्तेश्च । अथ वा
तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यतीत्यादिश्रुतेरस्तु स्वप्नेपि कल्पतकृत्तरीत्या
स्वाप्नगजादिगोचरान्तःकरणवृत्तिः । न च तावता परिशेषासिद्धिः अन्तःकरण-
स्याहमिति गृह्यमाणस्य सर्वात्मना जीवैक्येनाध्यस्ततया लोकदृष्ट्या तस्य
तद्व्यतिरेकाप्रसिद्धेः परिशेषार्थं चक्षुरादिव्यापाराभावमात्रस्यैवापेक्षितत्वात् ।
प्रसिद्धदृश्यमात्रं दृगवभासयोग्यमिति निश्चयसत्त्वेन परिशेषार्थमन्यानपेक्षणात् ।
तस्मात् स्वप्ने सर्वथापि चक्षुरादिव्यापारासंभवात्स्वाप्नगजादौ चाक्षुषत्वाद्यनु-
भवो भ्रम एव । ननु † स्वप्ने ऽपि चक्षुरुन्मीलने गजाद्यनुभवस्तन्निमीलने नेति
जागरद्वय गजाद्यनुभवस्य चक्षुरुन्मीलनाद्यनुविधानं प्रतीयतइति चेच्चक्षुषा
रजतं पश्यामीत्यनुभववदयमपि कश्चित्स्वाप्नभ्रमो भविष्यति । यत्केवलसा-
क्षिरूपे स्वाप्नगजाद्यनुभवे चक्षुराद्यनुविधानं तदनुविधायिनी वृत्तिर्वाऽध्यस्यते ।
किमिव हि दुर्घटमपि भ्रमं माया न करोति विशेषतो निद्रारूपेण परिणता
यस्या माहात्म्यात्स्वप्ने रथः प्रतीतः क्षणेन मनुष्यः प्रतीयते स च क्षणेन
मार्जारः स्वप्नदृष्टश्च न पूर्वापरविरोधानुसंधानम् । तस्मादन्वयाद्यनुवि-
धानप्रतीतितौल्येपि जाग्रद्गजाद्यनुभव एव चक्षुरादिजन्यो न स्वाप्नगजाद्य-
नुभवः ॥

दृष्टिसृष्टिवादिनस्तु कल्पितस्याज्ञातसत्त्वमनुपपन्न ‡ मिति कृत्स्नस्य
जाग्रत्प्रपञ्चस्य दृष्टिसमसमयां सृष्टिमुपेत्य घटादिदृष्टेश्चक्षुःसंनिकर्षानुविधान-

* स्वप्ने मनस एव विविधसंस्कारविशिष्टस्य स्वप्नप्रपञ्चाकारेण परिणामित्वं न त्वविद्या-
यास्तस्याः संस्काराद्यत्वाभावेन विचित्रपदार्थपरिणामित्वायोगादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । टी०

† नञ्विति १ । ३ पु० नास्ति ।

‡ कल्पनामात्रश्चरीरस्य पर्वतादावनुमितेः पूर्वं वज्रादेरिवाज्ञातस्य सत्त्वमनुपपन्नमित्यर्थः ।

प्रतीतिं दृष्टेः पूर्वं घटाद्यभावेनासंगच्छमानां स्वप्नवदेव समर्थयमाना जाग्रद्-
जादानुभवोपि न चाक्षुष इत्याहुः ॥

() ननु दृष्टिसृष्टिमवलम्ब्य कृत्स्नस्य जाग्रत्प्रपञ्चस्य कल्पितत्वोपगमे कः
कल्पको निरुपाधिरात्मा वा ऽविद्योपहितो वा । नाद्यः । मोक्षे ऽपि साधना-
न्तरनिरपेक्षस्य कल्पकस्य सत्त्वेन प्रपञ्चानुवृत्त्या संसाराविशेषप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः । अविद्याया अपि कल्पनीयत्वेन तत्कल्पनात्प्रागेव कल्पकसिद्धेर्वक्त-
व्यत्वात् । अथ के चिदाहुः । पूर्वपूर्वकल्पिताऽविद्योपहित उत्तरोत्तराऽविद्याक-
ल्पकः । अनिदं प्रथमतया * कल्पककल्पनाप्रवाहस्य नानवस्थादोषः । न
चाऽविद्याया अनादित्वोपगमाच्छुक्तिरजतवत् कल्पितत्वं न युज्यते अन्यथा
सादनादिविभागानुपपत्तेरिति वाच्यम् । यथा स्वप्ने कल्प्यमानं गोपुरादि किं
चित्पूर्वसिद्धत्वेन कल्प्यते किं चित्तदानीमुत्पाद्यत्वेन एवं जागरेपि किं चित्क-
ल्प्यमानं सादित्वेन कल्प्यते किं चिदन्यथेत्येतावता † सादनादिविभागो-
पपत्तेः । एतेन कार्यकारणविभागो ऽपि ‡ व्याख्यात इति ॥

अन्ये तु वस्तुतो § ऽनाद्येवाविद्यादि तच्च दृष्टिसृष्टिर्नोपेयते किं तु
ततो ऽन्यच्च प्रपञ्चमात्र इत्याहुः ॥

नन्वेवमपि श्रुतिमात्रप्रतीतस्य वियदादिसर्गतत्क्रमादेः कः कल्प-
कः । न कोपि । किमालम्बना तर्ह्यात्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतिः ।
निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैक्यावलम्बनेत्यवेहि । अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्र-
तिपत्तिर्भवतीति तत्प्रतिपत्त्युपायतया श्रुतिषु सृष्टिप्रलयेपन्यासो न तात्पर्य-
येति भाष्याद्युद्घोषः । व्यर्थस्तर्हि तात्पर्याभावेपि वियत्प्राणपादयोर्वियदादि-
सर्गतत्क्रमादिविषयश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहाराय यत्नः । न व्यर्थः न्याय-
व्युत्पत्त्यर्थमभ्युपेत्य तत्प्रवृत्तेः । उक्तं हि शास्त्रदर्पणे श्रुतीनां सृष्टितात्पर्यं

* बीजाङ्कुरन्यायेनानादित्वादित्यर्थः ।

† किं चिदविद्यादिकमन्यथा ऽनादित्वेन कल्प्यते पूर्वपूर्वाविद्योपहितेनात्मनेत्यर्थः । तावता
कल्पनामात्रेण । टी०

‡ कार्यकारणादिविभागो ऽपीति १ । ३ पु० पाठः ।

§ स्वरूपत इत्यर्थः । तस्या अस्मदादिभिरज्ञाताया अपि सत्त्वमभ्युपगम्यत इत्यर्थः । न
चेतावता द्वैतापत्तिः ब्रह्मज्ञानाध्यातारूपमिथ्यात्वस्य तत्रोपगमेनार्थक्रियाकारित्वरूपस्य शुक्तिरज-
तादिविलक्षणस्य सत्त्वस्य तत्राभ्युपगमेऽप्यदोषादिति भावः ।

स्वीकृत्येदमिहेरितम् ब्रह्मात्मैक्यपरत्वात् तासां तत्रैव * विद्यतइति । ज्योति-
ष्टोमादिश्रुतिबोधितानुष्ठानात्फलसिद्धिः स्वाप्नश्रुतिबोधितानुष्ठानप्रयुक्तफलसंवा-
दतुल्या । ज्योतिष्टोमादिश्रुतीनां च सत्त्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मणि तात्पर्यान्नाप्रामा-
ण्यमित्यादिदृष्टिदृष्टिवादव्युत्पादनप्रक्रिया । प्रपञ्चस्वाकरे † एव द्रष्टव्यः । अय-
मेके। दृष्टिसमसमया ‡ विश्वसृष्टिरिति दृष्टिसृष्टिवादः ॥

अन्यस्तु दृष्टिरेव विश्वसृष्टिः § दृश्यस्य दृष्टिभेदे प्रमाणभावात् ।
ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्वेगदेतद्विचक्षणः अर्थस्वरूपं भ्राम्यन्तः पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टय
इति स्मृतेर्येति सिद्धान्तमुक्तावल्यादिदर्शितो दृष्टिसृष्ट्यादिवादः ॥

द्विविधे ऽपि दृष्टिसृष्टिवादे मनःप्रत्ययमलभमानाः ॥ के चिदाचार्याः
सृष्टेर्दृष्टिवादं ¶ रोचयन्ते । श्रुतिदर्शितेन क्रमेण परमेश्वरसृष्टमन्त्रातसतायुक्त-
मेव विश्वं तत्तद्विषयप्रमाणावतरणे तस्य तस्य दृष्टिसिद्धिरिति । न चेवं
प्रपञ्चस्य कल्पितत्वाभावे श्रुत्यादिप्रतिपन्नसृष्टिप्रलयादिमतः प्रत्यक्षादिप्रतिप-
न्नार्थक्रियाकारिणश्च तस्य सत्यत्वमेवाभ्युपगतं स्यादिति वाच्यम् । शुक्तिर-
जतादिवत्संप्रयोगसंस्कारदोषरूपेणाधिष्ठानज्ञानसंस्कारदोषरूपेण वा कारण-
चयेणाजन्यतया कल्पनासमसमयत्वाभावे ऽपि ज्ञानैकनिवर्त्यत्वरूपस्य सदस-
द्विलक्षणत्वरूपस्य प्रतिपन्नोपाधिगतचैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्य वा
मिथ्यात्वस्याभ्युपगमात् । सत्यत्वपक्षे प्रपञ्चे उक्तरूपमिथ्यात्वाभावेन ततो
भेदात् ॥

नन्वेवमहंकारतद्गुणानामप्युक्तरूपमिथ्यात्वं विद्यदादिवत्कल्पितत्वा-
भावे ऽपि सिद्धतीति भाष्यटीकाविषरणेषु तदध्यासे कारणचित्तयसंपादनादि-
श्रमो व्यर्थ इति चेद् अहंकारादीनामपि केवलसाक्षिवेद्यतया ** शुक्तिरजत-
वत् प्रातिभासिकत्वमभिमतमिति † † चित्सुखाचार्याः ॥

* श्रुतीनां तात्पर्यमित्यर्थः । † आकरयन्नेष्विति द्रा. पाठः ।

‡ दृष्टिकाले तदतिरिक्ता प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य कारणत्वसिद्धान्तं परित्रातुं स्वीकृता
सृष्टिरिति भावः ।

§ दृष्टिर्दर्शनं स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । दृश्यप्रपञ्चतादात्म्याप-
न्नानस्वरूपमेव प्रपञ्चस्याद्यक्षणावच्छिन्नं सत्यं सृष्टिरुच्यते इति । टी.

॥ प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य कारणत्वात्प्रपञ्चस्य ज्ञानसमसमयत्वं न युज्यते । कार्यकारण-
भावस्य भेदनिवृत्त्यनन्तत्वाच्च नाभेदइति सृष्टिपूर्वकं दृष्टिरभ्युपगम्येति भावः ।

¶ सृष्टिर्दृष्टिवादमिति २ । ३ पु. पाठः ।

† † भाष्यकारादीनामिति शेषः । टी.

** तेनाज्ञातसत्त्वं न संभवतीति भावः ।

अभ्युपेत्यवादमात्रं तदद्वितीयाधिष्ठानब्रह्मात्मप्रमाणस्य चैतन्यस्येत्यादितत्त्वकारणचित्तयसंपादनग्रन्थस्य * चैतन्यस्य प्रमाकरणात्वे वैदान्त-
करणात्वादिकल्पनाभङ्गप्रसङ्गेन प्रौढवादस्य स्फुटत्वादिति रामाद्वयाचार्याः ॥

ननु दृष्टिदृष्टिवादे दृष्टिदृष्टिवादे च मिथ्यात्वसंप्रतिपत्तेः कथं मिथ्या-
भूतस्यार्थक्रियाकारित्वम् । स्वप्नवदिति ब्रूमः । ननु स्वाप्नजलादिसाध्यावगा-
हनादिरूपार्थक्रिया असत्येव किं तु जायज्जलादिसाध्या सा सत्या अविशि-
ष्टमुभवापि स्व + समानसत्ताकार्थक्रियाकारित्वमिति केचित् ॥

अद्वैतविद्याचार्यास्वाहुः । स्वाप्नपदार्थानां न केवलं प्रबोधबाध्यार्थ-
क्रियामात्रकारित्वं स्वाप्नाङ्गनाभुजङ्गमादीनां तदबाध्यसुखभयादिजनकत्वस्यापि
दर्शनात् । स्वाप्नविषयजन्यस्यापि हि सुखभयादेः प्रबोधानन्तरं न बाधो
ऽनुभूयते प्रत्युत प्रबोधानन्तरमपि मनःप्रसादशरीरकम्पादिना सह तदनुवृत्ति-
दर्शनात्प्रागपि सत्त्व + मेवावसीयते । अत एव प्राणिनां पुनरपि सुखजनक-
विषयगोचरस्वप्ने बाज्झा अतादृशे स्वप्ने च प्रद्वेषः । संभवति च स्वप्ने ज्ञानव-
दन्तःकरणवृत्तिरूपस्य सुखभयादेरुदयः । न च स्वाप्नाङ्गनादिज्ञानमेव सुखा-
दिजनकं तच्च सदेवेति वाच्यम् । तस्यापि दर्शनस्पर्शनादिरूपस्य स्वप्नप्रप-
ञ्चसाक्षिण्यध्यस्तस्य कल्पनामात्रसिद्धत्वात् । न ह्युपरतेन्द्रियस्य चक्षुरादिवृ-
त्तयः सत्या भवन्ति । न च तद्विषयाऽऽपरोक्ष्यमात्रं सुखजनकं तच्च साक्षिरूपं
सदेवेति वाच्यम् । दर्शनात्स्पर्शने कामिन्याः पदा स्पर्शनात् पाणिना स्पर्शने
भुजङ्गस्यामर्मस्थले स्पर्शनान्मर्मस्थले स्पर्शनेन च सुखविशेषस्य भयविशेषस्य
चाऽनुभवसिद्धत्वेन स्वप्ने ऽपि तत्तत्सुखभयादिविशेषस्य कल्पितदर्शनस्पर्श-
नादि § विशेषजन्यत्वस्य वक्तव्यत्वादिति । तथा जागरे घटादिप्रकाशनक्षमत-
वत्यपुरुषान्तरनिरीक्ष्यमाणालोकवत्यपवरके ॥ सद्यः प्रविष्टेन कल्पितस्य सन्त-
मसस्य प्रसिद्धसन्तमसोचितार्थक्रियाकारित्वं दृष्टुं तेन तं प्रति घटाद्यावरणं दीपा-
द्यानयने तदपसरणं तन्नयने पुनरावरणमित्यादिदर्शनादित्यपि केचित् ॥

* ग्रन्थस्य प्रौढवादतायाः स्फुटत्वादिति संबन्धः ।

† स्वप्नपदमर्थक्रियाहेतुभूतवस्तुपरम् । टी.

‡ स्वप्नकालीनमपि सुखभयादिकं जाग्रत्सुखादिवद् व्यावहारिकसत्यमेव न प्रातिभासिकं
प्रबोधानन्तरं बाधाभावासदनन्तरमप्यनुवर्तमानत्वाच्चेति निष्कर्षः । टी.

§ वृत्तीत्यधिकं ३ पु. ।

॥ स्वल्पग्रहे । टी.

अन्ये तु पानावगाहनाद्यर्थक्रियायां जलादिस्वरूपमात्रमुपयोगि न तद्गतं सत्यत्वं तस्य कारणत्वतदवच्छेदकत्वयोरभावा * दिति किं तेन । न चेवं सति मरुमरीचिकोदकशुक्तिरजतादेरपि प्रसिद्धोदकाद्युचितार्थक्रियाकारित्वप्रसङ्गः । मरीचिकोदकादाबुदकत्वादिकातिर्नास्तीति तद्विषयकभ्रमस्योदकशब्दोल्लेखित्वं तदुल्लेखिपूर्वानुभवसंस्कारजन्यत्वप्रयुक्तमिति तत्त्वशुद्धिकारादिमते तत्तदर्थ-क्रियाप्रयोजकोदकत्वादिकात्यभावादेव तदप्रसङ्गात् । तत्राप्युदकत्वादिका-तिरस्थन्यथा तद्वैशिष्ट्योल्लेखिभ्रमविरोधादुदकाद्यर्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यभावप्रस-ङ्गाच्चेति प्रातिभासिके पूर्वदृष्टसजातीयव्यवहारानुरोधिनं मते क्व चिदधिष्ठा-नविशेषज्ञाने समूलाध्यासनाशात् † क्व चिदधिष्ठानसामान्यज्ञानोपरमेण केव-लाध्यासनाशात् क्व चिद् गुञ्जादेः चक्षुषा वज्राद्याध्यासस्थले दाहपाकत्वादिप्र-योजकस्योष्णस्पर्शादेरनध्यासाच्च तत्र तत्रार्थक्रियाभावोपपत्तेः । क्व चित्कासां चिदर्थक्रियाणामिष्यमाणत्वाच्च । मरीचिकोदकादिव्यावर्तकस्यार्थक्रियोपयोगि-रूपस्य वक्तव्यत्वे च श्रुतिविरुद्धं प्रत्यक्षादिना दुर्यहं चिकालाबाध्यत्वं विहाय दोषविशेषाजन्यरजतत्वादेरेव रजताद्युचितार्थक्रियोपयोगिरूपस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च । तस्मान्मिथ्यात्वे ऽप्यर्थक्रियाकारित्वसंभवान्मिथ्येव प्रपञ्चे न सत्य इति ॥

(६) ननु मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चधर्मस्य सत्यत्वे ब्रह्माद्वैतज्ञानेस्तदपि मिथ्येव वक्तव्यमिति कुतः प्रपञ्चस्य सत्यत्ववृत्तिः । मिथ्याभूतं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न निष्प्रपञ्चत्वविरोधीति त्वदुक्तरीत्या मिथ्याभूतमिथ्यात्वस्य सत्यत्वाविरो-धित्वात् । अत्रोक्तमद्वैतदीपिकायाम् । वियदादिप्रपञ्चसमानस्वभावं ‡ मिथ्या-त्वम् । तच्च धर्मिणः सत्यत्वप्रतिक्षेपकं धर्मस्य स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वे हि उभयवासिसिद्धं धर्मिसमसत्त्वं तन्त्रं § न पारमार्थिकत्वम् । अद्यत्वादिप्रति-

* स्वरूपातिरिक्तत्वेन कारणत्वाभावादतिप्रसक्तत्वेन कारणतावच्छेदकत्वाभावाच्चे-त्यर्थः । टी०

† दूरे मरुमरीचिकाभ्रमानन्तरं स्नानार्थं समीपगतस्य नेदं जलं मरीचिमात्रमिदमिति विशेषदर्शने सति जलाद्यध्यासस्य स्वमूलाज्ञानेन सदैव नाशाद् न ततोर्थक्रियोत्पत्तिरापादयितुं शक्येत्यर्थः । टी० समूलाध्यासनिवृत्तिसंभवादिति २ पु० पाठः ।

‡ समानसत्ताकमित्यर्थः । वियदादिप्रपञ्चश्च व्यावहारिकसत्ताक इति भावः । टी०

§ घटत्वादौ परमतरीत्या पारमार्थिकत्वरूपं सत्यत्वमस्ति तथा धर्मिसमानसत्ताकत्वं मतद्वयसमतमस्ति तथा च घटत्वादिधर्मस्य स्वाश्रये स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वे प्रयोजकाकाङ्क्षायां संप्रतिपन्नमेव प्रयोजकं कल्पनीयमिति भावः । टी०

क्षेपके घटत्वादावस्माकं पारमार्थिकत्वासंप्रतिपत्तेः । ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न धर्मिसमसत्ताकमिति न निष्प्रपञ्चत्वप्रतिक्षेपकम् । अत एव मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे * तद्विरोधिना प्रामाणिकस्य † प्रपञ्चसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वं स्यादिति निरस्तम् । धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे धर्मिणोऽपि व्यावहारिकत्वनियमात् । अथ वा ‡ यो यस्य स्वविषयसाक्षात्काराऽनिवर्त्यो धर्मः स तच्च स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकः शुक्लो शुक्तितादात्म्यं तद्विषयसाक्षात्काराऽनिवर्त्यं शुक्तित्वविरोधि तत्रैव रजततादात्म्यं तन्नित्यं रजतभेदाविरोधीति § व्यकथादर्शनात् । एवं च मिथ्यात्वं कल्पितमपि प्रपञ्चसाक्षात्कारानिवर्त्यमिति सत्यत्वप्रतिक्षेपकमेव । ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं तु ब्रह्मसाक्षात्कारानिवर्त्यमिति न निष्प्रपञ्चत्वप्रतिक्षेपकमिति । एतेन शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दयोग्यतायाः शब्दधीप्रामाण्यस्य च सत्यत्वं वक्तव्यम् प्रामाणिकयोग्यतावता ऽनाप्रवाक्येन व्यावहारिकार्थस्य व्यावहारिकयोग्यतावताऽग्निहोषादिवाक्येन तात्त्विकार्थस्य वा सिद्धभावेन योग्यतासमानसत्ताकस्यैव शब्दार्थस्य सिद्धिनियमात् । अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्यासत्यत्वे ऽर्थस्य सत्यत्वाऽयोगाच्च । तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेन द्वैतावश्यंभाव इति विद्यदादिप्रपञ्चोऽपि सत्यो ऽस्तीति निरस्तम् । व्यावहारिकस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वेन व्यावहारिकयोग्यताया ॥ अपि सत्यब्रह्मसिद्धिः संभवात् । ब्रह्मपरे वेदान्ते सत्यादिपदसत्त्वाद् ब्रह्मसत्यत्वसिद्धेः । अग्निहोषादिवाक्ये तादृशपदाभावात्तत्सत्त्वेऽपि प्रबलब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधात्तदसिद्धिरित्येव वैषम्योपपत्तेः । शब्दार्थयोग्यतयोः समानसत्ताकत्वनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् । घटज्ञानप्रामाण्यस्य घटत्ववत् सत्यभूतब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्यापि तदतिरिक्तघटितत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेश्च । तस्मादारम्भणाधिकरणोक्तन्यायेन कृत्स्नस्य विद्यदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वज्रलेपायते ॥

* ब्रह्मज्ञानैकनिवर्त्यत्वादिति भावः ।

† संसारदशायां बाधाभावादिति भावः ।

‡ धर्मस्य स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वे हि स्वाश्रयसाक्षात्कारानिवर्त्यं प्रयोजकं कथ्यते संप्रतिपक्षत्वाच्च तु पारमार्थिकत्वं तस्यास्माकमसंप्रतिपत्तेरित्यर्थः । टी.

§ अरजतत्वाविरोधीति ३ । ४ पु. पाठः । रजतत्वाविरोधीति २ पु. अयुक्तः पाठः ।

॥ द्वेता पञ्चमी ।

अन्ये तु पानावगाहनाद्यर्थक्रियायां जलादिस्वरूपमात्रमुपयोगि न तद्गतं सत्यत्वं तस्य कारणत्वतदवच्छेदकत्वयोरभावा * दिति किं तेन । न चेवं सति मरुमरीचिकोदकशुक्तिरजतादेरपि प्रसिद्धोदकाद्युचितार्थक्रियाकारित्वप्रसङ्गः । मरीचिकोदकादाबुदकत्वादजातिर्नास्तीति तद्विषयकभ्रमस्योदकशब्दोल्लेखित्वं तदुल्लेखिपूर्वानुभवसंस्कारजन्यत्वप्रयुक्तमिति तत्त्वशुद्धिकारादिमते तत्तदर्थ-क्रियाप्रयोजकोदकत्वादजात्यभावादेव तदप्रसङ्गात् । तथाप्युदकत्वादजा-तिरस्त्यन्यथा तद्वैशिष्ट्योल्लेखिभ्रमविरोधादुदकाद्यर्थनस्तत्र प्रवृत्त्यभावप्रस-ङ्गाच्चेति प्रातिभासिके पूर्वदृष्टसजातीयव्यवहारानुरोधानां मते क्व चिदधिष्ठा-नविशेषज्ञाने समूलाध्यासनाशात् † क्व चिदधिष्ठानसामान्यज्ञानोपरमेण केव-लाध्यासनाशात् क्व चिद् गुञ्जादौ चक्षुषा वज्राद्यध्यासस्थले दाहपाकत्वादिप्र-योजकस्योष्णस्पर्शादेरनध्यासाच्च तत्र तत्तार्थक्रियाभावोपपत्तेः । क्व चित्कासां चिदर्थक्रियायामिध्यमाखत्वाच्च । मरीचिकोदकादिव्यावर्तकस्यार्थक्रियोपयोगि-रूपस्य वक्तव्यत्वे च श्रुतिविरुद्धं प्रत्यक्षादिना दुर्यहं चिकालाबाध्यत्वं विहाय दोषविशेषजन्यरजतत्वादेरेव रजताद्युचितार्थक्रियोपयोगिरूपस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च । तस्मान्मिथ्यात्वे ऽप्यर्थक्रियाकारित्वसंभवान्मिथ्येव प्रपञ्चो न सत्य इति ॥

(६) ननु मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चधर्मस्य सत्यत्वे ब्रह्माद्वैतवृत्तेस्तदपि मिथ्येव वक्तव्यमिति कुतः प्रपञ्चस्य सत्यत्ववृत्तिः । मिथ्याभूतं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न निष्प्रपञ्चत्वविरोधीति त्वदुक्तरीत्या मिथ्याभूतमिथ्यात्वस्य सत्यत्वाविरो-धित्वात् । अत्रोक्तमद्वैतदीपिकायाम् । वियदादिप्रपञ्चसमानस्वभावं ‡ मिथ्या-त्वम् । तच्च धर्मणः सत्यत्वप्रतिषेपकं धर्मस्य स्वविरुद्धधर्मप्रतिषेपकत्वे हि उभयवासिद्धं धर्मिसमसत्त्वं तन्त्रं § न पारमार्थिकत्वम् । अघटत्वादिप्रति-

* स्वरूपातिरिक्तत्वेन कारणत्वाभावादतिप्रसक्तत्वेन कारणतावच्छेदकत्वाभावाच्चे-त्यर्थः । टी.

† दूरे मरुमरीचिकाभ्रमानन्तरं क्षानार्थं समीपगतस्य नेदं जलं मरीचिमात्रमिदमिति विशेषदर्शने सति जलाद्यध्यासस्य स्वमूलज्ञानेन सदैव नाशाद् न ततोर्थक्रियोत्पत्तिरापादयितुं शक्येत्यर्थः । टी. समूलाध्यासनिवृत्तिसंभवादिति २ पु. पाठः ।

‡ समानसत्ताकमित्यर्थः । वियदादिप्रपञ्चश्च व्यावहारिकसत्ताक इति भावः । टी.

§ घटत्वादौ परमतरीत्या पारमार्थिकत्वरूपं सत्यत्वमस्ति तथा धर्मिसमानसत्ताकत्वं मतद्वयसमतमस्ति तथा च घटत्वादिधर्मस्य स्वाश्रये स्वविरुद्धधर्मप्रतिषेपकत्वे प्रयोजकाकाङ्क्षायां संप्रतिपन्नमेव प्रयोजकं कल्पनीयमिति भावः । टी.

क्षेपके घटत्वादावस्माकं पारमार्थिकत्वासंप्रतिपत्तेः । ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न धर्मिसमसत्ताकमिति न निष्प्रपञ्चत्वप्रतिक्षेपकम् । अत एव मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे * तद्विराधिना ऽप्रातिभासिकस्य † प्रपञ्चसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वं स्यादिति निरस्तम् । धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे धर्मिणोपि व्यावहारिकत्वनियमात् । अथ वा ‡ यो यस्य स्वविषयसाक्षात्काराऽनिवर्त्यैः धर्मः स तच्च स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकः शुक्ते शुक्तितादात्म्यं तद्विषयसाक्षात्काराऽनिवर्त्यमशुक्तित्वविरोधि तत्रैव रजततादात्म्यं तद्विवर्त्यै रजतभेदाविरोधीति § व्यकस्यादर्शनात् । एवं च मिथ्यात्वं कल्पितमपि प्रपञ्चसाक्षात्कारानिवर्त्यमिति सत्यत्वप्रतिक्षेपकमेव । ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यमिति न निष्प्रपञ्चत्वप्रतिक्षेपकमिति । एतेन शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दयोग्यतायाः शब्दधीप्रामाण्यस्य च सत्यत्वं वक्तव्यम् प्रातिभासिकयोग्यतावता ऽनाप्रवाक्येन व्यावहारिकार्थस्य व्यावहारिकयोग्यतावताऽग्निहोत्रादिवाक्येन तात्त्विकार्थस्य वा सिद्धभावेन योग्यतासमानसत्ताकस्यैव शब्दार्थस्य सिद्धिनियमात् । अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्यासत्यत्वे ऽर्थस्य सत्यत्वाऽयोगाच्च । तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेन द्वैतावश्यंभाव इति विद्यदादिप्रपञ्चोपि सत्यो ऽस्तीति निरस्तम् । व्यावहारिकस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वेन व्यावहारिकयोग्यतायाः ॥ अपि सत्यब्रह्मसिद्धिसंभवात् । ब्रह्मपरे वेदान्ते सत्यादिपदसत्त्वाद् ब्रह्मसत्यत्वसिद्धेः । अग्निहोत्रादिवाक्ये तादृशपदाभावात्तत्सत्त्वेपि प्रबलब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधात्तदसिद्धिरित्येव वैषम्योपपत्तेः । शब्दार्थयोग्यतयोः समानसत्ताकत्वनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् । घटज्ञानप्रामाण्यस्य घटत्ववत् सत्यभूतब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्यापि तदतिरिक्तघटितत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेश्च । तस्मादारम्भणाधिकरणोक्तन्यायेन कृत्स्नस्य विद्यदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वक्ष्यते ॥

* ब्रह्मज्ञानैकनिवर्त्यत्वादिति भावः ।

† संसारदशायां बाधाभावादिति भावः ।

‡ धर्मस्य स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वे हि स्वाश्रयसाक्षात्कारानिवर्त्यत्वं प्रयोजकं कल्प्यते संप्रतिपन्नत्वाच्च तु पारमार्थिकत्वं तस्यास्माकमसंप्रतिपत्तेरित्यर्थः । टी०

§ अरजतत्वाविरोधीति ३ । ४ पु० पाठः । रजतत्वाविरोधीति २ पु० अयुक्तः पाठः ।

॥ हेतौ पञ्चमी ।

(१०)

नन्वारम्भणशब्दादिभिरचेतनस्य विद्यदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धा-
वपि चेतनानामपवर्गभावां मिथ्यात्वायोगादद्वितीयब्रह्मणि समन्वयो न युक्तः ।
न च तेषां ब्रह्माभेदः प्रागुक्तो युक्तः परस्परभिन्नानां तेषामेकेन ब्रह्मणा
भेदासंभवात् । न च तद्वेदाऽसिद्धिः सुखदुःखादिव्यवस्थया तत्सिद्धेरिति
चेद् न । तेषामभेदे ऽप्युपाधिभेदादेव * तद्व्यवस्थोपपत्तेः ॥

(११)

ननूपाधिभेदेपि तदभेदानपायात्कथं व्यवस्था । न ह्याश्रयभेदेनोप-
पादनीयो विरुद्धधर्माऽसंकरस्तदतिरिक्तस्य कस्य चिद्वेदोपगमेन सिद्ध्यति ।
अथ के चिदाहुः । सिध्यत्येवान्तःकरणोपाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था कामः
संकल्पो किंचित्किंसा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव
विज्ञानं यच्च तनुतइत्यादिभिः श्रुतिभिस्तस्यैव निखिलानर्थाश्रयत्वप्रतिपाद-
नादसङ्गे ह्ययं पुरुषः असङ्गे न हि सज्जतइत्यादिश्रुतिभिश्चेतनस्य सर्वा-
त्मनोदासीन्यप्रतिपादनाच्च । न चेवं सति कर्तृत्वादिवन्धस्य चेतन्यसामाना-
धिकरणयानुभवविरोधः अन्तःकरणस्य चेतनतादात्म्येनाध्यस्ततया तद्गुणाणां
चेतन्यसामानाधिकरणयानुभवोपपत्तेः । न चान्तःकरणस्य कर्तृत्वादिवन्धाश्र-
यत्वे चेतनः संसारी न स्यादिति वाच्यम् । कर्तृत्वादिवन्धाश्रयाहंकारग्रन्थि †
तादात्म्याध्यासाधिष्ठानभाव एव तस्य संसार इत्युपगमात् । तावतेव भीषण-
त्वाश्रयसर्पतादात्म्याध्यासाधिष्ठाने रज्ज्वादावयवं भीषण इत्यभिमानवदात्मनो
ऽनर्थाश्रयवत्त्वाभिमानोपपत्तेः । एतदभिप्रायेणैव ध्यायतीव लेलायतीव अहं-
कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यतइत्यादिश्रुतिस्मृतिदर्शनाच्च । न चैकस्मि-
न्नेवात्मनि विचित्रसुखदुःखाश्रयतत्तदन्तःकरणानामध्यासादात्मन्याभिमानिक-
सुखदुःखादिव्यवस्थैवमपि न सिद्ध्यतीति ‡ वाच्यम् । आध्यासिकतादात्म्याप-
न्नान्तःकरणगतानर्थजातस्यैव तद्गतपरस्परभेदस्याप्यभिमानत आत्मीयतया
ऽऽत्मनो यादृशमनर्थभावां § तादृशेन ॥ भेदेन तद्व्यवस्थोपपत्तेः । एतेन
सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेपि तदनुभवः साक्षिरूप इति तस्यैकत्वात्

* व्यावहारिकान्तःकरणभेदादित्यर्थः ।

† अहंकारस्य चेतनेन साकं ग्रन्थितुल्यो यस्तादात्म्यरूपोऽध्यासस्तदधिष्ठानत्वमेवेत्यर्थः । टी-

‡ सर्वान्तःकरणानामेकदैवाध्यासेन युगपदेव सर्वान्तःकरणगतसुखाद्यभिमानोपपत्तेरिति
भावः ।

§ कल्पितम् ।

॥ कल्पितेन ।

सुखदुःखानुभवरूपभोगव्यवस्था न सिद्धतीति निरस्तम् । तत्तदन्तःकरणता-
दात्म्यापत्त्या तदन्तःकरणभेदेन भेदवत् एव साक्षिणस्तदन्तःकरणसुखदुःखा-
द्यनुभवरूपत्वेन तत्तद्भावस्थाया अप्युपपत्तेरिति ॥

अन्ये तु जडस्य कर्तृत्वादिबन्धाश्रयत्वानुपपत्तेः * कर्त्ता शास्त्रार्थ-
वत्त्वादिति चेतनस्यैव तदाश्रयत्वप्रतिपादकसूत्रेणान्तःकरणे चिदाभासो †
बन्धाश्रयस्तस्य चासत्यस्य बिम्बाद्विन्नस्य प्रत्यन्तःकरणभेदाद्विद्वदविद्वत्सु-
खिदुःखिकर्षऽकर्षादिव्यवस्था । न चैवमसत्यस्य बन्धाश्रयत्वे बन्धमोक्ष-
योर्वैयधिकरण्यापत्तिः । अस्य चिदाभासस्यान्तःकरणावच्छिन्ने स्वरूपतः सत्य-
तया मुक्त्यन्वयिनि पारमार्थिकजीवे ऽध्यस्ततया कर्तृत्वाश्रयचिदाभासतादा-
त्म्याध्यासाधिष्ठानभावस्तस्य बन्ध इत्युपगमादित्याहुः ॥

अपरे त्वात्मेन्द्रियमनो युक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति सहकारित्वेन
देहेन्द्रियेस्तादात्म्येन मनसा च युक्तस्य चेतनस्य भोक्तृत्वश्रवणादन्तःकरण-
भेदेन तद्विशिष्टभेदाद्भावस्था । न चेवं विशिष्टस्य बन्धः शुद्धस्य मोक्ष इति
वैयधिकरणं विशिष्टगतस्य बन्धस्य विशेष्ये अनन्वयाभावाद् विशिष्टस्यान-
तिरेकादित्याहुः ॥

इतरे तु अस्तु केवलश्चेतनः कर्तृत्वादिबन्धाश्रयः स्फटिकलौहि-
त्यन्यायेनान्तःकरणस्य तद्विशिष्टस्य वा कर्तृत्वाद्याश्रयस्य संनिधाना ‡ चेत-
नेपि कर्तृत्वाद्यन्तराध्यासोपगमात् । न च तस्यैकत्वाद्भावस्थानुपपत्तिः ।
उपाधिभेदादेव तदुपपत्तेः । न चान्यभेदादन्यत्र विरुद्धधर्मव्यवस्था न युज्यते
इति वाच्यम् । मूलारूपोपाधिमात्रेण वृत्ते संयोगतदभावव्यवस्थादर्शनात् ।
तत्तत्पुरुषकर्णपुटोपाधिभेदेन श्रोत्रभावमुपगतस्याकाशस्य तत्र तत्र शब्दोपल-
म्भकत्वतारतम्ये § ह्रानिष्टाशब्दोपलम्भकत्वादिवैचित्र्यदर्शनाच्चेत्याहुः ॥

एके तु यदाश्रयभेदादेव विरुद्धधर्मव्यवस्थापपादनीया तदा चेतने
निष्कृष्टे एवोपाधिवशाद्भेदकल्पनास्तु अकल्पिताश्रयभेद एव व्यवस्थाप्रयोजक
इति क्वाप्यसंप्रतिपत्तेः । मणिमुकुरकृपाणाद्युपाधिकल्पितेन भेदेन मुखे श्यामा-

* उपादानगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वस्यैव तत्त्वेन तस्य स्वभावतो जाड्यविरोधित्वादिति भावः ।

† न तु साक्षाच्चिदात्मैव तस्य कूटस्थत्वेन बन्धपरिणामित्वायोगादिति भावः । टी.

‡ अविभागेन प्रतीतिरुपात् ।

§ शब्दोपलम्भकत्वानुपलम्भकत्वतारतम्येष्टानिष्टेति पाठान्तरम् ।

वदातवर्तुलदीर्घभावादधर्माणाम् अङ्गुल्युपप्लम्भोपाधिकल्पितेन भेदेन दीपि
पाश्चात्यपौरस्त्यरूपभावादधर्माणां च व्यवस्थासंप्रतिपत्तेरित्याहुः ॥

(१२)

एवमुपाधिवशाद्वावस्थोपपादने संभाविते जीवानां परस्परसुखाद्य-
ननुसंधानप्रयोजक उपाधिः क इति निरूपणीयम् । अथ के चिदाहुः ।
भोगायतना * भेदतद्वेदावनुसंधानाननुसंधानप्रयोजक उपाधिः † शरीरावच्छि-
न्नवेदनायास्तदवच्छिन्नेनानुसंधानाच्च चरणावच्छिन्नवेदनाया हस्तावच्छिन्ने-
नाऽननुसंधानाच्च । हस्तावच्छिन्नेनाहं पादावच्छिन्नवेदनामनुभवामीत्यप्रत्ययात् ।
कथं तर्हि चरणलम्नकष्टकोद्धाराय हस्तव्यापारः । नायं हस्तव्यापारो
हस्तावच्छिन्नानुसंधानात् किं त्ववयवावयविनोश्चरणशरीरयोरभेदसत्त्वेन
चरणावच्छिन्नवेदना शरीरावच्छिन्नेनाहं ‡ चरणे वेदनावानित्यनुसंधीयतइति
तदनुसंधानात् । एवं चेन्नैवशरीरयोरभेदाभावाच्चेन्नशरीरावच्छिन्नवेदना मेच-
शरीरावच्छिन्नेन नानुसंधीयते नाप्युभयशरीरानुस्यूतावयव्यन्तरा § वच्छिन्ने-
नानुसंधीयते उभयानुस्यूतस्यावयविनो भोगायतनस्याभावादिति न चेच-
शरीरलम्नकष्टकोद्धाराय मेचशरीरव्यापारप्रसङ्ग इति ॥

अन्ये तु विश्लिष्टोपाधि ॥ भेदो ऽननुसन्धानप्रयोजकः । तथा च
हस्तावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नवेदनानुसंधानाभ्युपगमेपि न दोषः । न चेवं
सति गर्भस्यस्य मातृसुखानुसंधानप्रसङ्गः । एकस्मिन्नवयविन्यवयवभावेनाऽ-
ननुप्रविष्टयोर्विश्लिष्टशब्देन विवक्षितत्वात् । मातृगर्भशरीरयोस्तथात्वादित्याहुः ॥

न च उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोक्षिभिः पश्यन्तः पातयन्ति
स्म कबन्धा अप्यरीन् इहेति भारतेत्याया विश्लेषे ऽप्यनुसंधानमवगतमिति
वाच्यम् । तथापि शिरःकबन्धयोरेकस्मिन्नवयविन्यवयवभावेनानुप्रविष्टचर-
त्वात् ¶ । शिरश्छेदानन्तरं मूर्च्छामरणयोरन्यतरावश्यंभावेन दृष्टविरुद्धार्थस्य
तादृशवचनस्य कैमुत्यन्यायेन योथोत्साहातिशयप्रशंसापरत्वात् । तादृक्प्र-
भावयुक्तपुरुषविशेषविषयत्वेन भूतार्थवाद्त्वेपि निरुक्त * * स्योत्सर्गतो ऽननु-

* शरीरम् ।

† उपाधी इति ३ पु. पाठः ।

‡ जीवेन ।

§ उभयानुस्यूतो योवयव्यन्तरेण
नानुसंधीयतइति संबन्धः ।

समष्टिरूपेणावच्छिन्नत्वेनापि चैत्रशरीरावच्छिन्नवेदना
॥ भोगायतनम् । टी.

¶ पूर्वं प्रविष्टत्वादित्यर्थः ।

* * भोगायतनभेदस्य ।

संधानतन्त्रत्वा * विधाताच्च । अत एवो † क्षवत्थमावपक्षेषु योगिनां जातिस्म-
राणां च शरीरान्तरवृत्तान्तानुसंधाने न दोषप्रसक्तिः ॥

अपरे तु शरीरैक्यभेदावनुसंधानतदभावप्रयोजकोपाधी बाल्यभवान्त-
रानुभूतयोरनुसंधानतदभावदृष्टेः । न च बाल्ययोवनयोरपि शरीरभेदः शङ्क-
नीयः प्रत्यभिज्ञानात् । न च परिमाणभेदात्तद्वेदावगमः । एकस्मिन् वृक्षे
मूलाग्रभेदेनेव कालभेदेनैकस्मिन्ननेकपरिमाणान्वयोपपत्तेः । नन्ववयवोपचय-
मन्तरेण न परिमाणभेदः अवयवाश्च पश्चादापतन्तो न पूर्वसिद्धशरीरं
परियुज्यन्त ‡ इति परिमाणभेदे शरीरभेद आवश्यक इति चेन्न । प्रदीपारोप-
णसमसमयसौधोदरव्यापिप्रभामण्डलविकासतत्पिधानसमयतत्संकोचाद्यनुरो-
धिनः § परमाणुप्रक्रियारम्भवादस्यानभ्युपगमात् । विवर्तवादे चेन्द्रजालिक-
दर्शितशरीरवद्विनेवावयवोपचयं मायया शरीरस्य वृद्ध्युपपत्तेरित्याहुः ॥

इतरे त्वन्तःकरणाभेदतद्वेदाभ्यामनुसंधानानुसंधानव्यवस्थामाहुः ॥

अयं च पक्षः प्रागुपपादितः ॥

के चित् अज्ञानानि जीवभेदोपाधिभूतानि नानेति स्वीकृत्य तद्वेदा-
भेदाभ्यामनुसंधानानुसंधानव्यवस्थामाहुः ॥

() अत्र के चित् । अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे ॥ अदृष्टानिय-
मात् ॥ अभिसंध्यादिष्वपि चेवं ¶ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावादिति ¶ सूक्ष्मद्वि-
ष्यरीतिमनुसृत्येकस्मिन्नात्मन्युपाधिभेदेन व्यवस्थानुपगमे कणभुगादिरीत्या-
त्मभेदवादेपि व्यवस्थानुपपत्तितौल्यमाहुः । तथा हि । चैचरणालग्नकष्टकेन
चैचस्य वेदनोत्पादसमये ऽन्येषामप्यात्मनां कुतो वेदना न जायते सर्वा-
त्मनां सर्वगतत्वेन चैचशरीरान्तर्भावाविशेषात् । न च यस्य शरीरे कष्टक-
वेधादि तस्यैव वेदना नान्येषामिति व्यवस्था । सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानं
शरीरं कस्य चिदेव नान्येषामिति नियन्तुमशक्यत्वात् । न च यददृष्टोत्पा-
दितं यच्छरीरं तत्तदीयमिति नियमः अदृष्टस्यापि नियमासिद्धेः । यदा हि

* कारणत्वाविधातादित्यर्थः । † नियमानभ्युपगमादित्यर्थः ।

‡ तदुपादानानि न भवितुमर्हन्तीत्यर्थः ।

§ द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलावयव्युत्पत्तिपक्षे क्लिष्टावयवोपपत्तेः । टी०

॥ व्या० सू० अ० २ पा० ३ सू० ४३ । व्या० सू० अ० २ पा० ३ सू० ५९ । व्या० सू० अ० २
पा० ३ सू० ५२ ।

¶ ॥ व्या० सू० अ० २ पा० ३ सू० ५३ ।

तददृष्टोत्पादाय केन चिदात्मना संयुज्यते मनः संयुज्यतएव तदान्येरपि कथं कारणसाधारण्ये क्व चिदेव तददृष्टमुत्पद्येत । ननु मनःसंयोगमात्रसाधारण्ये ऽप्यहमिदं फलमाप्नुयामि * त्यभिसंधि † रदृष्टोत्पादककर्मानुकूलकृतिरित्येवमादि व्यवस्थितमिति तत् एवादृष्टनियमो भविष्यतीति चेन्न । अभिसंध्यादीनामपि साधारण्यमनःसंयोगादिनिष्पाद्यतया व्यवस्थित्यसिद्धेः । ननु स्वकीयमनःसंयोगो ऽभिसंध्यादिकारणमिति मनःसंयोग एवासाधारण्यो भविष्यतीति न । नित्यं सर्वात्मसंयुक्तं मनः कस्य चिदेव स्वमिति नियन्तुमशक्यत्वात् । न चादृष्टविशेषादात्मविशेषेण मनसः स्वस्वामिभावसिद्धिः तस्याप्यदृष्टस्य पूर्ववद्वावस्थित्यसिद्धेः । नन्वात्मनां विभुत्वेपि तेषां प्रदेशविशेषा एव बन्धभाव इत्यात्मान्तराणां चेशरीरे तत्प्रदेशविशेषाभावात्सुखादिव्यवस्था भविष्यतीति न । यस्मिन् प्रदेशे चेशः सुखाद्यनुभूय तस्मात्प्रदेशादपक्रान्तस्तस्मिन्नेव मेघे समागते तस्यापि तच्च सुखदुःखादिदर्शनेन शरीरान्तरे आत्मान्तरप्रदेशविशेषस्याप्यन्तर्भावात् । तस्मादात्मभेदेपि ‡ व्यवस्थादुरुपपादेव । कथं चित्तदुपपादने च श्रुत्यनुरोधात्लाघवाच्चेकात्म्यमङ्गीकृत्य तत्रैव तदुपपादनं कर्तुं युक्तमिति ॥

(१४)

सन्तु तर्ह्यणव एवात्मानो यदि विभुत्वे व्यवस्था न सुवचा । मेवम् । आत्मनामणुत्वे कदा चित् सर्वाङ्गीणसुखोदयस्य करशिरश्चरणाधिष्ठानस्य चानुपपत्तेः । यदचार्वाचीनकल्पन § मुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणान्यथानुपपत्त्या अणुह्यैवेष आत्मा यं वा एते सिनीतः ॥ पुण्यं च पापं च बालाग्रशतभागस्येत्यादिश्रुतिषु साक्षादणुत्वश्रवणेन चाणव एव जीवाः । तेषामणुत्वेपि ज्ञानसुखादीनां प्रदीपप्रभान्यायेनाश्रयातिरिक्तप्रदेशविशेषव्यापिगुणतया सर्वाङ्गीणसुखाद्युपलम्भः । द्रोणं बृहस्पतेर्भागमित्यादिस्मृत्यनुरोधेन जीवानामंशसत्त्वात् । करशिरश्चरणाद्यनुगतेषु सुखदुःखादियोगपदं कायव्यूहगतेषु योगिनां भेगवैचित्र्यं चेति न का चिदनुपपत्तिः । एवं जीवानामणुत्वेनासंकरात् सुखदुःखादिव्यवस्था विभोरीश्वराद्भेदश्चेति । अचोक्तमद्वैतदीपिकायाम् । एवमपि

* फलं प्राप्तवानिति २ पु. पाठः । † अभिसंधिः कलेच्छा । टी.

‡ आत्मनां व्यापकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । टी.

§ कल्पनाप्रकारस्तेषामणुत्वेपीत्यादिना भविष्यति । आदौ तस्याणुत्वे मानमाह उक्ता. नीति । टी.

॥ सिनीतः बध्नीतः । टी.

कथं व्यवस्थासिद्धिः चेन्नस्य पादे वेदना शिरसि सुखमिति स्वांशभेदगतसुख-
दुःखानुसंधानवन्मेघगतसुखदुःखानुसंधानस्यापि दुर्वारत्वात् । अविशेषो * हि
चेन्नजीवातदंशयोर्मैन्नस्य च भेदः । कायव्यूहस्थले विद्युज्यान्यच संसरणस-
मर्थानामंशानां जीवाद्भेदावश्यंभावादंशंशिनोस्त्वया भेदाभेदाभ्युपगमाच्च ।
न च शुद्धभेदो ऽननुसंधानप्रयोजक इति वाच्यम् । शुद्धत्वं हि भेदस्यां-
शंशिभावासहचरितत्वमभेदासहचरितत्वं वा स्यात् । नाद्यः अंशो ह्येष
परमस्य ममेवांशो जीवलोके अंशो नानाव्यपदेशादिति † श्रुतिस्मृति-
सूत्रेर्जीवस्य ब्रह्मांशत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मजीवयोर्भोगसांकर्यप्रसङ्गात् । ननु
जीवांशानां जीवं प्रतीव जीवस्य ब्रह्म प्रति नांशत्वं किं तु चन्द्रबिम्बस्य
गुरुबिम्बः शतांश इतिवत्सदृशत्वे सति ततो न्यूनत्वमात्रमोपचारिकांशत्व-
मिति चेत् । किं तदतिरेकेण मुख्यमंशत्वं जीवांशानां जीवं प्रति यदचान-
नुसंधानप्रयोजकशरीरे निवेश्यते । न तावत्पटं प्रति तन्तूनामिवारम्भकत्वं
जीवस्यानादित्वात् । नापि महाकाशं प्रति घटाकाशादीनामिव प्रदेशत्वं टङ्क-
च्छिन्नपाषाणशकलादीनामिव खण्डत्वं वा । अणुत्वेन निष्प्रदेशत्वात् अच्चे-
द्यत्वाच्च । भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वमंशत्वमभिमतमिति चेद् न । तथा सति जीवेश्व-
रयोर्जीवानां च भोगसांकर्यप्रसङ्गात् । स्वतो भिन्नानां तेषां चेतनत्वादिना ऽभे-
दस्यापि त्वया ऽङ्गीकारात् । समूहसमूहिनोर्भेदाभेदवादिनस्तव मते एकसमू-
हान्तर्गतानां परस्परमप्यभेदसत्त्वाच्च । स्वाभिन्नसमूहाभिन्नेन स्वस्याप्यभेदस्य
दुर्वारत्वात् । यदि संयोगादीनां जातेश्चानेकाश्रितत्वं स्यात्तदा गुणगुण्यादेर-
भेदाद् घटाभिन्नसंयोगाभिन्नपटादेरपि घटाभेदः प्रसज्येत इत्यादि वदता
त्वया तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदनियमाभ्युपगमात् । न च जीवान्तरसाधारणचे-
तनत्वादिधर्मैकहृष्येकसमूहान्तर्गत्यादिप्रयुक्ताभेदविलक्षणमभेदान्तरमंशंशिनो-
रस्ति भेदे ऽप्यनुसंधानप्रयोजकं यदचानतिप्रसङ्गाय विवक्ष्येत । तथा सति ‡
तस्यैव विशिष्य निर्वक्तव्यत्वापत्तेः । धर्मैकहृष्या § द्यप्रयुक्तत्वमंशंशिनोरभेदे

* अविशिष्ट इत्यर्थः । कायव्यूहेत्यादिनांशस्यांशपेक्षया भेदस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेन
स्वांशगतमेवानुसंधीयते न मेघगतमित्यस्योपपादनासंभवादिति भावः ।

† व्या. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४३ ।

‡ विलक्षणभेदस्यांशंशिनोः सत्त्वइत्यर्थः । टी.

§ धर्मेण चेतनत्वादिना यदेकहृष्यं तदप्रयुक्तत्वमंशंशिनोरभेदे किन्तु कार्यकारणभावादि-
प्रयुक्तत्वमित्यर्थः ।

तददृष्टोत्पादाय केन चिदात्मना संयुज्यते मनः संयुज्यतएव तदान्येरपि कथं कारणसाधारण्ये क्व चिदेव तददृष्टमुत्पद्येत । ननु मनःसंयोगमात्रसाधारण्ये ऽप्यहमिदं फलमाप्नुयामि * त्यभिसंधि † रदृष्टोत्पादककर्मानुकूलकृतिरित्येवमादि व्यवस्थितमिति तत् एवादृष्टनियमो भविष्यतीति चेन्न । अभिसंध्यादीनामपि साधारणमनःसंयोगादिनिष्पाद्यतया व्यवस्थित्यसिद्धेः । ननु स्वकीयमनःसंयोगो ऽभिसंध्यादिकारणमिति मनःसंयोग एवासाधारण्यो भविष्यतीति न । नित्यं सर्वात्मसंयुक्तं मनः कस्य चिदेव स्वमिति नियन्तुमशक्यत्वात् । न चादृष्टविशेषादात्मविशेषेण मनसः स्वस्वामिभावसिद्धिः तस्याप्यदृष्टस्य पूर्ववद्भवस्थित्यसिद्धेः । नन्वात्मनां विभुत्वेपि तेषां प्रदेशविशेषा एव बन्धभाज इत्यात्मान्तराणां चेशरीरे तत्प्रदेशविशेषाभावात्सुखादिव्यवस्था भविष्यतीति न । यस्मिन् प्रदेशे चेशः सुखाद्यनुभूय तस्मात्प्रदेशादपक्रान्तस्तस्मिन्नेव मेघे समागते तस्यापि तच्च सुखदुःखादिदर्शनेन शरीरान्तरे आत्मान्तरप्रदेशविशेषस्याप्यन्तर्भावात् । तस्मादात्मभेदेपि ‡ व्यवस्थादुरुपपादेव । कथं चित्तदुपपादने च श्रुत्यनुरोधाल्लाघवाच्चेकात्म्यमङ्गीकृत्य तत्रैव तदुपपादनं कर्तुं युक्तमिति ॥

(१४)

सन्तु तर्ह्यणव एवात्मानो यदि विभुत्वे व्यवस्था न सुवचा । मेवम् । आत्मनामणुत्वे कदा चित् सर्वाङ्गीणसुखोदयस्य करशिरश्चरणाधिष्ठानस्य चानुपपत्तेः । यदचार्वाचीनकल्पन § मुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणान्यथानुपपत्त्या अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः ॥ पुण्यं च पापं च बालाग्रशतभागस्येत्यादिश्रुतिषु साक्षादणुत्वश्रवणेन चाणव एव जीवाः । तेषामणुत्वेपि ज्ञानसुखादीनां प्रदीपप्रभान्यायेनाश्रयातिरिक्तप्रदेशविशेषव्यापिगुणतया सर्वाङ्गीणसुखाद्युपलम्भः । द्रोणं बृहस्पतेर्भागमित्यादिस्मृत्यनुरोधेन जीवानामंशसत्त्वात् । करशिरश्चरणाद्यनुगतेषु सुखदुःखादियोगपदं कायव्यूहगतेषु योगिनां भेगवैचित्र्यं चेति न का चिदनुपपत्तिः । एवं जीवानामणुत्वेनासंकरात् सुखदुःखादिव्यवस्था विभोरीश्वराद्देदश्चेति । अचोक्तमद्वैतदीपिकायाम् । एवमपि

* फलं प्राप्तवानिति २ पु. पाठः । † अभिसंधिः कलेच्छा । टी.

‡ आत्मनां व्यापकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । टी.

§ कल्पनाप्रकारस्तेषामणुत्वेपीत्यादिना भविष्यति । आदौ तस्याणुत्वे मानमाह उक्ता. कीति । टी.

॥ सिनीतः छद्मीतः । टी.

कथं व्यवस्थासिद्धिः चेन्नस्य पादे वेदना शिरसि सुखमिति स्वांशभेदगतसुख-
दुःखानुसंधानवन्मेषगतसुखदुःखानुसंधानस्यापि दुर्वारत्वात् । अविशेषो * हि
चेन्नजीवातदंशयोर्मैन्नस्य च भेदः । कायव्यूहस्थले वियुज्यान्त्यं संसरणस-
मर्थानामंशानां जीवाद्देवावश्यंभावादंशांशिनोस्त्वया भेदाभेदाभ्युपगमाच्च ।
न च शुद्धभेदो ऽननुसंधानप्रयोजक इति वाच्यम् । शुद्धत्वं हि भेदस्यां-
शांशिभावासहचरितत्वमभेदासहचरितत्वं वा स्यात् । नाद्यः अंशो ह्येष
परमस्य ममेवांशो जीवलोके अंशो नानाव्यपदेशादिति † श्रुतिस्मृति-
सूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मांशत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मजीवयोर्भोगसांकर्यप्रसङ्गात् । ननु
जीवांशानां जीवं प्रतीव जीवस्य ब्रह्म प्रति नांशत्वं किं तु चन्द्रबिम्बस्य
गुरुबिम्बः शतांश इतिवत्सदृशत्वे सति ततो न्यूनत्वमात्रमौपचारिकांशत्व-
मिति चेत् । किं तदतिरेकेण मुख्यमंशत्वं जीवांशानां जीवं प्रति यदचान-
नुसंधानप्रयोजकशरीरे निवेश्यते । न तावत्पटं प्रति तन्तूनामिवारम्भकत्वं
जीवस्यानादित्वात् । नापि महाकाशं प्रति घटाकाशादीनामिव प्रदेशत्वं टङ्क-
च्छिन्नपाषाणशकलादीनामिव खण्डत्वं वा । अणुत्वेन निष्प्रदेशत्वात् अच्छे-
द्यत्वाच्च । भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वमंशत्वमभिमतमिति चेद् न । तथा सति जीवेश्व-
रयोर्जीवानां च भोगसांकर्यप्रसङ्गात् । स्वतो भिन्नानां तेषां चेतनत्वादिना ऽभे-
दस्यापि त्वया ऽङ्गीकारात् । समूहसमूहिनोर्भेदाभेदवादिनस्तव मते एकसमू-
हान्तर्गतानां परस्परमप्यभेदसत्त्वाच्च । स्वाभिन्नसमूहाभिन्नेन स्वस्याप्यभेदस्य
दुर्वारत्वात् । यदि संयोगादीनां जातेश्चानेकाश्रितत्वं स्यात्तदा गुणगुण्यादेर-
भेदाद् घटाभिन्नसंयोगाभिन्नपटादेरपि घटाभेदः प्रसज्येत इत्यादि वदता
त्वया तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदनियमाभ्युपगमात् । न च जीवान्तरसाधारणचे-
तनत्वादिधर्मैकहृष्यैकसमूहान्तर्गत्यादिप्रयुक्ताभेदविलक्षणमभेदान्तरमंशांशिनो-
रस्ति भेदे ऽप्यनुसंधानप्रयोजकं यदचानतिप्रसङ्गाय विवक्ष्येत । तथा सति ‡
तस्यैव विशिष्य निर्वक्तव्यत्वापत्तेः । धर्मैकहृष्या § द्यप्रयुक्तत्वमंशांशिनोरभेदे

* अविशिष्ट इत्यर्थः । कायव्यूहेत्यादिनांशस्यांशपेक्षया भेदस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेन
स्वांशगतमेवानुसंधीयते न मैत्रगतमित्यस्योपादनासंभवादिति भावः ।

† व्या० सू० अ० २ पा० ३ सू० ४३ ।

‡ विलक्षणभेदस्यांशांशिनोः सत्त्वइत्यर्थः । टी०

§ धर्मैक चेतनत्वादिना यदेकहृष्यं तदप्रयुक्तत्वमंशांशिनोरभेदे किन्तु कार्यकारणभावादि-
प्रयुक्तत्वमित्यर्थः ।

विशेष इति चेन्न । जीवतदंशयोश्चेतनत्वादियथैककृप्यसत्त्वेनैकशरीरावच्छेदे
 कायव्यूहमेलने च समूहसत्त्वेन च तयोरभेदे धर्मैककृप्यादिप्रयुक्तत्वस्यापि
 संभवात् * । धर्मैककृप्यादिप्रयुक्ताभेदान्तरसत्त्वेपि जीवतदंशयोरंशशिभावप्रयो-
 जकाभेदो न तत्प्रयुक्त इति चेद् न । तयोरभेदद्वयाभावात् त्वन्मते ऽधिकर-
 णेक्ये सति भेदस्याभेदस्य वा प्रतियोगिभेदेन तदाकारभेदेन वाऽनेकत्वान-
 भ्युपगमात् । तस्मादाद्यपक्षे सुस्थो ऽतिप्रसङ्गः । एतेनैव द्वितीयपक्षोपि निरस्तः ।
 अभेदासहचरितभेदस्याऽननुसंधानप्रयोजकत्वे उक्तरीत्या त्वन्मते जीवब्रह्म-
 णोर्जीवानां चाभेदस्यापि सत्त्वेनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । नन्वभेदप्रत्यक्षमनु-
 संधाने प्रयोजकमिति † तदभावे ऽननुसंधानं स्वस्य स्वाभेदः स्वांशाऽभेदश्च
 प्रत्यक्ष इति तद्वृष्टुः खाद्यनुसंधानम् । जीवान्तराभावेऽभेदसत्त्वेपि तस्याप्रत्यक्ष-
 त्वान्न तददुःखाद्यनुसंधानम् । जातिस्मरस्य प्राग्भवीयात्मना ऽप्यभेदस्य प्रत्य-
 क्षसत्त्वात्तद्वृत्तान्तानुसंधानमन्येषां तदभावान्नेत्यादि सर्वं सङ्गच्छतइति चेत्
 तर्हि ऐकात्म्यवादेपि सर्वात्मत्वावरकाज्ञानावरणान्नेचस्य न मेवात्माद्यभेदप्र-
 त्यक्षमिति तत एव ‡ सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्व्यर्थः श्रुतिविरुद्धात्मभेदाभ्युपगमः ।
 न चेत्यमपि प्रपञ्चतत्त्ववादिनस्तव व्यवस्थानिर्वाहः सर्वज्ञस्येश्वरस्य वस्तु-
 सज्जीवान्तराभेदप्रत्यक्षावश्यभावेन जीवेषु दुःखवत्स्वहं दुःखीत्यनुभवापत्तेः ।
 अस्मन्मते त्वीश्वरः स्वाभिन्ने जीवे संसारं प्रतिमुखे मालिन्यमिव पश्यन्नपि
 मिथ्यातन्निश्चया § न्न शोचतीति नैष प्रसङ्गः । स्यादेतन्माभूदंशभेदः करशि-
 रश्चरणादीनां कायव्यूहस्य चाधिष्ठानमात्मदीपस्यानपायिनी ज्ञानप्रभास्ति
 व्यापिनीति तयैव सर्वाधिष्ठानं ॥ भविष्यतीति चेद् न । ज्ञानवदात्मधर्मस्य
 सुखदुःखभोगस्य ज्ञानमाश्रित्योत्पत्त्यसंभवेन ¶ करचरणाद्यवयवभेदेन कायव्यू-
 हवतः कायभेदेन च भोगवैचित्र्याभावप्रसङ्गात् । सुखदुःखभोगादि ज्ञानधर्म
 एव नात्मधर्म इत्युपगमे तद्वैचित्र्येण आत्मगुणस्य ज्ञानस्य भेदसिद्धावप्यात्मनो
 भेदासिद्धा ** भोगवैचित्र्यादिना आत्मभेदप्रतिक्षेपायोगाद्वैगाद्याश्रयस्यात्मनो

* तथा चांशवच्छिन्नवेदनाया अंशिनानुसंधानानुपपत्तिरिति भावः ।

† तन्त्रमिति २ । ३ पुः पाठः । ‡ आवरणप्रयोज्याभेदप्रत्यक्षाभावादेवेत्यर्थः ।

§ मिथ्यात्वेन प्रत्यक्षनिश्चयादित्यर्थः ।

॥ प्रेरक इत्यर्थः । टी.

¶ गुणो गुणानङ्गीकारादिति भावः ।

** आत्मगुणज्ञाननिष्ठस्य भोगवैचित्र्यस्य व्यधिकरत्तयाऽऽत्मभेदसाधकत्वासंभवादि-
 त्यर्थः । टी.

ऽणुत्वेन प्रतिशरीरं विच्छिन्नतया तद्व्यापित्ववादश्च तदभेदवादश्च च न धर्मसङ्कराप्तिरिति मतहानेश्च । तस्माज्जीवस्याणुत्वोपगमेन व्यवस्थोपपादनं न युक्तम् । नापि तेन तस्येश्वराद्वेदसाधनं युक्तम् । उत्क्रान्त्यादिश्रवणात्साक्षादणुत्वश्रवणाच्चणुजीव इति वदतस्तव मते तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां गुहां प्रविष्टो परमे परार्थे इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशादिश्रवणात् स एषोऽणिमा एष मन्मात्मान्तर्हृदये ऽणीयान् ब्रीहेर्वा यवाद्वेति श्रुतेः साक्षादणुत्वश्रवणाच्च परो ऽप्यणुरेव सिध्यतीति कुतः परजीवयोर्विभुत्वाणुत्वाभ्यां भेदसिद्धिः । ननु आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ज्यायान् दिवो ज्यायानन्तरिक्षप्रदित्थादिश्रवणात् सर्वप्रपञ्चोपादानत्वाच्च परस्य सर्वमतत्वसिद्धेः तदणुत्वश्रुतयः उपासनार्था दुर्यहत्वाभिप्राया वा उन्नेयाः प्रवेशश्रुतयश्च शरीराद्युपाधिना निर्वाह्याः । न च जीवोत्क्रान्त्यादिश्रुतयो ऽपि बुद्ध्या उपाधिना निर्वाहुं शक्या इति शङ्क्यम् । तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामतीति प्राणव्यबुध्युत्क्रान्तेः प्रागेव जीवोत्क्रान्तिवचनात् । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति नामरूपमोक्षानन्तरमपि गतिश्रवणाच्च । तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जयन् यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राप्तेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्यातीति स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तोक्तेश्चेति चेन्नैतत्सारम् । स वा एष महानज आत्म योयं विज्ञानमयः घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम इत्यादिश्रुतिषु जीवस्यापि विभुत्वश्रवणात् । त्वन्मते प्रकृतेरेव जगदुपादानत्वेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाभावात् । जीवस्य कायव्यूहगतसुखदुःखोपादानत्ववदणुत्वेपि जगदुपादानत्वसंभवाच्च ततस्तस्य * सर्वगतत्वासिद्धेः । तत्प्रवेशश्रुतीनां शरीरोपाधिकत्वकल्पने जीवोत्क्रान्त्यप्रदिश्रुतीनामपि बुद्ध्यापाधिकत्वोपगमसंभवात् । पञ्चवृत्तिर्मनोबहुपदिश्यत † इति सूत्रभाष्ये बुद्धिप्राणयोः कार्यभेदाद् भेदस्य प्रतिपादितत्वेन बुद्ध्यापाधिके जीवे प्रथममुत्क्रामति प्राणस्यानूत्क्रमणोपपत्तेः नामरूपमोक्षानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिश्रवणस्य प्राप्तरि जीवे इव प्राप्ये ब्रह्मण्यपि विभुत्वविरोधित्वात् । प्राकृतनामरूपविमोक्षानन्तरमपि अप्राकृतलोकवियहाद्युपाधिनेन ब्रह्मणः प्राप्त्वव्यवसादितमते प्राप्नुजीवस्याप्यप्रा-

* सर्वोपादानत्वादीश्वरस्येत्यर्थः । टी०

† व्या० सू० अ० २ पा० ४ सू० १२ ।

कृतदेहेन्द्रियादिसत्त्वेन तदुपधानेन ब्रह्मप्राप्तिश्रवणाविरोधात् । स्वाभाविक-
गत्याश्रयशकटदृष्टान्तश्रवणमात्रजीवस्य स्वाभाविकगतिसिद्धौ गुहां प्रविष्टा-
विति स्वाभाविकप्रवेशाश्रयजीवसमभिव्याहारेण ब्रह्मणोपि स्वाभाविकप्रवेश-
सिद्धिसंभवात् । ब्रह्मजीवोभयान्वयिन एकस्य प्रवेशपदस्य एकरूपप्रवेशपर-
त्वस्य धत्तव्यत्वात् * । अस्मन्मते ब्रह्मात्मैक्यपरमहावाक्यानुरोधेनावान्त-
रवाक्यानां नेयत्वात्स्वरूपेण जीवस्य विभुत्वमोपाधिकरूपेण परिच्छेद इत्या-
दिप्रकारेण जीवब्रह्मभेदप्रापकश्रुतीनामुपपादनं भाष्यादिषु व्यक्तम् । तस्माद-
चेतनप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाच्चेतनप्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदाच्च न वेदान्तानामद्वितीये
ब्रह्मणि विदौकप्राप्ये समन्वयस्य कश्चिद्विरोध इति ॥

* ततः परमते ब्रह्मजीवयोर्विभुत्वाणुत्वादिव्यवस्थित्यसिद्धेर्न कुतोऽपि भेदसिद्धिं प्रत्या-
घेति ३ पु. अधिकम् ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः

तृतीयः परिच्छेदः

ननु कथं विद्ययेव ब्रह्मप्राप्तिर्भावता * कर्मणामपि तत्प्राप्तिहेतुत्वं स्मर्यते तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चेत्तं महामुने इति । सत्यम् । नान्यः पन्था इति श्रुतेर्नित्यसिद्धब्रह्मावाप्नो कण्ठगतविस्मृतकनकमालाऽवाप्नितुल्यायां विद्यातिरिक्तस्य साधनत्वासंभवाच्च । ब्रह्मावाप्नो परम्परया कर्मापेक्षामाचपरा तादृशी स्मृतिः । क्व तर्हि कर्मणामुपयोगः । अथ भामतीमतानुवर्तिन आहुः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदधन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेर्विद्यासंपादनद्वारा † ब्रह्मावाप्नुपायभूतायां विविदिषायामुपयोगः । नन्विष्यमाणायां विद्यायामुपयोगः किं न स्यात् । न स्यात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् । विद्यासंप्रयोगा ‡ तत्प्राप्त्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमदमादीनि विविदिषासंप्रयोगात् बाह्यतराणि यज्ञादीनीति सर्वापेक्षाधिकरणभाष्याच्च § । ननु विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठातुर्वेदनगोचरेच्छावत्त्वे विविदिषायाः सिद्धत्वेन तदभावे वेदनोपाये विविदिषायां कामनाऽसंभवेन च विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानायोगाद् न यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोगो युक्त इति चेन्न । अन्नद्वेषेण काश्यं प्राप्स्य तत्परिहारायान्नविषयोत्कण्ठलक्षणायामिच्छायां सत्यामप्यु ॥ त्कटाजीर्णादिप्रयुक्तधातुवैषम्यदोषात्तच्च प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायते इति तद्रोचकौषधविधिवन्निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म तत्प्राप्नो विद्या साधनमित्यर्थे प्राचीनबहुजन्मानुष्ठितानभिसंहितफलनित्यनैमित्तिककर्मौपार्जितचित्तप्रसादमहिम्ना संपन्नविश्वासस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्नो विद्यायां च तदौत्कण्ठलक्षणायामिच्छायां सत्यामप्यनादिभयसंचितानेकदुरितदोषेणाऽऽस्तिककामुकस्य हेयकर्मणीव विषयभोगे प्रावण्यं संपादयता प्रतिबन्धाद्विद्यासाधने श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायतइति प्रतिबन्धनिरासपूर्वं तत्संपादकयज्ञादिविधानोपपत्तेरिति ॥

* यस्मादित्यर्थः । टी.

† विद्यासाधनत्वादित्यर्थः । टी.

‡ अधिकेत्यर्थः । टी.

+ सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोत्पादनद्वारेति भावः ।

§ व्या. सू. अ. ३ पा. ४ सू. २६ ।

कृतदेहेन्द्रियादिसत्त्वेन तदुपधानेन ब्रह्मप्राप्तिश्रवणाविरोधात् । स्वाभाविक-
गत्याश्रयशक्तदृष्टान्तश्रवणमात्रजीवस्य स्वाभाविकगतिसिद्धौ गुहां प्रविष्टा-
विति स्वाभाविकप्रवेशाश्रयजीवसमभिव्याहारेण ब्रह्मणोपि स्वाभाविकप्रवेश-
सिद्धिसंभवात् । ब्रह्मजीवोभयान्वयिन एकस्य प्रवेशपदस्य एकरूपप्रवेशपर-
त्वस्य धत्तव्यत्वात् * । अस्मन्मते ब्रह्मात्मैक्यपरमहावाक्यानुरोधेनावान्त-
रवाक्यानां नेयत्वात्स्वरूपेण जीवस्य विभुत्वमोपाधिकरूपेण परिच्छेद इत्या-
दिप्रकारेण जीवब्रह्मभेदप्रापकश्रुतीनामुपपादनं भाष्यादिषु व्यक्तम् । तस्माद-
चेतनप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाच्चेतनप्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदाच्च न वेदान्तानामद्वितीये
ब्रह्मणि विदौकप्राप्ये समन्वयस्य कश्चिद्विरोध इति ॥

* ततः परमते ब्रह्मजीवयोर्विभुत्वाणुत्वादिव्यवस्थित्यसिद्धेर्न कुतोऽपि भेदसिद्धिं प्रत्या-
पेति ३ पु. अधिकम् ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः

तृतीयः परिच्छेदः

ननु कथं विद्ययेव ब्रह्मप्राप्तिर्यावता * कर्मणामपि तत्प्राप्तिहेतुत्वं स्मर्यते तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चेत्तं महामुने इति । सत्यम् । नान्यः पन्था इति श्रुतेर्नित्यसिद्धब्रह्मावाप्नो कण्ठगतविस्मृतकनकमालाऽवाप्नितुल्यायां विद्यातिरिक्तस्य साधनत्वासंभवाच्च । ब्रह्मावाप्नो परम्परया कर्मापेक्षामाचरता दृशी स्मृतिः । क्व तर्हि कर्मणामुपयोगः । अथ भामतीमतानुवर्तिन आहुः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदधन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेर्विद्यासंपादनद्वारा † ब्रह्मावाप्नुयादभूतायां विविदिषायामुपयोगः । नन्विष्यमाणायां विद्यायामुपयोगः किं न स्यात् । न स्यात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् । विद्यासंप्रयोगा ‡ तत्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमदमादीनि विविदिषासंप्रयोगात् बाह्यतराणि यज्ञादीनीति सर्वापेक्षाधिकरणभाष्याच्च § । ननु विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानवैदनागोचरेच्छावत्त्वे विविदिषायाः सिद्धत्वेन तदभावे वेदनोपाये विविदिषायां कामनाऽसंभवेन च विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानायोगाद् न यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोगो युक्त इति चेन्न । अन्नद्वेषेण काश्यं प्राप्स्य तत्परिहारायान्नविषयोत्कण्ठलक्षणायामिच्छायां सत्यामप्यु ॥ त्कटाजीर्णादिप्रयुक्तधातुवैषम्यदोषात् च प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायते इति तद्रोचकोषधविधिवन्निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म तत्प्राप्नो विद्या साधनमित्यर्थे प्राचीनबहुजन्मानुष्ठितानभिसंहितफलनित्यनेमित्तिककर्मोपार्जितचित्तप्रसादमहिम्ना संपन्नविश्वासस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्नो विद्यायां च तदौत्कण्ठलक्षणायामिच्छायां सत्यामप्यनादिभयसंचितानेकदुरितदोषेणाऽऽस्तिककामुकस्य हेयकर्मणीव विषयभोगे प्रावण्यं संपादयता प्रतिबन्धाद्विद्यासाधने अवस्थादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायत इति प्रतिबन्धनिरासपूर्वं तत्संपादकयज्ञादिविधानोपपत्तेरिति ॥

* यस्मादित्यर्थः । टी.

† विद्यासाधनत्वादित्यर्थः । टी.

‡ अधिकेत्यर्थः । टी.

§ सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोत्पादनद्वारेति भावः ।

§ व्या. सू. अ. ३ पा. ४ सू. २६ ।

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्य-
मिति सामान्यन्यायादिच्छाविषयतया शब्दबोध्य एव शाब्दसाधनतान्वयः *
इति स्वर्गकामादिवाक्ये क्लृप्तविशेषन्यायस्य बलीयस्त्वादश्चेन जिगमिषति
असिना जिघांसतीत्यादिलौकिकप्रयोगे ऽश्वादिरूपसाधनस्य तदन्वेष्टव्यं
तद्वाच विजिज्ञासितव्यं निदिध्यासितव्य इत्यादिवैदिकप्रयोगे तद्व्यर्थभूतवि-
धेश्च सन्प्रत्ययाभिहितेच्छाविषय एव गमनादावन्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च प्रकृ-
त्यभिहितायां विद्यायां यज्ञादीनां विनियोगः । ननु तथा सति यावद्वि-
द्योदयं कर्मानुष्ठानापत्तेस्त्यजेतेव हि तज्ज्ञेयमित्यादिश्रुतिसिद्धं कर्मत्याग-
रूपस्य संन्यासस्य विद्यार्थत्वं पीड्येतेति चेन्न । प्राग्बीजाऽऽवापात्कर्षणं तदन-
न्तरमकर्षणमिति कर्षणाकर्षणाभ्यां ब्रीह्यादिनिष्पत्तिवदारुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म
कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते † इत्यादिवचनानुसारेण
चेतसः शुद्धौ विविदिषादिरूपप्रत्यक्प्रावण्योदयपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं ततः सं-
न्यास इति कर्मतत्संन्यासाभ्यां विद्यानिष्पत्त्युपगमात् । उक्तं हि नैष्कर्म्य-
सिद्धौ प्रत्यक्प्रावणतां बुद्धेः कर्माण्यापाद्य शुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायान्ति
प्रावृडन्ते घनाइवेति । कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षेऽपि विविदिषापर्यन्तमेव कर्मानु-
ष्ठाने विविदिषार्थत्वपक्षात्को भेद इति चेद् अयं भेदः । कर्मणां विद्यार्थत्व-
पक्षे द्वारभूतविविदिषासिद्धनन्तरमुपरतावपि ‡ फलपर्यन्तानि विशिष्टगुरुला-
भान्निर्विघ्नश्रवणमनननिदिध्यासनसाधनानि निवृत्तिप्रमुखानि संपाद्य विद्योत्पा-
दकत्वनियमोस्ति । विविदिषार्थत्वपक्षे तु श्रवणादिप्रवृत्तिजननसमर्थोत्कटे-
च्छासंपादनमात्रेण कृतार्थेतेति नावश्यं विद्योत्पादकत्वनियमः । यस्यैते
ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इति स्मृतिमूले कर्मणामात्मज्ञानयोग्यतापादकमलाप-
कर्षणगुणाधानलक्षणसंस्कारार्थत्वपक्षइवेति वदन्ति ॥

(२) ननु केषां कर्मणामयमुदाहृतश्रुत्या विनियोगो बोध्यते । अत्र कैश्चि-
दुक्तं वेदानुवचनेनेति ब्रह्मचारिधर्माणां यज्ञेन दानेनेति गृहस्थधर्माणां § तप-
साऽनाशकेनेति घानप्रस्थधर्माणां § चोपलक्षणमित्याश्रमधर्माणामेव विद्योप-

* इच्छाविषयत्वस्य फलत्वव्यञ्जकत्वात्पुरुषार्थत्वेन प्रतीतस्य स्वर्गस्यैव फलत्वं न काम-
नाया इत्यर्थः । टी०

† कर्तव्यमित्यर्थः ।

‡ त्यागेपीत्यर्थः । टी०

§ § एतन्मध्यस्थं २ पु० नास्ति ।

योगः । अत एव विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणीति * शारीरकसूत्रे विद्यार्थकर्मस्वा-
श्रमकर्मपदप्रयोग इति ॥

कल्पतरो तु नाश्रमधर्माणामेव विद्योपयोगः । अन्तरा चापि तु
तद्वृष्टेरित्यधिकरणे † आश्रमरहितविधुराद्यनुष्ठितकर्मणामपि विद्योपयोगनिरू-
पणात् । न च विधुरादीनामनाश्रमिणां ‡ प्राञ्जन्माद्यनुष्ठितयज्ञाद्युत्पादितविधि-
दिषाणां § विद्यासाधनश्रवणादावधिकारनिरूपणमात्रपरं तदधिकरणं न तु तद-
नुष्ठितकर्मणां विद्योपयोगनिरूपणपरमिति शङ्क्यम् । विशेषानुग्रहश्चेति §
तदधिकरणसूत्रतद्वाच्ययोः तदनुष्ठितानां जपादिरूपवर्णमात्रधर्माणामपि वि-
द्योपयोगस्य कण्ठोक्तेर्विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणीति सूत्रे आश्रमपदस्य वर्णध-
र्माणामप्युपलक्षणत्वादित्यभिसंधायोक्त ॥ माश्रमधर्मातिरिक्तानामप्यस्ति वि-
द्योपयोगः । किं तु नित्यानामेव तेषां हि फलं दुरितक्षयं विद्याऽपेक्षते न
काम्यानां फलं स्वर्गादि । तच्च यथा प्रकृतौ ऋप्रोपकाराणामङ्गानामतिदेशे
सति न प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनमेवं ज्ञाने विनियुक्तानां यज्ञादीनां
ऋप्रनित्यफलपापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यसाधारणविद्योपयोग्योपकारकल्प-
नमिति ॥

संक्षेपशारीरके तु नित्यानां काम्यानां च कर्मणां विनियोग उक्तः
यज्ञादिशब्दाऽविशेषात् । प्रकृतौ ¶ ऋप्रोपकाराणां पदार्थानां ऋप्रप्राकृतोपका-
रातिदेशमुखेनैव विकृतिष्वतिदेशेन संबन्धो न तु पदार्थानामतिदेशानन्त-
रमुपकारकल्पनेति न तच्च प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनाप्रसक्तिः । इह
तु प्रत्यक्षश्रुत्या प्रथममेव विनियुक्तानां यज्ञादीनामुपदिष्टानामिव पश्चात्क-
ल्पनीय उपकारः प्रथमावगतविनियोगनिर्वाहाय ऋप्रोऽपि सामान्यशब्दोपात्त-
सकलनित्यकाम्यसाधारणः कथं न कल्प्यः । अध्वरेष्वध्वरमीमांसकैरपि
ह्युपकारमुखेन पदार्थान्वयएव ऋप्रोपकारनियमः ** पदार्थान्वयानन्तरमु-
पकारकल्पने त्वऋप्रोपि विनियुक्तपदार्थानुगुण एवोपकारः कल्पनीय इति

* व्या. सू. अ. ३ पा. ४ सू. ३२ ।

† व्या. सू. अ. ३ पा. ४ सू. ३६ ।

‡ एतन्मध्यस्थं २ पु. नास्ति ।

§ व्या. सू. अ. ३ पा. ४ सू. ३० ।

|| कल्पतरादित्यनेनान्वेति ।

¶ प्रकृते यज्ञादीनां विनियोगानन्तरमुपकारकल्पनमतिदेशस्थले तु प्रकृतावुपकारकल्पना-
नन्तरं प्राकृतपदार्थानां विकृतिषु विनियोगस्ततो दृष्टान्तो विषम इति । टी.

** ऋप्रोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनमित्यर्थः । टी.

संप्रतिपद्येव बाधलक्षणारम्भसिद्धार्थमुपकारमुखो विकृतिषु प्राकृतान्वयो दश-
माद्ये समर्थितः । किं च क्लृप्पोपकारालाभा * नित्यानामेवायं विनियोग इत्य-
भ्युपगमे नित्येभ्यो दुरितक्षयस्य तस्माच्च ज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ व्यर्थाय
विनियोगः । अन्यतस्तदसिद्धौ † ज्ञानापेक्षितोपकारजनकत्वं नित्येषु न क्लृप्ति-
त्यविशेषान्नित्यकाम्यसाधारणविनियोगो दुर्वारः । ननु नित्यानां दुरितक्षयमा-
चहेतुत्वस्यान्यतः सिद्धावपि विशिष्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिर्वाहकत्वं
न सिद्धं किं तु अस्मिन् विनियोगे सति ज्ञानोद्देशेन नित्यान्यनुतिष्ठतो ऽवश्यं
ज्ञानं भवति इतरथा ‡ शुद्धिमात्रमनियता ज्ञानोत्पत्तिरिति सार्थकोयं विनि-
योग इति चेत् तर्हि नित्यानामप्यक्लृप्तेव नियमतो ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक-
दुरितनिर्वाहकत्वं ज्ञानसाधनविशिष्टगुह्यलाभश्रवणमननादिसंपादकापूर्वै च द्वारं
कल्पनीयमित्यक्लृप्पोपकारकल्पनाविशेषाच्च सामान्यश्रुत्यापादितो नित्यकाम्य-
साधारणविनियोगो भञ्जनीय इति ॥

(३) नन्वेवमपि कथं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादि-
स्मरणनिर्वाहः । न च तस्य विद्यार्थकर्मणुष्ठानपरत्वम् विविदिषावाक्ये §
ब्राह्मणानामेव विद्यार्थकर्मण्यधिकारप्रतीतिः । अतो जनकादानुष्ठितकर्मणां
साक्षादेव मुक्त्युपयोगो वक्तव्यः । मैवम् । विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणस्य
चैवार्णिकोपलक्षणत्वात् । यथाहुरचभवन्तो वार्तिककाराः । ब्राह्मणग्रहणं चात्र
द्विजानामुपलक्षणम् अविशिष्टाधिकारित्वात्सर्वेषामात्मबोधनइति । न हि
विद्याकामो यच्चादीननुतिष्ठेदिति विपरिणमिते विद्याकामाधिकारविधौ ब्राह्म-
णपदस्याधिकारिविशेषसमर्पकत्वं युज्यते उद्देश्ये विशेषणयोगात् ॥ । नापि
राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेति स्वाराज्यकामाधिकारे राजसूयविधौ
स्वाराज्यकामो राजकर्तृकेण राजसूयेन यजेतेति कर्तृतया यागविशेषणत्वेन
विधेयस्य राज्ञो राजकर्तृकराजसूयस्याराज्ञा संपादयितुमशक्यत्वादर्थोदधि-
कारिकोटिनिवेशवदिह यच्चादिकर्तृतया विधेयस्य ब्राह्मणस्यार्थोदधिकारिको-

* काम्येष्विति शेषः । टी० क्लृप्तोपकारलोभादिति २ पु० पाठः ।

† नित्यानां विद्योपकारकत्वासिद्धावित्यर्थः । टी०

‡ एतद्विनियोगाभावे इत्यर्थः । टी०

§ ब्राह्मणग्रहणेनेति २ पु० अधिकः पाठः ।

॥ विधेययच्चादिनिरूपितोद्देश्यताया विद्याकाममात्रे पर्यवसानसंभवेन ब्राह्मण्यरूपविशेष-
णस्यानाकाङ्क्षिततया विद्याकामं प्रति विशेषणत्वेनान्वयायोगाद् विशिष्टस्योद्देश्यत्वकल्पने गौर-
वाच्च । टी०

टिनिवेश इति युज्यते । सर्वथापि तएवोभयलिङ्गा * दितिसूत्रे अन्य च विहितानामेव यज्ञादीनां विविदिषावाक्ये फलविशेषसंबन्धविधिर्नापूर्वयज्ञादिविधिरिति व्यवस्थापितत्वेन प्राप्रयज्ञाद्यनुवादेनैकस्मिन्वाक्ये कर्तृरूपगुणविधिः फलसंबन्धविधिश्चेत्युभयविधानाद् वाक्यभेदापत्तेः । नापि राजसूयवाक्ये राज्ञः कर्तृतया विधेयत्वाभावपक्षे राजपदसमभिव्याहारमात्राद्विशिष्टकर्तृत्वलाभवदिह वाक्याभेदाय कर्तृतया ब्राह्मणाऽविधानेपि ब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रेण ब्राह्मणकर्तृत्वलाभात् तदधिकारपर्यवसानमित्युपपद्यते अन्य च चैवर्णिकाधिकारिकत्वेन ऋषानामिहापि चैवर्णिकाधिकारात्मविद्यार्थत्वेन † विधीयमानानां यज्ञादीनां चैवर्णिकाधिकारित्वस्य युक्ततया विधिसंसर्गहीन-ब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रादधिकारसङ्कोचाऽसंभवेन ब्राह्मणपदस्य यथाप्रा-प्रविद्याधिकारिमात्रोपलक्षणोचित्यात् ॥

४) ननु विद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वे शूद्रस्यापि विद्यायामर्थित्वादिसंभवेन तस्यापि विद्यार्थकर्मधिकारप्रसङ्ग इति चेन्न । अध्ययनगृहीतस्वाध्याय-जन्यतदर्थज्ञानवत् एव वैदिकेष्वधिकार इत्यपशूद्राधिकरणे ‡ अध्ययनवेद-वाक्यश्रवणादिविधुरस्य शूद्रस्य विद्याधिकारनिवेधाद् न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेरापाततोपि तस्य विद्यामहिम्ना ऽवगत्युपायाऽसंभवेन तदर्थित्वानुपपत्तेश्च तस्य विद्यायामनधिकारादिति केचित् ॥

अन्ये त्वाहुः । शूद्रस्याप्यस्येव विद्यार्थकर्मधिकारः । तस्य वेदानुवचनाऽग्निहोचाद्यसंभवेपि कण्ठोक्तसर्ववर्णाधिकारश्रीपञ्चाक्षरमन्त्रराजविद्यादिजपपापक्षयहेतुतपोदानपाकयज्ञादिसंभवाद् वेदानुवचनेन यज्ञेन दानेनेत्यादिपृथक्करणविभक्तिश्रुतेर्विधुरादीनां विद्यार्थं जपदानादिमात्रानुष्ठानानुमतेश्च वेदानुवचनादिसमुच्चयाऽनपेक्षणात् । न च शूद्रस्य विद्यायामर्थित्वासंभवः श्रावयेन्नतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमयतः इत्यादीतिहासपुराणश्रवणे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणेन पुराणाद्यवगतविद्यामाहात्म्यस्य तस्यापि विद्यार्थित्वसंभवात् । न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेश्च तदनुष्ठानानुपयोग्यग्निहोचादि-

* व्या. सू. अ. ३ पा. ४ सू. ३४ ।

† ब्राह्मणस्येव क्षत्रियवैश्ययोरपि विद्यायामर्थित्वलक्षणाधिकाराविशेषात् शूद्रस्येव विद्यार्थयज्ञादिषु तयोः प्रतिषेधाभावाच्चेत्यर्थः । टी.

‡ व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३४ ।

कर्मज्ञाननिषेधपरत्वात् । अन्यथा तस्य स्ववर्णधर्मस्याप्यवगत्युपायासंभवेन शूद्रः चतुर्थो वर्णः एकजातिस्तस्यापि सत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके आद्वकर्म भृत्यभरणं स्वदारतुष्टिः परिचर्या चोत्तरेषामित्यादितदुर्मविभाजकवचनानामननुष्ठानलक्षणाऽप्राप्त्यापत्तेः । न चेवं सत्यपशूद्राधिकरणस्य निर्विषयत्वं तस्य न शूद्रे पातकं किं चिन्न च संस्कारमर्हतीति स्मृतेर्गुरुपसदनाख्यविद्याङ्गोपनयनसंस्कारविधुरस्य शूद्रस्य सगुणविद्यासु निर्गुणविद्यासाधनवेदान्तश्रवणादिषु आधिकारनिषेधपरत्वान्निर्गुणविद्यायां शूद्रस्यापि विषयसौन्दर्यप्रयुक्तस्यार्थित्वस्य निषेदुमशक्यत्वाद् अविधेयायां च तस्यां तदतिरिक्ताधिकाराप्रसक्त्या तन्निषेधाऽयोगाच्च * । न च तस्य वेदान्तश्रवणासंभवे विद्यार्थकर्मानुष्ठानसंभवेपि विद्यानुत्पत्तेस्तस्य तदर्थकर्मानुष्ठानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य वेदान्तश्रवणाधिकाराभावेपि भगवत्पादैः श्रवयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणाद्वेदपूर्वस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितमित्यपशूद्राधिकरणउपसंहारभाष्ये ब्रह्मात्मैक्यपरपुराणादिविधिश्रवणे विद्यासाधने ऽधिकारस्य दर्शितत्वात् । विद्योत्पत्तियोग्यविमलदेवशरीरनिष्पादनद्वारा मुक्त्यर्थत्वं भविष्यतीति चैवर्णिकानां क्रममुक्तिफलकसगुणविद्यार्थकर्मानुष्ठानवद् वेदान्तश्रवणयोग्यचैवर्णिकशरीरनिष्पादनद्वारा विद्योत्पत्त्यर्थत्वं भविष्यतीति शूद्रस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानाऽविरोधाच्च । तस्माद्विविदिषावाक्ये ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्रविद्याधिकारिमाचोपलक्ष्यत्वेन शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारः सिद्ध्यत्येवेति ॥

- (५) ननु अस्तु कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा विद्योपयोगः संन्यासस्य किंद्वारा तदुपयोगः । के चिदाहुः । विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितानामनन्तत्वात्किं चिदज्ञाद्यनुष्ठाननिवर्त्य किं चित्संन्यासापूर्वनिवर्त्यमिति कर्मवच्चित्तशुद्धिद्वारैव संन्यासस्यापि तदुपयोगः । तथा च गृहस्थादीनां कर्मच्छिद्रेषु† श्रवणाद्यनुतिष्ठतां न तस्मिन् जन्मनि विद्याऽवाप्तिः किं तु जन्मान्तरे संन्यासं लब्ध्वै-

* स्वर्गानुभववद् ब्रह्मानन्दानुभवरूपाया निर्गुणविद्यायाः फलरूपत्वादविधेयत्वं फलस्याविधेयत्वात्तथा च यथा स्वर्गानुभवाद्वा फले तदर्थित्वमात्रमधिकारस्तथा निर्गुणविद्यायामपि तदर्थित्वमात्रमेवाधिकारः स च निषेदुमशक्यः विधेयैष्वेवोपासनादिषु पूर्वोक्ताधिकारविशेषणान्तरापेक्षा शास्त्रे निरूपितेति विषयो दृष्टान्त इति भावः । टी०

† कर्मन्तराले इत्यर्थः ।

व । येषां तु गृहस्थानामेव सतां जनकादीनां विद्या दृश्यते तेषां पूर्वजन्मनि संन्यासाद्विद्यावाप्तिः । अतो न विद्यायां संन्यासाऽपूर्वव्यभिचारशङ्कापीति ॥

अन्ये तु शान्तो दान्त उपरत इत्यादिश्रुतो उपरतशब्दगृहीततया संन्यासस्य साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वात्सहकार्यन्तरविधिरिति * सूत्रभाष्ये तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मोक्षं विधीयते तस्माद्ब्राह्मणपाण्डित्यमित्यादिश्रुतो ततः प्राग् भिक्षाचर्यं चरन्तीति संन्यासाधिकारादिति प्रतिपादनात् त्यक्ताऽशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिह्वासतः जिज्ञासोरेव चेकात्म्यं चय्यन्तेष्वधिकारितेति वार्तिकोक्तेश्च संन्यासाऽपूर्वस्य विद्यासाधनवेदान्तश्रवणाद्यधिकारिविशेषणत्वमिति तस्य विद्योपयोगमाहुः ॥

अपरे तु श्रवणाद्यङ्गतयाऽऽत्मज्ञानफलता संन्यासस्य सिद्धेति विवरणोक्तेरनन्यव्यापारतया श्रवणादिनिष्पादनं कुर्वतस्तस्य विद्यायामुपयोगः दृष्टद्वारे संभवत्यदृष्टकल्पनाऽयोगात् । यदि त्वनलस्य धीमतः पुरुषधोरेयस्याश्रमान्तरस्थस्यापि कर्मच्छिद्रेषु श्रवणादि संपद्यते तदा चतुर्धाश्रमेषु संन्यासाश्रमपरिग्रहेणैव श्रवणादि निर्वर्तनीयमिति नियमोभ्युपेय इति ॥

६) नन्वस्मिन्पक्षद्वये क्षत्रियवैश्ययोः कथं वेदान्तश्रवणाद्यनुष्ठानं संन्यासस्य ब्राह्मणाधिकारत्वाद् ब्राह्मणो निर्वेदमायाद् ब्राह्मणो व्युत्थाय ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति संन्यासस्य विधिषु ब्राह्मणग्रहणात् । अधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः न संन्यासविधिर्यस्मात् श्रुतो क्षत्रियवैश्ययोरिति वार्तिकोक्तेश्चेति चेत् । अथ के चित् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेत्यविशेषश्रुत्या† ब्राह्मणः क्षत्रियो वा ऽपि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति स्मृत्यनुगृहीततया क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकारसिद्धेः श्रुत्यन्तरेषु ब्राह्मणग्रहणं चयाणामुपलक्षणम् । अत एव वार्तिकेऽधिकारिविशेषस्येति श्लोकेन भाष्याभिप्रायमुक्त्वा चयाणामविशेषेण संन्यासः श्रूयते श्रुतो यदोपलक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहणं तदेत्यनन्तरश्लोकेन स्वमते क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकारो दर्शित इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठानसिद्धिं समर्थयन्ते ॥

अन्ये त्वनेकेषु संन्यासविधिवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणादुदाहृतजाबालश्रुतौ संन्यासविधिवाक्ये ब्राह्मणग्रहणाभावेऽपि श्रुत्यन्तरसिद्धं ब्राह्मणाधिकारमेव सिद्धं कृत्वा संन्यासावस्थायामयश्चोपवीती कथं ब्राह्मण इति ब्राह्मणपरामर्शाच्च * ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारः । विरोधाधिकरणन्यायेन † श्रुत्य-
विरुद्धस्यैव स्मृत्यर्थस्य ग्राह्यत्वात् । यत्तु संन्यासस्य सर्वाधिकारित्वे वार्ति-
कवचनं तद्विद्वत्संन्यासविषयं न त्वातुरविविदिषासंन्यासे भाष्याभिप्रायविरु-
द्धसर्वाधिकारप्रतिपादनपरम् । सर्वाधिकारविच्छेदि विज्ञानं चेदुपेयते कुतो
ऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलादित्यनन्तरश्लोकेन ब्रह्मज्ञानोदयान-
न्तरं जीवन्मुक्तेन क्रियमाणे विद्वत्संन्यासएवाधिकारनियमनिराकरणात् ।
एवं च ब्राह्मणानामेव श्रवणादानुष्ठाने संन्यासो ऽङ्गं क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निरपेक्षः
श्रवणादाधिकार इति तयोः श्रवणादानुष्ठाननिर्वाहः । न हि संन्यासस्य श्रव-
णापेक्षितत्वपक्षे श्रवणमात्रस्य तदपेक्षा नियन्तुं शक्यते क्रममुक्तिफलकसगुणो-
पासनया देवभावं प्राप्स्य श्रवणादौ संन्यासनिरपेक्षस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् ।
देवानां कर्मानुष्ठानाऽप्रसक्त्या तत्त्यागरूपस्य संन्यासस्य तेष्वसंभवादित्याहुः ॥

अपरे तु ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति श्रुत्युदिता यस्य ब्रह्मणि संस्था
समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूपं तन्निष्ठत्वं तस्य श्रवणादिषु मुख्यो ऽधिकारः । गच्छ-
तस्तिष्ठतो वापि जायतः स्वपतो ऽथ वा न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत
उच्यते आ सुप्रेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तयेत्यादिस्मृतिषु सर्वदा विचा-
रविधानात् सा च ब्रह्मणि संस्था विना संन्यासमाश्रमान्तरस्थस्य न संभ-
वति स्वस्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानवैयर्थ्यादिति संन्यासरहितयोः क्षत्रियवैश्य-
योर्न मुख्यः श्रवणादाधिकारः । किं तु दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणा-
प्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिष्वन्तरा चापि तु तद्वृष्टे ‡ रित्यधिकरणभाष्योक्त-
न्यायेन शूद्रवदप्रतिषिद्धयोस्तयोर्विधुरादीनामिव देहान्तरे विद्याप्रापकेणाऽ-
मुख्याधिकारमात्रेण श्रवणानुमतिः । न ह्यन्तरा चापि तु तद्वृष्टेरित्यधिकरणे
विधुरादीनामनाश्रमिणामङ्गीकृतः श्रवणादाधिकारो मुख्य इति वक्तुं शक्यते ।
अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चेति § सूचकारेणैव तेषाममुख्याधिकारस्फुटीकर-

* ब्राह्मणग्रहणादुदाहरणार्थः ।

† जै. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३ ।

‡ व्या. सू. अ. ३ पा. ४ सू. ३४ ।

§ व्या. सू. अ. ३ पा. ४ सू. ३६ ।

अमुख्याधिकारिकृतवेदान्तविचारस्य जन्मान्तरीयज्ञानोपयोगित्वनिरूपणम् ६३

णात् । न च तत्र तेषां अवगाधिकार एव नेक्तः किं तु तदीयकर्मणां विद्यानुयाहकत्वमिति शङ्क्यम् । दृष्टार्था च विद्येत्युदाहृततदधिकरणभाष्यविरोधात् । न च क्षयिवैश्ययोः संन्यासाभावादमुख्याधिकारे तत एव देवानामपि अवगादिष्वमुख्य एवाधिकारः स्यात् तथा च क्रममुक्तिफलकसगुणविद्याया देवभावं प्राप्य अवगादानुतिष्ठतां विद्याप्राप्त्यर्थे संन्यासाहं पुनर्ब्राह्मणजन्म वक्तव्यमिति ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते अनावृत्तिः शब्दादित्यादिश्रुतिसूत्रविरोध इति वाच्यम् । देवानामनुष्ठेयकर्मवैयर्थ्याऽभावात्स्वत एवानन्यव्यापारत्वं संभवतीति क्रममुक्तिफलकसगुणाविद्याविधायिशास्त्रप्रामाण्याद्विनापि संन्यासं तेषां मुख्याधिकाराभ्युपगमादित्याहुः ॥

१) नन्वमुख्याधिकारिणा दृष्टफलभूतवाक्यार्थावगत्यर्थमविहितशास्त्रान्तरविचारवत्क्रियमाणो वेदान्तविचारः कथं जन्मान्तरीयविद्याऽवाप्तावुपयुज्यते । न खलु विचारस्य दिनान्तरीयविचार्यावगतिहेतुत्वं युज्यते दूरे जन्मान्तरीयतद्देतुत्वम् । न च वाच्यं मुख्याधिकारिणा परिव्राजकेन क्रियमाणमपि अवगं दृष्टार्थमेवा * ऽवगतेर्दृष्टफलत्वात्तस्य यथा प्रारब्धकर्मविशेषरूपप्रतिबन्धादिह जन्मनि फलमजनयतो जन्मान्तरे प्रतिबन्धकापगमेन फलजनकत्वमेहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदृशनादित्यधिकरणे † तथा निर्णयाद् एवममुख्याधिकारिकृतस्यापि स्यादिति । यतः शास्त्रीयाऽङ्गयुक्तं अवगमपूर्वविधित्वपक्षे फलपर्यन्तमपूर्वं नियमविधित्वपक्षे नियमादृष्टं वा जनयति तच्च जातिस्मरत्वप्रापकाऽदृष्टवत्प्राग्भववीयसंस्कारमुद्बोध्य तन्मूलभूतस्य विचारस्य जन्मान्तरीयविद्योपयोगितां घटयतीति युज्यते । शास्त्रीयाङ्गविधुरं अवगं नादृष्टोत्पादकमिति कुतस्तस्य जन्मान्तरीयविद्योपयोगित्वमुपपद्यते घटकादृष्टं विना जन्मान्तरीयप्रमाणव्यापारस्य जन्मान्तरीयावगतिहेतुत्वोपगमे ऽतिप्रसङ्गात् ‡ । उच्यते । अमुख्याधिकारिणाऽप्युत्पन्नविधिदिषेण क्रियमाणं अवगं द्वारभूतविविदिषोत्पादकप्राचीनयज्ञाद्यनुष्ठानजन्यापूर्वप्रयुक्तमिति तदेवापूर्वं विद्यारूपफलपर्यन्तं व्याप्रियमाणं जन्मान्तरीयायामपि विद्यायां स्वकारितअवगंस्योपकारकतां घटयतीति नानुपपत्तिः । अवगादौ विध्यभावपक्षे तु संन्यासपूर्वकृतस्यापि

* सर्वत्रेति २ पु० अधिकः पाठः । † व्या० सू० अ० ३ पा० ४ सू० ५९ ।

‡ जन्मान्तरानुभूतसकलपदार्थस्मृतिप्रसङ्गादित्यर्थः । टी०

श्रवणस्याऽदृष्टानुत्पादकत्वात्सति प्रतिबन्धे तस्य * जन्मान्तरीयविद्याहेतु-
त्वमित्यमेव † निर्वाह्यम् । आचार्यास्तु नियमविधिपक्षे ऽप्ययमेव निर्वाहः
श्रवणमभ्यस्यतः फलप्राप्तेरर्वाक् प्रायणे तन्नियमादृष्टस्यानुत्पत्तेस्तस्य फलप-
र्यन्तावृत्तिगुणकश्रवणानुष्ठाननियमसाध्यत्वात् । न हि नियमादृष्टजनकः श्रव-
णनियमः फलपर्यन्तमावर्तनीयस्य श्रवणस्योपक्रममात्रेण निर्वर्तितो भवति येन
तज्जन्यनियमादृष्टस्यापि फलपर्यन्तश्रवणावृत्तेः प्रागेवोत्पत्तिः संभाव्येत । श्रव-
धातवदावृत्तिगुणकस्यैव श्रवणस्य फलसाधनत्वेन फलसाधनपदार्थनिष्पत्तेः
प्राक्तन्नियमनिर्वर्तिवचनस्य ‡ निरालम्बनत्वात् । श्रवणाऽवधाताद्युपक्रममात्रेण
नियमनिष्पत्तो तावतेव नियमशास्त्रानुष्ठानं सिद्धमिति तदनावृतावप्यवैकल्य-
प्रसङ्गाच्चेत्याहुः ॥

के चित्तु दृष्टार्थस्यापि श्रवणस्य दिने दिने तु वेदान्तश्रवणाद्वृत्तिसंयु-
तात् गुरुशुश्रूषया लब्धात्कृच्छ्राशीतिफलं लभेदित्यादिवचनप्रामाण्यात्स्वत-
न्त्रादृष्टोत्पादकत्वमप्यस्ति । यथाग्निसंस्कारार्थस्याऽऽधानस्य पुरुषसंस्कारेषु
परिगणनातदर्थत्वमपि । एवं च वचनबलादुभयार्थत्वोपपत्तेः । तथा च प्रति-
दिनश्रवणजनितादृष्टमहिम्नैवामुष्मिकविद्योपयोगित्वं श्रवणमननादिसाधनाना-
मित्याहुः ॥

(८) एवं श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानप्रणाल्या § विद्यावाप्तिरित्यस्मिन्नर्थे
सर्वसंप्रतिपन्ने स्थिते भारतीतीर्थाः ध्यानदीपे विद्यावाप्तावुपायान्तरमप्याहुः ।
तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं ॥ यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तदोगैरपि गम्यते
इति श्रुतिस्मृतिदर्शनाद्यथा साङ्ख्यं नाम वेदान्तविचारः श्रवणशब्दितो मन-
नादिसहकृतो विद्याऽवाप्नुपायः एवं योगशब्दितं निर्गुणब्रह्मोपासनमपि ।
न च निर्गुणस्योपासनमेव नास्तीति शङ्क्यम् । प्रश्नोपनिषदि शैब्यप्रश्ने यः
पुनरेतं चिमात्रेणोङ्कारेण ¶ परमपुरुष * * मभिध्यायीतेति निर्गुणस्यैवोपासनप्र-
तिपादनात् । तदन्तरं स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षतइत्यु-

* श्रवणस्य । + विद्यारूपफलपर्यन्तं व्यापाराङ्गीकारादेवेत्यर्थः ।

‡ फलपर्यन्तं श्रवणस्यैवावृत्तौ सत्यां श्रवणस्याप्राप्तांशपरिपूरणलक्षणनियमो निष्पन्नो भवति
न ततः प्रागित्यर्थः । टी. § क्रमेण ।

॥ तत् प्रकृतं कारणत्वात्पलञ्जितं ब्रह्म सांख्ययोगाभ्यां विद्याद्वारा ऽभिमुख्येन प्रत्यत्वेन
प्राप्तमित्यर्थः । टी. ¶ द्वितीयायै तृतीया । टी.

* * परं पुरुषमिति ३ पु. प.ठः ।

पासनाफलवादे ईक्षतिकर्मत्वेन निर्दिष्टं यन्निर्गुणं ब्रह्म तदेवोपासनावाक्येपि
ध्यायतिकर्म नान्यद् ईक्षतिध्यानयोः कार्यकारण * भूतयोरेकविषयत्वनिय-
मादित्यस्यार्थस्यक्षतिकर्माधिकरणे भाष्यकारादिभिरङ्गीकृतत्वात् । अन्यथापि
तापनीयकठवल्ग्यादिश्रुतत्यन्तरे निर्गुणोपास्तेः प्रपञ्चितत्वात्सूचकता ऽप्यु-
पास्यगुणपरिच्छेदार्थमारब्धे गुणोपसंहारणादे निर्गुणे ऽप्यानन्दादयः प्रधा-
नस्येति † सूत्रेण भावरूपाणां ज्ञानानन्दादिगुणानामक्षरधियां त्ववरोध ‡
इत्यादिसूत्रेणाभावरूपाणामस्थूलत्वादिगुणानां चोपसंहारस्य दर्शितत्वाच्च । ननु
आनन्दादिगुणोपसंहारे उपास्यं निर्गुणमेव न स्यादिति चेन्न । आनन्दादिभिर-
स्थूलत्वादिभिश्चैपलक्षितमखण्डैकरसं ब्रह्मास्मीति निर्गुणत्वानुपमर्देनोपास-
नासंभवात् । ननु तदेव § ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासतइति श्रुतेर्न
परब्रह्मोपास्यमिति चेद् न । अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादिति श्रुतेस्तस्य
वेद्यत्वस्याप्यसिद्धापातात् । श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मवेदनप्रसिद्धेरेवेद्यत्वश्रुतिर्वास्तववे-
द्यत्वपरा चेदाथर्वणादौ तदुपासनाप्रसिद्धेस्तदनुपास्यत्वश्रुतिरपि वस्तुवृत्तपरा-
ऽस्तु ॥ । एवं च श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रवणात् येषां बुद्धिमा-
न्यात्र्यायव्युत्पादनकुशलविशिष्टगुर्वऽलाभाद्वा श्रवणादि न संभवति तेषाम-
ध्ययनगृहीतेर्वैदान्तेरापाततो ऽधिगमितब्रह्मात्मभावानां तद्विचारं विनैव
प्रश्नोपनिषदाद्युक्तमार्षयन्येषु ब्राह्मवासिष्ठादिकल्पेषु पञ्चीकरणादिषु चाऽनेक-
शाखाविप्रकीर्णसर्वार्थोपसंहारेण कल्पसूत्रेष्वग्निहोत्रादिवन्निर्धारितानुष्ठानप्रकारं
निर्गुणोपासनसंप्रदायमाचविद्मो गुरुभ्यो ऽवधार्य तदनुष्ठानात्क्रमेणोपास्यभूत-
निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारः संपद्यते ऽविसंवादिभ्रमन्यायेनोपास्तेरपि ¶ क्व चि-
त्फलकाले प्रमापयवसानसंभवात् । पाणो पञ्च वराटकाः पिधाय केन चित्करे
कति वराटका इति पृष्ठे पञ्च वराटका इति तदुत्तरवक्तुर्वाक्यप्रयोगमूलभूत-
संख्याविशेषज्ञानस्य मूलप्रमाणशून्यस्याहार्यारोपस्यापि यथार्थत्ववन्निर्गुणब्र-

* ईक्षणवाक्यस्य ध्यानफलभूतसाक्षात्कारप्रतिपादकत्वेन ध्यानवाक्यैकवाक्यत्वाद् ध्यानेक्ष-
णयोः कारणभावो ऽवगम्यतइति भावः । टी०

† व्या० सू० अ० ३ पा० ३ सू० ११ ।

‡ व्या० सू० अ० ३ पा० ३ सू० ३३ ।

§ बुद्ध्यादिसाक्षिचैतन्यमेवेत्यर्थः । टी०

॥ वेद्यत्वमुपास्यत्वं वा ब्रह्मणि परमार्थतो नास्तीति निबेधश्रुतीनां तात्पर्यमिति
भावः । टी०

¶ धूलीपटले धूमबुद्ध्या प्रवृत्तस्य क्व चिद् ग्रहिलाभवदित्यर्थः ।

ह्योपासनस्यार्थतथात्वविवेचकनिर्विचिकित्समूलप्रमाणनिरपेक्षस्य दहरादुपा-
सनावदुपासनाशास्त्रमात्रमवलम्ब्य क्रियमाणास्यापि वस्तुतो यथार्थत्वेन दह-
रादुपासनेनेव निर्गुणोपासनेन जन्यस्य स्वविषयसाक्षात्कारस्य श्रवणादि-
प्रणाड्या जन्यसाक्षात्कारवदेव तत्त्वार्थविषयत्वावश्यंभावाच्च । इयांस्तु विशेषः
प्रतिबन्धरहितस्य पुंसः श्रवणादिप्रणाड्या ब्रह्मसाक्षात्कारो भटिति सिद्ध्य-
तीति सांख्यमार्गो मुख्यः कल्पः उपास्त्या तु विलम्बेनेति योगमार्गो ऽनु-
कल्प इति ॥

(६) नन्वस्मिन्पक्षद्वयेपि ब्रह्मसाक्षात्कारे किं करणम् । केचिदाहुः । प्रत्यया-
भ्यासरूपं * प्रसंख्यानमेव । योगमार्गे आदित आरभ्योपासनारूपस्य सांख्यमार्गे
मननानन्तरनिदिध्यासनरूपस्य च तस्य सत्त्वात् । न च तस्य ब्रह्मसाक्षा-
त्कारकारणत्वे मानाभावः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रव-
णात् । कामाऽऽतुरव्यवहितकामिनीसाक्षात्कारे प्रसंख्यानस्य कारणत्वकृप्रेष्वच ।
आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टमित्यधिकरणे † विकल्पो ऽविशिष्टफलत्वादित्यधि-
करणे ‡ च दहराद्यहंग्रहोपासकानां प्रसंख्यानादुपास्यसगुणब्रह्मसाक्षात्कारा-
ङ्गीकाराच्च । ननु च प्रसंख्यानस्य प्रमाकरणेष्वपरिगणनात्तज्जन्यो ब्रह्मसाक्षा-
त्कारः प्रमा न स्यात् । न च काकतालीयसंवादिवराटकसंख्याविशेषाऽऽहार्य-
ज्ञानवदर्थोऽबाधेन प्रमाणत्वोपपत्तिः । प्रमाणाऽमूलकस्य प्रमात्वायोगात् ।
आहार्यवृत्तेश्चोपासनावृत्तिवज् ज्ञानभिन्नमानसक्रियारूपतयेच्छादिवदबाधिता-
र्थविषयत्वेपि § प्रमात्वाऽनभ्युपगमात् । मेवम् । कृप्रप्रमाकरणांमूलकत्वेपि ईश्व-
रमायावृत्तिवत्प्रमात्वोपपत्तेः । विषयाबाधतोल्यात् । मार्गद्वयेपि प्रसंख्यानस्य
विचारितादविचारिताद्वा वेदान्ताद्ब्रह्मात्मैश्यावगममूलकतया प्रसंख्यानजन्य-
स्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रमाणमूलकत्वाच्च । उत्तं हि कल्पतरुकारैः । वेदा-
न्तप्रत्ययजज्ञानभावनाया उपरोक्षधीः मूलप्रमाणदार्ढ्येन ॥ न भ्रमत्वं प्रपद्यते ।
न च प्रामाण्यपरस्त्वापत्तिः अपवादनिरासाय मूलशुद्ध्यनुरोधादिति ॥

* प्रत्ययाभिख्यानरूपमिति २ पु. पाठः ।

† व्या. सू. अ. ४ पा. १ सू. १२ ।

‡ व्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ५६ ।

§ अबाधितार्थज्ञानत्वं हि प्रमात्वं न त्वबाधितार्थत्वमात्रमतिप्रसङ्गादिति भावः । टी.

॥ मूलप्रमाणं वेदान्तवाक्यं तज्जन्यप्रमा वा तस्य दार्ढ्यमविप्रतिपक्षकारणकत्वमिति
बोध्यम् । टी.

अन्ये तु एषो ऽगुरात्मा चेतसा वेदितव्यः दृश्यते * त्वय्यया बुद्धे-
त्यादिश्रुतेर्मन एव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणं तस्य सोपाधिकात्मन्यहंवृत्तिरू-
पप्रमाकरणत्वकृपेः । स्वप्नपञ्चविपरीतप्रमाणादिज्ञानसाधनस्यान्तःकरणस्येत्या-
दिपञ्चपादिकाविवरणग्रन्थेनापि तथा प्रतिपादनात् । अहमेवेदं सर्वं सर्वो
ऽस्मीति मन्यते सो ऽस्य परमो लोक इतिश्रुत्युक्ते स्वाप्ने ब्रह्मसाक्षात्कारे
एव मनसः करणत्वसंप्रतिपत्तेश्च तदा करणान्तराऽभावात् । प्रसंख्यानं तु
मनःसहकारिभावेनोपयुज्यते । वाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वं-
प्रदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्प्रदार्थतामाविर्भावयतीति भाम-
तीवचनात् । ज्ञानप्रसादेन † विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-
मान इतिश्रुतावपि ज्ञानप्रसादशब्दितचित्तेकाग्र्यहेतुतयैव ध्यानेोपादानात् ।
न तु प्रसंख्यानं स्वयं करणं तस्य क्व चिदपि ज्ञानकरणत्वाऽकृपेः । कामा-
तुरकामिनीसाक्षात्कारादावपि प्रसंख्यानसहकृतस्य मनस एव करणत्वोपपत्त्या
ऽकृपज्ञानकरणान्तरकल्पनाऽयोगादित्याहुः ॥

अपरे तु तद्वास्य विजज्ञौ तमसः पारं दर्शयति आचार्यवान् पुरुषो
वेदं तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिषु आचार्योपदेशानन्तरमेव ब्रह्मसाक्षा-
त्कारोदये जीवन्मुक्तिश्रवणाद्वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति ज्ञानान्तरनेरा-
काङ्क्षश्रवणात् त्वोपनिषदं पुरुषमिति ब्रह्मण उपनिषदेकगम्यत्वश्रवणाच्चोपनि-
षदं महावाक्यमेव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणं न मनः । यन्मनसा न मनुतइति
तस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधात् । न चाऽपक्वमनोविषयमिदं येनाहुर्मनो मत-
मिति वाक्यशेषे मनोमात्रग्रहणात् ‡ । न चेवं यद्वाचा ऽनभ्युदितमिति शब्द-
स्यापि तत्करणत्वं निषिध्यतइति शङ्क्यम् । मनःकरणत्ववादिनामपि शब्दस्य
निर्विशेषपरोक्षज्ञानकरणत्वस्याभ्युपगतत्वेन तस्य यतो वाचो निवर्तन्ते अ-
प्राप्य मनसा सहेतिश्रुत्यनुरोधेन शब्दार्थप्राप्तिः § रूपशक्तिमुखेन शब्दस्य
तत्करणत्वनिषेधे तात्पर्यस्य वक्तव्यतया शक्यसंबन्धरूपलक्षणांमुखेन तस्य

* गृह्यते इति २ पु. पाठः ।

† वरखल्युत्पत्त्या ज्ञानपदं चित्तपरं तस्य प्रसाद एकाग्र्यम् । टी.

‡ येन चैतन्येन मतं प्रकाशितं मन इति वाक्यशेषे ऽपक्वमन एव चैतन्यभास्यमिति वक्तु-
मशक्यतया तत्र प्रतोमान्नग्रहणमावश्यकं तदैकरूप्याय न मनुतइति पूर्ववाक्येपि मनोमात्रं
शास्त्रमित्यर्थः । टी. § प्राप्तिः संबन्धः ।

तत्करणात्वाविरोधात् । न च मनसैवाऽनुदृष्टव्यमिति श्रुतिसिद्धं मनसोऽपि तच्च करणत्वं न पराकर्तुं शक्यमिति वाच्यम् । शब्दसाक्षात्कारजननेऽपि तदैकाग्र्यस्याऽपेक्षितत्वेन हेतुत्वमात्रेण तृतीयोपपत्तेः । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादौ तथा दर्शनात् । गीताविवरणे भाष्यकारीयमनःकरणत्ववचनस्य मतान्तराभिप्रायेण प्रवृत्तेरित्याहुः ॥

(१०)

ननु तथापि शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावस्य नापरोक्षज्ञानजनकत्वं संगच्छतइति चेद् अत्र केचित् । स्वतोऽसमर्थोऽपि शब्दः शास्त्रीयश्रवणमननपूर्वकप्रत्ययाभ्यासजनितसंस्कारप्रचयलब्धब्रह्मेकाग्र्य * चित्तदर्पणाऽनुगृहीतोऽपरोक्षज्ञानमुत्पादयति । शास्त्रीयसंस्कारसंस्कृताऽग्न्यधिकरण इव हेमोऽपूर्वमिति कल्प्यते । तरति शोकमात्मविदिति शास्त्रप्रामाण्यात् । अपरोक्षस्य कर्तृत्वाद्यध्यासस्यापरोक्षाधिष्ठानज्ञानं विना निवृत्त्ययोगात् । औपनिषदे ब्रह्मणि मानान्तराऽप्रवृत्तेः शब्दादपरोक्षज्ञानानुत्पत्तेः अनिमोक्षप्रसङ्गादित्याहुः ॥

अन्ये तु भावनाप्रचयसाहित्ये सति बहिरसमर्थस्यापि मनसो नष्टवनितासाक्षात्कारजनकत्वदर्शनान्निदिध्यासनसाहित्येन शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तमिति दृष्टान्तानुरोधेन समर्थयन्ते ॥

अपरे त्वपरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्ष्यं नामाऽन्याऽनिरुक्तेः † । अर्थोपरोक्षत्वं तु नापरोक्षज्ञानविषयत्वं येनान्योन्याश्रयो भवेत् किं तु तत्तत्पुरुषचेतन्याऽभेदः । अन्तःकरणतद्गुणाणां साक्षिणि कल्पिततया तदभेदसत्त्वात् । बाह्यचेतन्ये कल्पितानां घटादीनां बाह्यचेतन्ये वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचेतन्याऽभेदाभिव्यक्त्या तदभेदसत्त्वान्न न क्वाप्यव्याप्तिः । न चान्तःकरणधर्माणां ज्ञानादीनामिव धर्मोऽधर्मसंस्काराणामपि साक्षिणि कल्पितत्वाविशेषादापरोक्ष्यापत्तिः तेषामनुद्भूतत्वात् । उद्भूतस्यैव ‡ जडस्य चेतन्याऽभेद आपरोक्ष्यमित्यभ्युपगमात् । एवं च सर्वदा सर्वपुरुषचेतन्याभिन्नत्वाद्यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुत्या स्वत एवापरोक्षं ब्रह्मेत्यपरोक्षार्थविषयत्वाच्छब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्षत्ववाचोयुक्त्युक्तैवेत्याहुः ॥

* संस्कारप्रचयेन संस्कारबाहुल्येन लब्धं ब्रह्मण्यैकाग्र्यं येनेत्यर्थः ।

† इन्द्रियजन्यत्वादेरेव प्रथमपरिच्छेदावसाने निरस्तत्वादिमि भावः । टी.

‡ उद्भूतत्वं च फलबलकल्प्यः स्वभावविशेषः । टी.

अद्वैतविद्याचार्यस्तु नापरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्षं स्वरूपसुखा-
परोक्षरूपज्ञानाव्यापनात् स्वविषयत्वलक्षणात्प्रकाशत्वनिषेधात् * । किं तु यथा
तत्तदर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचेतन्याऽभेदेऽप्यपरोक्ष्यम् एवं तद्व्यवहारानु-
कूलचेतन्यस्य तत्तदर्थभेदे ज्ञानापरोक्ष्यं तथा च चेतन्यधर्म एवेदमापरोक्ष्यं
न त्वनुमितित्वैच्छात्वादिवदन्तःकरणवृत्तिधर्मः । अत एव सुखादिप्रकाशरूपे
साक्षिणि स्वरूपसुखप्रकाशरूपे चेतन्ये चापरोक्ष्यम् । न च घटाद्येन्द्रियकवृत्तौ
तदनुभवविरोधः । अनुभवस्य वृत्त्यवच्छिन्नचेतन्य + गताऽपरोक्ष्यविषयत्वोप-
पत्तेः । ननु उक्तं ज्ञानार्थयोरपरोक्ष्यं हृदयदिगोचरशब्दवृत्तितद्विषययोरति-
प्रसक्तम् । तच्च दैवात्कदा चिद्वृत्तिविषयसंसर्गो सति वृत्त्यवच्छिन्नचेतन्यस्य विष-
याऽभिन्नचेतन्यस्य चाऽभेदाभिव्यक्तेरवर्जनीयत्वादिति चेद् न । परोक्षवृत्तेर्वि-
षयावच्छिन्नचेतन्यगताऽज्ञाननिवर्तनाद्यमतया तथाऽज्ञानेनावृत्तस्य विषयचेत-
न्यस्यानावृत्तेन वृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिचेतन्येनाभेदाभिव्यक्तेरभावादापरोक्ष्याऽप्र-
सक्तेः । अत एव ‡ जीवस्य संसारदशायां वस्तुतः सत्यपि ब्रह्माभेदे न
तदापरोक्ष्यम् । अज्ञानावरणकृतभेदसत्त्वात् । न चेवं ब्रह्मणो ऽपि जीवाऽप-
रोक्ष्यासंभवादसर्वज्ञत्वपत्तिः । अज्ञानस्येश्वरं प्रत्यनस्वरक्तया तं प्रति जीव-
भेदाऽनापादनात् । यदज्ञानं यं प्रत्यावरणं तस्य तं प्रत्येव स्वाश्रयभेदापाद-
कत्वात् । अत एव § चेच्चक्षणेन तस्य घटाज्ञाने निवृत्ते ऽनिवृत्तं मेवाज्ञानं
मेवं प्रत्येव विषयचेतन्यस्य भेदापादकमिति न चेच्चस्य घटापरोक्ष्याऽनुपपत्ति-
रिति । नन्वेवं वृत्तिविषयचेतन्याभेदाभिव्यक्तिलक्षणास्यापरोक्षत्वस्य स्वविषय-
चेतन्यगताज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वे तस्य अज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वायोगाज् ज्ञान-
मात्रमज्ञाननिवर्तकं भवेदिति चेद् न । यज् ज्ञानमुत्पद्यमानं स्वकारणमहिम्ना
विषयसंस्तुष्टमेवोत्पद्यते तदेवाज्ञाननिवर्तकमिति विशेषणाद् ऐन्द्रियकज्ञानानां

* एकस्मिन् चेतन्ये विषयविषयिभावलक्षणासंबन्धो न संभवति संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् ।
स्वविषयत्वं विनापि स्वसत्ताप्रयुक्तसंशयागोचरत्वादिलक्षणास्य स्वप्रकाशत्वस्याकारेषु निरूपित-
त्वादिति भावः । टी०

† वृत्तिचेतन्ययोस्तादात्म्येन वृत्तिसाक्षात्कारस्वरूपानुभवस्य चेतन्यगतापरोक्ष्यविषयकत्वो-
पपत्तेरित्यर्थः । टी०

‡ अभेदाभिव्यक्तेरेवापरोक्षत्वप्रयोजकत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । टी०

§ यं प्रति यदज्ञानमित्यादिव्यवस्थाभ्युपगमादेव क्षेत्रस्य घटापरोक्षज्ञानुभवाऽनुपपत्तिरिति
नेति संबन्धः । टी०

तथात्वात् । एवं च शब्दादुत्पद्यमानमपि ब्रह्मज्ञानं सर्वोपादानभूतस्वविषयब्रह्मचेतन्यसंस्तुष्टमेवोत्पद्यत इति तस्याज्ञाननिवर्तकत्वमज्ञाननिवृत्तौ तन्मूलभेदप्रविलयादापरोक्षं चेत्युपपद्यतेतराम् । नन्वेवमध्ययनगृहीतवेदान्तजन्येनापि तज्ज्ञानेन मूलाज्ञाननिवृत्त्या आपरोक्षं किं न स्यात् । न च * तत्सत्तानिश्चयरूपत्वाभावाद्ब्रह्मज्ञाननिवर्तकमिति वाच्यम् । तथापि कृतश्रवणस्य निर्विचिकित्सशब्दज्ञानेन तन्निवृत्त्या मननादिवैयर्थ्यापत्तिरिति चेन्न । सत्यपि श्रवणान्निर्विचिकित्सज्ञाने चित्तविशेषपदेष्वेव प्रतिबन्धाद् अज्ञानानिवृत्त्या तन्निराकरणे मनननिदिध्यासननियमविध्यार्थानुष्ठानस्यार्थवत्त्वाद् भवान्तरीयमननाद्यनुष्ठाननिरस्तचित्तविशेषस्योपदेशमात्राद् ब्रह्मापरोक्षस्येष्ट्यमाणात्वाच्चेत्याहुः ॥

(११)

अथैवमपि कृतनिदिध्यासनस्य वेदान्तजन्यब्रह्मज्ञानेनेव घटादिज्ञानेनापि ब्रह्माऽज्ञाननिवृत्तिः किं न स्यात् † । न च तस्य ब्रह्माविषयत्वाच्च ततो ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम् । घटः सन्नित्यादिबुद्धिवृत्तेः सद्रूपब्रह्मविषयत्वोपगमात् । न च तत्र घटाद्याकारवृत्त्या तदज्ञाननिवृत्तौ स्वतः स्फुरणादेव तदवच्छिन्नचेतन्यं सदिति प्रकाशते न तस्य घटाद्याकारवृत्तिविषयत्वमिति वाच्यम् । तदभावे घटविषयं ज्ञानं तदवच्छिन्नचेतन्यविषयमज्ञानमिति भिन्नविषयेष्वज्ञानेन तन्निवृत्तेरयोगात् । जडे आवरणकृत्याभावेन ‡ घटस्याज्ञानाविषयत्वात् । न च घटादिवृत्तेस्तदवच्छिन्नचेतन्यविषयत्वे ऽप्यखण्डानन्दाकारत्वाभावाच्च ततो मूलाज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम् । वेदान्तजन्यसाक्षात्कारेपि तदभावात् । न हि तत्राखण्डस्वमानन्दत्वं वा कश्चिदस्ति प्रकारः वेदान्तानां संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वलक्षणाखण्डार्थत्वहानापत्तेः । न च वेदान्तजन्यज्ञानादेव तन्निवृत्तिनियम इति वाच्यम् । क्लृप्ताज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकरूपस्य ज्ञानान्तरेपि सद्भावे तथा नियन्तुमशक्यत्वात् § । न च

* विद्यारवाचीनमध्ययनगृहीतवेदान्तजन्यज्ञानम् । टी.

† घटादिवृत्तेरपि मूलाज्ञानविषयचेतन्यविषयकत्वाविशेषादित्याक्षेपाभिप्रायः । टी.

‡ जडस्य जडत्वादेव प्रमाणानवतारदशायामप्रकाशोपपत्त्या जडस्याप्रकाशार्थमावरणकल्पनायोगादित्यर्थः । टी.

§ वेदान्तजन्यज्ञाने क्लृप्तस्य मूलाज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकरूपस्य मूलाज्ञानसमानविषयकत्वसत्तानिश्चयरूपत्वाप्रतिबद्धत्वलक्षणास्य निदिध्यासनपरिपाककाले चक्षुरादिविषयघटादिज्ञानेपि सत्त्वे सति वेदान्तजन्यज्ञानादेव मूलाज्ञाननिवृत्तिर्न तु घटादिज्ञानादिति नियन्तुमशक्यत्वाद् वेदान्तजन्यत्वस्यापि सत्तानिश्चयरूपत्वादेरिव प्रयोजकविशेषणत्वे गौरवान्मानाभावाच्चेति भावः । टी.

घटाद्याकारवृत्तिविषयस्यावच्छिन्नचेतन्यस्य कल्पितत्वेन यन्मूलाज्ञानविषयभूतं सत्यमनवच्छिन्नं चेतन्यं तद्विषयत्वाभावाद् घटादिवृत्तीनां निवर्त्यत्वाभिमतज्ञानसमानविषयत्वलक्षणं क्लृप्तं प्रयोजकमेव नास्तीति वाच्यम् । तत्रावच्छेदकांशस्य कल्पितत्वे ऽप्यवच्छेदांशस्याकल्पितमूलाज्ञानविषयचेतन्यरूपत्वात् तस्य कल्पितत्वे घटवज्जडतया ऽवस्थाज्ञानं प्रत्यपि विषयत्वायोगेनावस्थाज्ञानस्य मूलाज्ञानविषया ऽकल्पितचेतन्यविषयत्वस्य वक्तव्यतया तन्निवर्तकघटादिज्ञानस्यापि तद्विषयत्वावश्यभावेन तत्पक्षेऽपि ततो मूला ऽज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गस्यापरिहारात् * । अत्राहुराचार्याः । न चेतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिविषयः न संदृशेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं पराञ्चि खानि व्यतृणात् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्नित्यादिश्रुत्या तस्य परमाण्वादिवच्चक्षुराद्ययोग्यत्वोपदेशादौपनिषदमिति विशेषणाच्च । न च सर्वप्रत्ययवेद्ये वा ब्रह्मरूपे व्यवस्थित इत्यादिवार्तिकविरोधः तस्य घटाद्याकारवृत्त्युदये सत्यावरणाभिभवात्स्वप्नं सदूपं ब्रह्म घटः सन्निति घटवद्भुवद्वायं भवतीत्योपचारिकघटादिवृत्तिवेद्यत्वपरत्वात् † । आवरणाभिभावकत्वं च घटादिज्ञानस्य घटादिविषयत्वादेवोपपन्नं घटादेरप्यज्ञानविषयत्वाद् घटं न जानामि घटज्ञानेन घटाज्ञानं नष्टमित्यवस्थाज्ञानानां घटादिविषयत्वानुभवात् । न च तत्रावरणकृत्याभावादज्ञानाङ्गीकारो न युक्तः सद्भासकस्य तदवच्छिन्नचेतन्यस्यावरणादेव तदप्रकाशोपपत्तेरिति वाच्यम् । उक्तमङ्ग्या जडस्य साक्षादज्ञानविषयत्वप्रतिक्षेपेऽपि जडावच्छिन्नचेतन्यप्रकाशस्याज्ञानेनावरणं ततो नित्यचेतन्यप्रकाशसंसर्गेऽपि जडस्य नास्ति न प्रकाशतइत्यादिव्यवहारयोग्यत्वमिति परम्परया ऽज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । साक्षात्परंपरया वा यदज्ञानावरणीयं तद्विषयस्यैव ज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकशरीरे निवेशात् ‡ । न चेवं घटादीनामुक्तरीत्या मूला ऽज्ञानविषयत्वमपि स्यादिति घटादिसाक्षात्कारादेव मूलाज्ञाननिवृत्त्यापत्तिः । फलबलात्तदज्ञानकार्यामिरिक्ततद्विषयविषयस्यैव तन्नि-

* घटादिज्ञानस्यापि वेदान्तजन्यज्ञानस्यैव मूलाज्ञानसमानविषयकत्वादिति भावः । टी०

† यथा घटस्य घटगोचरवृत्त्यधीनव्यवहारविषयत्वं तथा घटाद्यधिष्ठानसदूपब्रह्मणोऽपि घटादिवृत्त्यधीनव्यवहारविषयत्वमस्तीत्यनेन गुणेन सदूपं ब्रह्म घटादिप्रत्यक्षवेद्यमिति वार्तिककारैरुच्यतइत्यर्थः । टी०

‡ ज्ञानस्याज्ञानसमानविषयकत्वमात्रं विरोधप्रयोजकशरीरे प्रविष्टं न तु सर्वांशेऽपि समानविषयकत्वं गौरवादिति भावः । टी०

वर्तकत्वे तन्त्रत्वात् । अथ वा मूलाज्ञानस्यैव जडं न विषयः अवस्थाज्ञानानां त्ववच्छिन्नचेतन्याश्रितानां तत्तज्जडमेव विषयः अन्यथा चाक्षुषवृत्त्या चन्दनखण्डे चेतन्याभिव्यक्तौ तत्संसर्गिणो * गन्धस्यापरोक्ष्यापत्तेः तदनभिव्यक्तौ चन्दनतद्रूपयोरप्यप्रकाशापत्तेः । न च चाक्षुषवृत्त्या चन्दनतद्रूपावच्छिन्नचेतन्ययोरभिव्यक्त्या तयोः प्रकाशः गन्धाकारवृत्त्यभावेन गन्धावच्छिन्नचेतन्यस्यानभिव्यक्त्या तस्याप्रकाशश्चेति वाच्यम् । चेतन्यस्य द्विगुणीकृत्य वृत्त्यभावेनैकद्रव्यगुणानां स्वाश्रये सर्वत्र व्याप्य वर्तमानानां पृथक् पृथक् गगनावच्छेदकत्वस्यैव चेतन्यावच्छेदकत्वस्या † प्यसंभवात्तेषां स्वश्रयद्रव्यावच्छिन्नचेतन्येनेव शुक्तीदमंशावच्छिन्नचेतन्येन शुक्तिरजतवत्प्रकाशयतया तस्याभिव्यक्तौ गन्धस्यापि प्रकाशस्यानभिव्यक्तौ रूपादेरप्यप्रकाशस्य चापत्तेः । न च गन्धाकारवृत्त्युपरक्ते एव चेतन्ये गन्धः प्रकाशतइति नियमः प्रकाशसंसर्गस्यैव प्रकाशमानशब्दार्थत्वेनासत्यामपि तदाकारवृत्तावनावृतप्रकाशसंसर्गे ‡ प्रकाशमानत्वकल्पनस्य विरुद्धत्वात् । अभिव्यक्तस्य च गन्धोपादानचेतन्यस्य गन्धाऽसंसर्गात्तत्संभवात् । तस्माद्यथा चेषस्य घटवृत्तौ तं प्रत्यावरकस्येवाज्ञानस्य निवृत्तिरिति तस्यैव विषयप्रकाशो नान्यस्य तथा तत्तद्विषयाकारवृत्त्या तत्तदावरकाज्ञानस्यैव निवृत्तेर्न विषयान्तरस्यापरोक्ष्यमनावृतस्यैवार्थस्य संविदभेदापरोक्ष्यमित्युपगमादिति प्रमातृभेदेनेव विषयभेदेनाप्येकत्र चेतन्ये ‽वस्थाज्ञानभेदस्य वक्तव्यतयाऽवस्थाज्ञानानां तत्तज्जडविषयकत्वमिति घटादिवृत्तीनां नावस्थाऽज्ञाननिवर्तकत्वे का चिदनुपपत्तिः न वा मूलाऽज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिः ‡ । न चैवमपि जीवविषयाया अहमाकारवृत्तेर्मूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिः । तस्याः स्वयंप्रकाशमानचित्संवलितताऽचिदंशमात्रविषयत्वात् । सोहमिति प्रत्यभिज्ञाया अपि स्वयंप्रकाशचेतन्येन्तःकरणवैशिष्ट्येन सह पूर्वापरकालवैशिष्ट्यमात्रविषयत्वेन चेतन्यविषयत्वाभावादिति ॥

के चित्तु घटादिवृत्तीनां तत्तदवच्छिन्नचेतन्यविषयत्वमभ्युपगम्य सर्वमानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात् श्रोतव्येति वचः प्राह वेदान्तावररु-

* चन्दननिष्ठगन्धस्यापि चन्दनस्येवापरोक्ष्यापत्तिरभिव्यक्तचेतन्यसंसर्गित्वस्योभयत्राविशेषात् । जडस्यावृतत्वपक्षे तु नायं दोषः चाक्षुषवृत्त्या गन्धावरणानिवृत्तेरित्यर्थः । टी.

† चेतन्यस्य निरवयवतया द्रव्ये द्रव्यावच्छेदेनैकगुणावच्छेदेनापरा वृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः । टी.

‡ घटादिवृत्तीनां मूलाज्ञानविषयचेतन्यविषयकत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । टी.

त्स्ये * तिवार्तिकोक्तश्रोतव्यवाक्यार्थवेदान्तनियमविध्यनुसारेण वेदान्तजन्य-
मेव नियमादृष्टसहितं ब्रह्मज्ञानमप्रतिबद्धं ब्रह्माज्ञाननिवर्तकमिति न घटादि-
ज्ञानानन्निवृत्तिप्रसङ्ग इत्याहुः ॥

अन्ये तु तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं जीवब्रह्माभेदगोचरमेव ज्ञानं मूला-
ज्ञाननिवर्तकं मूलाज्ञानस्य तदभेदगोचरत्वादिति न चैतन्यस्वरूपमात्रगोचराद्
घटादिज्ञानानन्निवृत्तिप्रसङ्गः । न चाभेदस्य तत्त्वावेदकप्रमाणबोध्यस्य चैत-
न्यातिरेके द्वेतापत्तैश्चैतन्यमात्रमभेद इति तद्गोचरघटादिज्ञानमप्यभेदगोचर-
मिति वाच्यम् । न ह्यभेदज्ञानमिति विषयतो विशेषं ब्रूमः किं तु तत्त्वंप-
दवा व्यार्थधर्मद्वयपरामर्शादिरूपकारणविशेषाधीनेन स्वरूपसंबन्धविशेषेण चै-
तन्यविषयत्वमेव तदभेदज्ञानत्वम् । यथा हि विशेषणविशेष्यतत्संबन्धगोचर-
त्वाविशेषेपि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिकारणविशेषाऽधीनस्वरूपसंबन्ध-
विशेषेण तत्तत्तयगोचरत्वमेव समूहालम्बनव्यावृत्तं विशिष्टज्ञानत्वं यथा वा
स्थानुत्वपुरुषत्ववानित्याहार्यं † व्यावृत्तं संशयत्वं विषयतो विशेषानिरूपणात्
तथा घटादावपि सोऽयं घट इत्यादिज्ञानस्य स्वरूपसंबन्धविशेषेण घटादिवि-
षयत्वमेव केवलघटशब्दादिजन्यज्ञानव्यावृत्तं तदभेदज्ञानत्वमतिरिक्ताभेदा-
निरूपणात् । अभावसादृश्यादीनामधिकरणप्रतियोग्यादिभिः स्वरूपसंबन्धयु-
क्तानामधिकरणेनाऽऽधाराद्यप्रभावरूपः स्वरूपसंबन्धविशेषः प्रतियोगिना प्रति-
योग्यनुयोगिभावरूप इत्यादिप्रकारेण स्वरूपसंबन्धे ऽवान्तरविशेषकल्पनवद्
वृत्तीनां विषयेपि संयोगतादात्म्ययोरतिप्रसक्त्या विषयेर्विषयविषयिभावरूपस्व-
रूपसंबन्धवतीनां विषयविशेषनिरूपणाऽसंभवे ‡ ऋप्रएव स्वरूपसंबन्धे अवा-
न्तरविशेषकल्पनेनाभेदज्ञानत्वादिपरस्परवैलक्षण्यनिर्वाहान्न । एवं च ब्रह्म-
ज्ञानस्याभेदाख्यकिंचित्संसर्गगोचरत्वानभ्युपगमाच्च वेदान्तानामखण्डार्थत्वहा-
निरपीत्याहुः ॥

ननु घटादिज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानस्यापि न मूलाज्ञाननिवर्तकत्वं युक्तं निव-

* सर्वेषामेव प्रमाणानां फलशब्दितचैतन्यविषयकत्वात् सर्वेषां मानानां प्रसक्तौ वेदान्ता-
नामेवावरोधेच्छया नियमेच्छया श्रोतव्येति सचनं वेदान्तानामेव विचारः कर्तव्य इति । टी.

† आहार्यवृत्तीति २ पु. पाठः ।

‡ विषये निर्विशेषचैतन्यात्मके विशेषाधानासंभवेपि स्वरूपसंबन्धान्तर्गततया ऋप्तएव-
जनस्वरूपात्मके संबन्धे सामग्रीविशेषबलाद्विशेषाधानसंभवाच्चोक्तदोष इति भावः । टी.

तत्कत्वे तदवस्थानासहिष्णुत्वरूपस्य विरोधस्य तन्त्रत्वात् कार्यस्य चोपादानेन सह तादृशविरोधाभावादिति चेन्न । कार्यकारणयोरन्यत्र तादृशविरोधादर्शने ऽप्येकविषयज्ञानाऽज्ञानप्रयुक्तस्य तादृशविरोधस्यात्र * सत्त्वात्कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगपटयोस्तादृशविरोधदृष्टेः । न चाग्निसंयोगे सत्यवयवविभागप्रक्रियाऽसमवायिकारणसंयोगनाशादेव पटनाशो नाग्निसंयोगादिति वाच्यम् । दग्धपटेषु पूर्वसंस्थानानुवृत्तिदर्शनेन मुद्गरचूर्णकृतघटवदवयवविभागादर्शनात् तत्रावयवविभागदिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । नापि तत्र तन्तूनामपि दाहेन समवायिकारणनाशात्पटनाश इति युक्तम् । अंशुतन्त्रादिभिः सह युगपदेव पटस्य दाहदर्शनेन क्रमकल्पनाऽयोगात् । यतो वस्त्रांशावयवनाश † स्तत्रावयवे ऽग्निसंयोगादेव नाशस्य वाच्यत्वात् ॥

(१२)

नन्वस्त्वेतदेवं तथापि सविलासा ‡ ज्ञाननाशकमिदं ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येन्नाशकान्तराभावादिति चेद् यथा कतकरजः सलिलेन संयुज्य पूर्वसंयुक्तरजोन्तरविश्लेषं जनयत्स्वविश्लेषमपि जनयति तथात्मन्यध्यस्यमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चं निवर्तयत्स्वात्मानमपि निवर्तयतीति केचित् ॥

अन्ये त्वन्यन्नित्यं स्वयमपि निवृत्तौ दग्धलोहपीताम्बुन्यायमुदाहरन्ति § । अपरे त्वत्र दग्धतृणकूटदहनोदाहरणमाहुः ॥

न च ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तजन्यत्वनियमः अप्रयोजकत्वाद् निरिन्धनदहनादिध्वंसे व्यभिचाराच्च । न च ध्वंसस्य प्रतियोगिमात्रजन्यत्वे ऽतिप्रसङ्गात्कारणान्तरमवश्यं वाच्यम् । निरिन्धनदहनादिध्वंसे ऽपि कालादृष्टेः श्वरेच्छादिकारणान्तरमस्तीति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गापरिज्ञानात् । न च घटादिध्वंसस्यापि कारणान्तरनिरपेक्षत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गः ध्वंसमात्रे कारणान्तरनिरपेक्ष्याऽनभिधानात् । न च घटध्वंसदृष्टान्तेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य कारणान्तरापेक्षासाधनं तदृष्टान्तेन मुद्गरपतनापेक्षाया अपि साधनापत्तेः । नापि ज्ञानध्वंसत्वसाम्याद् घटज्ञानादिध्वंसस्यापि कारणान्तरनिरपेक्ष्यं स्यादित्यति-

* उपादानोपादेययोर्निवर्त्यनिवर्तकभावप्रयोजकविरोधो नास्तीत्युत्तराः स च ब्रह्मज्ञानतदुपादानस्थले ऽपोद्यते निवर्त्यनिवर्तकभावप्रयेजकतया लोके कृप्तसमानविषयज्ञानाज्ञानभावस्य विशेषरूपतया तेन सामान्यरूपस्योपादानोपादेयभावप्रयुक्ताविरोधस्य बाधोपपत्तेरित्यर्थः । टी०

† नाधस्तादवयवनाश इति ३ पु० पाठः ।

‡ स्वकार्यसंहितेत्यर्थः ।

§ यथा वह्नितप्तलोहपिण्डे प्रक्षिप्तमम्बु लोहगतमग्निं नाशयदात्मानमपि नाशयति तथेत्यर्थः । टी०

प्रसङ्गः सेन्धनानलध्वंसस्य जलसेकादिदृष्टकारणापेक्षत्वेऽपि निरन्धनानलध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववज्जायन्ज्ञानध्वंसस्य विशेषगुणान्तरापेक्षत्वेऽपि * सुषुप्तिपूर्वज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववच्च + मूलाज्ञाननिवर्तकज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्वोपपत्तेः । नापि कारणान्तरनैरेपेक्ष्ये स्वात्पत्युत्तरक्षणस्य नाशः स्यादित्यतिप्रसङ्गः इष्टापत्तेः । तदुत्पत्युत्तरक्षणे एव ब्रह्माध्यस्तनिखिलप्रपञ्चदाहेन तदन्तर्गतस्य तस्यापि तदैव दाहाभ्युपगमात् । निरन्धनदहनध्वंसन्यायेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्यापि कालादृष्टेश्वरेच्छादिकारणान्तरजन्यत्वेऽप्यविरोधाच्च । सर्वप्रपञ्चनिवृत्त्युत्तरमेकशेषस्य ब्रह्मज्ञानस्य निवृत्तिरित्यनभ्युपगमेन युगपत्सर्वदाहे पूर्वक्षणे चिदविद्यासंबन्धरूपस्य द्रव्यान्तररूपस्य वा कालस्थेश्वरप्रसादरूपस्यान्तःकरणगुणविशेषरूपस्य वा ऽऽदृष्टस्यान्येषां च सत्त्वात् । न च तच्च ज्ञानातिरिक्तकारणापेक्षणे ब्रह्मज्ञानस्यामिध्यात्वप्रसङ्गः ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिध्यात्वमित्यभ्युपमादिति वाच्यम् । ज्ञानाघटितसामग्र्यऽनिवर्त्यत्वे + सति ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तदर्थत्वात् । नान्यः पन्था इति श्रुतेरपि तत्रैव सात्पर्यात् । अतो युक्त एव दग्धदाह्यदहनादिन्यायः ॥

के चित्तु वृत्तिरूपं ब्रह्मज्ञानं नाज्ञानतन्मूलप्रपञ्चनिवर्तकम् अज्ञानस्य प्रकाशनिवर्त्यत्वनियमेन जडरूपवृत्तिनिवर्त्यत्वायोगात् । किं तु तदाऽऽकूठचेतन्यप्रकाशस्तन्निवर्तकः स्वरूपेण तस्याज्ञानादिसाक्षितया तदनिवर्तकत्वेऽपि अखण्डाकारवृत्त्युपाकूठस्य तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः । तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत् सूर्यकान्तमुपारुह्य तं न्यायं तच्च योजयेदित्यभियुक्तोक्तेः । एवं च यथा किं चित्काष्ठमुपारुह्य ग्रामनगरादिकं दहन्यद्भिर्दहत्येव तदपि काष्ठं तथा चरमवृत्तिमुपारुह्य निखिलं प्रपञ्चमुन्मूलयन्नखण्डचेतन्यप्रकाशस्तन्निवर्तनेऽपि प्रगल्भतइति न तन्नाशे का चिदनुपपत्तिरित्याहुः ॥

अन्ये तु ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं ज्ञानाज्ञानयोरेव साक्षाद्विरोधात् § । प्रपञ्चस्य तूपादाननाशान्नाश इति प्रपञ्चान्तर्गतस्य ब्रह्मज्ञानस्यापि

* विरोधविशेषगुणेति २ पु. पाठः ।

+ सुषुप्तिपूर्वज्ञानादिगुणस्य नाशकगुणान्तरापेक्षायां तस्यापि नाशकगुणान्तरकल्पनापत्त्या सुषुप्त्युच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । टी.

† प्रपञ्चसत्यत्वमतेऽपि घटादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वमस्ति घटं नाशयामीत्यादिविज्ञानपूर्वकं सुद्वरपातादिना तन्नाशदर्शनादिति तद्वारणाय सत्यन्तमात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यमिति भावः । टी.

§ विरोधप्रयोजकस्य समानविषयत्वादेरज्ञानस्य संभवादिति भावः । टी.

तत एव नाशः । न च प्रपञ्चस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः प्रपञ्चनि-
 वृत्तेः साक्षाद् ज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञानजन्याज्ञाननाशजन्यत्वात्साक्षात्परम्प-
 रया वा ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यङ्गीकारात् । एवं च तत्त्वसाक्षात्कारो-
 दयेऽपि जीवन्मुक्तस्य देहादिप्रतिभास उपपद्यते । प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धेन
 तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽपि प्रारब्धकर्मतत्कार्यदेहादिप्रतिभासानुवृत्त्युपादानाविद्या-
 लेशानिवृत्त्युपपत्तेः । अज्ञानवत्प्रपञ्चस्यापि साक्षाद्ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वे
 नायमुपपद्यते ‡ ऽतिविरोधिनि ब्रह्मसाक्षात्कारे सति प्रारब्धकर्मणः स्वय-
 मवस्थानासंभवेनाविद्यालेशनिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वायोगादित्याहुः ॥

‡ जीवन्मुक्तस्य देहादिप्रतिभास इत्यर्थः । टी०

इति तृतीयः परिच्छेदः ॥

चतुर्थः परिच्छेदः

१)

अथ को ऽयमविद्यालेशो यदनुवृत्त्या जीवन्मुक्तिः । आवरणविशेषशक्ति-
मत्या मूलाविद्यायाः प्रारब्धकर्मवर्तमानदेहाद्यनुवृत्तिप्रयोजको विशेषशक्त्यंश
इति के चित् ॥

क्षालितलशुनभागडानुवृत्तलशुनवासनाकल्पोऽ * विद्यासंस्कार इत्यन्ये ॥
दग्धपटन्यायेनानुवृत्ता मूलाविद्या वेत्यपरे ॥

सर्वज्ञात्मगुरवस्तु विरोधिसाक्षात्कारोदये लेशतो ऽप्यविद्यानुवृत्त्य-
संभवा † जीवन्मुक्तिशास्त्रं श्रवणादिविध्यर्थवादमात्रं शास्त्रस्य जीवन्मुक्तिप्रति-
पादने प्रयोजनाभावात् । अतः कृतनिदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदयमा-
त्रेण सविलासवासनाविद्यानिवृत्ति ‡ रित्यपि कं चित्यक्षमाहुः ॥

२)

अथ केयमविद्यानिवृत्तिः । आत्मैवेति ब्रह्मसिद्धिकारः । न च तस्य
नित्यसिद्धत्वाच्च ज्ञानवेयर्थ्यम् । असति ज्ञाने अनर्थहेत्वविद्याया विद्यमानतया
अनर्थमपि तिष्ठेदिति तदन्वेषणात् । यस्मिन्सत्यगिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्य-
तिरेके चाभावस्तत्तत्साध्यमितिलक्षणानुरोधेन ब्रह्मरूपाया अप्यविद्यानिवृ-
त्तेर्ज्ञानसाध्यत्वाच्च । ज्ञाने सत्यगिमक्षणे आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वं तद्व्य-
तिरेके तत्प्रतियोग्यविद्यारूपस्तदभाव इत्युक्तलक्षणसत्त्वात् ॥

आत्मान्येवा § विद्यानिवृत्तिः । सा च न सती अद्वैतहानेः । नाप्यसती
ज्ञानसाध्यत्वायोगात् । नापि सदसद्रूपा विरोधात् । नाप्यनिर्वाच्या अनिर्वाच्यस्य
सादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्तावपि तदुपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः ज्ञान-
निवर्त्यत्वापत्तेश्च । किं तूक्तप्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा ॥ पञ्चमप्रकारेत्यानन्दबोधा-
चार्याः ॥

अविद्यावत्तन्निवृत्तिरप्यनिर्वाच्यैव । न च तदनुवृत्तौ तदुपादानाज्ञान-
स्याप्यनुवृत्तिनियमादनिर्माद्यप्रसङ्गः तदनुवृत्तौ प्रमाणाभावात् । उत्पत्तेः प्रथम-

* तत्त्वज्ञानेनान्तःकरणाद्युपादानभूताविद्याया निवृत्तावप्यविद्याजन्यः कश्चिच्छेदादिस्थि-
तिप्रयोजको वासनाविशेष इत्यर्थः । टी० † अविद्यावृत्त्यसंभवादिति २ पु० पाठः ।

‡ विलासेन वासनया च सहेवाविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः । टी०

§ आत्मन्येवेति २ पु० पाठः ।

॥ प्रकारचतुष्टयाभाववतीत्यर्थः ।

समयमात्रसंसर्गिभावविकारत्ववद् निवृत्तेरपि चरमसमयमात्रसंसर्गिभावविकार-
त्वोपपत्तेः । अत एव यथा पूर्वं पश्चाच्चोत्पत्त्यते उत्पन्न इति भाविभूतभावेन
व्यवह्रियमाणाया उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रे * उत्पद्यतइति वर्तमानव्यवहा-
रस्तथा पूर्वं पश्चाच्च निवर्त्तिष्यते निवृत्त इति भाविभूतभावेन व्यवह्रियमा-
णाया निवृत्तेश्चरमसमयमात्रे निवर्त्तते नश्यति ध्वंसते इति वर्तमानव्यवहा-
रः । निवृत्तेरनुवृत्तौ तु चिरशकलितेपि घटे इदानीं निवर्त्ततइत्यादिव्यव-
हारः स्यात् । आख्यातानां प्रकृत्यर्थगतवर्तमानत्वादर्थोभिधायित्वात् । ननु
च तेषां स्वस्वाभिहितसंख्याश्रयप्रकृत्यर्थकर्तृकर्मगतवर्तमानत्वादर्थोभिधायित्वं
स्वाभिहितप्रकृत्यर्थानुकूलव्यापारगतवर्तमानत्वादभिधायित्वं वास्तु तथा च
निवृत्तिक्रियाकर्तृश्चिरं चूर्णितस्य घटस्य तद्गत† निवृत्त्यनुकूलव्यापारस्य
चावर्तमानत्वान् नोक्तातिप्रसङ्ग इति चेन्न । आद्ये उत्पन्नेपि घटे उत्पद्यतइतिव्य-
वहारापत्तेः उत्पत्तिक्रियाकर्तृर्घटस्य विद्यमानत्वात् । द्वितीये आमवातजडीकृ-
तकलेबरे उत्थानानुकूलयत्नवत्युत्थानानुदये ऽप्युत्तिष्ठतीतिव्यवहारापत्तेः
आख्यातार्थस्य प्रकृत्यर्थभूतोत्थानानुकूलस्य यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमान-
त्वात् । तस्मात्प्रकृत्यर्थगतमेव वर्तमानत्वादाख्यातार्थ इति ध्वंसस्य
स्थायित्वे चिरनिवृत्ते ऽपि घटे निवर्त्ततइति व्यवहारो दुर्वारः । यदि च
मुद्गरादिशकलिते घटे ध्वंसो नाम कश्चिदभावस्तत्प्रतियोगिकः स्थायिभूत-
त्वादाश्रित उपेयते तदा कपालमालापसरणे तदनपसरणे ऽपि मणिकशरावा-
दिकपालव्यावृत्तकपालसंस्थानविशेषादर्शने च किमिति स प्रत्यक्षो न स्यात् ।
कपालसंस्थानविशेषादिनाऽनुमेयो घटादिध्वंसो न प्रत्यक्ष इति चेत् तर्हि ‡
तेन मुद्गरपातकालीनस्योत्पत्तिवद्भावाविकाररूपतया प्रतियोग्याश्रितस्य ध्वंस-
स्यानुमानं संभवतीति न ततः पश्चादनुवर्त्तमानप्रतियोग्यधिकरणाश्रिताभाव-
रूपध्वंससिद्धिः । इह भूतले घटो ध्वस्त इति भूतले ध्वंसाधिकरणत्वव्यव-
हारस्येह भूतले घट उत्पन्न इतिवद्भावाविकारयुक्तप्रतियोग्यधिकरणत्वविषयत्वो-
पपत्तेः । घटध्वंसानन्तरं भूतले घटाभावव्यवहारस्य घटापसरणानन्तरं तद-

* अनिर्वाच्यप्रथमसमयमात्रे इति ३ पु. पाठः । २ पु. प्रथमसमयमात्रे इति नास्ति ।

† घटगतत्वर्थः । टी.

‡ अतीतस्यापि ध्वंसस्यानुमानसंभवावनुमानेन ध्वंसमात्रसिद्धावपि नानुमानबलाद्
ध्वंसस्य पराधिमतं स्वाकित्वं सिध्यतीत्यर्थः । टी.

भावव्यवहारवत्समयविशेषसंश्रयस्थान्ताभावालम्बनतोपपत्त्या ध्वंसविषयत्व-
स्या * कल्पनीयत्वाच्च । एवं सति घटोत्पत्तेः पूर्वं तदभावव्यवहारो ऽप्यत्य-
न्ताभावेन चरितार्थ इति प्रागभावोपि न स्यादिति चेत् सोपि मा भूत् । नन्वेवं
प्रागभावाधारकालः पूर्वकालः ध्वंसाधार उत्तरकाल इति निर्वचनासंभवा-
त्काले पूर्वोत्तरादिव्यवहारः किमालम्बनः स्याद् घटादिषु प्रतियोगित्वादि-
व्यवहारवदखण्डाकिंचिद्वर्मेगोचरो ऽस्तु । अभावरूपस्यायिध्वंसाभ्युपगमे ऽपि
तेषु ध्वंसत्वादेरखण्डस्य वक्तव्यत्वात् । न च जन्याभावस्वरूपं सखण्डमेव
ध्वंसत्वं ध्वंसप्रागभावरूपस्य घटस्य तद्वृत्तत्वापत्तेः † । न च सप्रमपदार्थ-
रूपाभावत्वं विवक्षितं घटस्य प्रागभावं प्रत्यपि ध्वंसत्वाभावाप्रसङ्गेन घट ‡-
काले प्रागभावोत्तरकालत्वव्यवहारस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । न च प्रतियोग्य-
तिरिक्तः प्रागभावध्वंसस्तथा सति तुल्यन्यायतया ध्वंसप्रागभावोपि प्रतियो-
ग्यतिरिक्तः स्यादिति प्रागभावध्वंसस्यापि प्रागभावो ऽन्यस्तस्यापि कश्चिद्
ध्वंसस्तस्यापि प्रागभावोन्य इत्यग्रामाणिकानवधिकध्वंसप्रागभावकल्पनापत्तेः ।
न चान्यद् ध्वंसत्वमात्माश्रयादिशून्यं निर्वक्तुं शक्यम् । एवं प्रागभावत्वमपीत्य-
न्यत्र विस्तरः । तस्मान्न पूर्वं प्रागभावः न पश्चाद् ध्वंसाभावः मध्ये परं किय-
त्कालमनिर्वचनीयोत्पत्तिस्थितिध्वंसरूपभावविकारवान् घटाद्यध्यासः । एवं
चाविद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारोदयानन्तरक्षणवर्ती कश्चिद्भावविकार इति
तस्या मुक्तावनुवृत्त्यभावान्न तदनिर्वाच्यत्वे कश्चिद्वेष इति अद्वैतविद्याचार्याः ।
नन्वेवमविद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षः स्थिरपुरुषार्थो न स्यादिति चेद् भा-
न्तोसि । न ह्यविद्यानिवृत्तिः स्वयमेव पुरुषार्थ इति तस्या ज्ञानसाध्यत्वमु-
पेयते तस्याः सुखदुःखाभावेतरत्वात् § । किं त्वखण्डानन्दावरकसंसार-
दुःखहेत्वविद्योच्छेदे अखण्डानन्दस्फुरणं संसारदुःखोच्छेदश्च भवतीति तदु-
पयोगितया तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमुपेयते ॥

चित्सुखाचार्यास्तु दुःखाभावोपि मुक्तौ न स्वतःपुरुषार्थः । सर्वत्र
दुःखाभावस्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकाभावतया सुखशेषत्वात्सुखस्यैव ॥

* कृपाभावेनैव व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तप्रध्वंसाभावो न कल्पनीय इति भावः । टी.

† भवान्तरमभावोन्यः कया चित्तु अपेक्षयेति न्यायादिति भावः ।

‡ सिद्धान्ते ऽधिकरणातिरिक्ताभावानुपगमादिति भावः ।

§ सुखेतरत्वाद् दुःखाभावेतरत्वाच्च । टी.

॥ सुखं प्रत्युपयोगित्वादित्यर्थः ।

स्वतः पुरुषार्थत्वमन्येषां सर्वेषामपि तच्छेषत्वमिति सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वे संभवति दुःखाभावस्यापि स्वतःपुरुषार्थत्वं परिकल्प्य तत्साधन-प्रवर्तकसंयद्वायेष्टसाधनताज्ञानस्येच्छाविषयत्वप्रवेशेन गुरुघटितस्य * प्रवर्तक-त्वकल्पनाऽयोगाद् । न च दुःखाभाव एव स्वतःपुरुषार्थस्तच्छेषतया सुखं काम्यमिति वैपरीत्यापत्तिः । बहुकालदुःखसाध्ये ऽपि क्षणिकसुखजनके निन्दितयाम्यधर्मादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । तच्च क्षणिकसुखकालीनदुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे तदर्थे बहुकालदुःखानुभवायोगात् † । न च तच्च क्षणिकसुखस्य पुरुषार्थत्वेपि दोषतौल्यं भावरूपे सुखे उत्कर्षापकर्षयोरनुभवसिद्धत्वेन क्षणम-प्युत्कृष्टसुखार्थे बहुकालदुःखानुभवोपपत्तेः दुःखाभावे तूत्कर्षासंभवात् । तस्मान्मुक्तो संसारदुःखनिवृत्तिरप्यविद्यानिवृत्तिवत्सुखशेष इत्यनवच्छिन्नान-न्दप्राप्तिरेव स्वतःपुरुषार्थ इत्याहुः ॥

(३)

नन्वनवच्छिन्नानन्दः प्रत्ययूपतया नित्यमेव प्राप्नोति । सत्यं नित्यप्राप्नो-
ऽप्यनवच्छिन्नानन्दस्तमावृत्य तद्विपरीतमर्थं प्रदर्शयन्त्याऽविद्यायां संसारदशा-
यामसत्कल्पत्वं नीत इत्यकृतार्थता ऽभून्नवर्तितायां च तस्यां निरस्तनिखि-
लानर्थविज्ञेये स्वकण्टगतविस्मृतकनकाभरणवत्प्राप्यतद्वेत्योपचारिकी तस्य
प्राप्यतेति के चित् ॥

अन्ये तु संसारदशायां नास्ति न प्रकाशतइति व्यवहारयोग्यत्वहृ-
पाज्ञानावरणप्रयुक्तस्य ममातिशयानन्दो ‡ नास्तीति प्रत्ययस्य सर्वसिद्धत्वात्तदा-
लम्बनभूतः कश्चिद् ब्रह्मानन्दस्याभावः काल्पनिको यावदविद्यामनुवर्तते अवि-
द्यानिवृत्तौ च तन्मूलत्वान्नवर्ततइति § यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे इत्यादिलक्षणानु-
रोधेन मुख्यमेव तस्य प्राप्यत्वमित्याहुः ॥

अपरे त्ववेदास्यापुरुषार्थत्वात्संसारदशायां सदप्यनवच्छिन्नसुखमापरो-
ह्याभावान्न पुरुषार्थः । न च स्वरूपज्ञानेनापरोह्यं तदाप्यस्ति तस्य सर्वदा
स्वरूपसुखाभिन्नत्वाद् वृत्तिज्ञानेनापरोह्यं तु न मुक्तावपीति वाच्यम् । न हि
स्वव्यवहारानुकूलचेतन्याभेदमात्रमापरोह्यं घटावच्छिन्नचेतन्याभिव्यक्तौ तद-
भिन्नस्य घटगन्धस्याप्यापरोह्यापत्तेः । किं त्वनावृतार्थस्य तदभेदः । तथा

* सुखसाधनत्वज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वे संभवति इच्छाविषयसाधनत्वेन तत्त्वं गौरवाद्योपेयते
इति भावः । † क्षणिकसुखार्थं बहुकालिकदुःखानुभवाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । टी-

‡ निरतिशयानन्द इति २ । ३ पुः पाठः ।

§ ब्रह्मानन्दस्याभाव इति शेषः । टी-

चानावृत्तत्वांशस्तत्त्वसाक्षात्कारे सत्य एवेति निरतिशयसुखापरोक्षस्य पुरुषार्थस्य विद्याप्राप्यत्वं युक्तमित्याहुः ॥

इतरे त्वस्तु व्यवहारानुकूलचेतन्याभेदमात्रमापरोक्षं * तथा ऽप्यज्ञानमहिम्ना जीवभेदवन्निदानन्दभेदो ऽप्यध्यस्त इति संसारदशायां पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरचेतन्यापरोक्षवदनवच्छिन्नसुखापरोक्षमपि नास्ति आज्ञाननिवृत्तौ तु चिदानन्दभेदप्रविलयान्तदापरोक्षमिति तस्य विद्यासाध्यत्वमाहुः ॥

४) अथ विद्योदये सत्युपाधिविलयादपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावापत्तिरुत शुद्धचेतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् । उच्यते । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचेतन्यरूपेणैवावस्थानम् । अनेकजीववादमभ्युपगम्य बहुमुक्तव्यवस्थाङ्गीकारेऽपि यद्यपि कस्य चिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बहुपुरुषान्तराविद्याकृतो जीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चेऽनुवर्तते तथापि जीव इव ईश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेष इतिपक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतशुद्धचेतन्यरूपेणैवावस्थानम् । अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनैवावस्थानोचित्येन प्रतिबिम्बान्तरत्वापत्त्यसंभवात् † । तत्संभवे कदा चिज्जीवरूपप्रतिबिम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः । अत एवानेकजीववादे ऽवच्छेदपक्षो नाद्रियते यदवच्छेदेन मुक्तिस्तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गं पुनरपि बन्धापत्तेः । प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्यानीय ईश्वर उभयानुस्यूतं शुद्धचेतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते । यथानेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावतिष्ठते न तु मुखमात्ररूपेण तदानीमपि दर्पणान्तरस्य सन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात् । तथा एकस्य ब्रह्मचेतन्यस्यानेकेषूपधाधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदये तेन ‡ तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानावश्यंभावात् । न च मुक्तस्याविद्याभावात्सत्यकामादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः तदविद्याऽभावेऽपि तदानीं

* अनावृत्तत्वमर्थविशेषणं त्यज्यत इति भावः ।

† प्रतिबिम्बान्तरत्वादिति २ पु. पाठः ।

‡ विद्योदयेनेति २ । ३ पु. पाठः ।

बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात् * । न हीश्वरस्येश्वरत्वं सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टत्वं च स्वाविद्याकृतं तस्य निरञ्जनत्वात् किं तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेव तत्सर्वमेष्टव्यम् । न च यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपास्तइत्यादिश्रुतिषु सगुणोपासकानामपीश्वरसायुज्यश्रवणान्मुक्तेः सगुणविद्याफलाविशेषापत्तिः । सगुणोपासकानामखण्डसाक्षात्काराभावाद्भाविद्यानिवृत्तिर्न वा तन्मूलाहंकारादेर्विलयः आवरणानिवृत्तेर्नाखण्डानन्दस्फुरणं अगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च † भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेत्यादि ‡ सूचोक्तन्यायेन तेषां परमेश्वरेण भोगसाम्ये ऽपि संकल्पमात्रात्स्वभोगोपयुक्तदिव्यदेहेन्द्रियवनितादिसृष्टिसामर्थ्येपि सकलजगत्सृष्टिसंहारादिस्वातन्त्र्यलक्षणं न निरवयवहमेश्वर्ये मुक्तानां तु निःसंधिबन्धमीश्वरभावं प्राप्नानां तत्सर्वमिति महतो विशेषस्य संभवात् । न च परमेश्वरस्य रघुनाथाद्यवतारे तमस्वित्त्वदुःखसंसर्गादिश्रवणान्मुक्तानामीश्वरभावे पुनर्बन्धापत्तिः । तस्य विप्रशापामोघत्वादित्स्वकृतमर्यादापरिपालनाय कथं चिद्गुणापादिसत्यत्वं प्रत्याययितुं नटवदीश्वरस्य तदभिनयमात्रपरत्वात् । अन्यथा तस्य नित्यमुक्तत्वनिरवयवहस्वातन्त्र्यसमाभ्यधिकराहित्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्माद्यावत्सर्वमुक्ति परमेश्वरभावो मुक्तस्येति बिम्बेश्वरभावे न कश्चिदोषः ॥

अयमेव पक्षः श्रुतिसूत्रभाष्याद्यनुगुणः । तथा हि समन्वयाध्याये तावद्दहर उत्तरेभ्यः § इत्यधिकरणे अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे ॥ दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नन्तराकाश इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टो दहराकाशो न भूताकाशो नापि जीवः किं तु परमेश्वरः उत्तरेभ्यो वाक्यशेषेभ्य उभे अस्मिन्दावापृथिवी अन्तरेव समाहिते यावान्वा अयमाकाशस्तवानेषोन्तर्हृदय आकाश एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो विपिपासः ¶ सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादिना प्रतिपाद्यमानेभ्यो द्यावापृथिव्याद्याधारत्वलक्षणगुणेभ्यो हेतुभ्य इति निर्णीय उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तिष्ठ * * तिसूत्रान्तरेण दहरविद्यानन्तरमिन्द्रप्रजापतिसंवादे य आत्मापहतपाप्मा इत्यादिनाऽपहतपाप्म-

* तथा चाविद्याकमेवैश्वर्यमित्युपगमात्परमार्थत एकरूपेव सदा मुक्तिरिति न वृत्तीया-
ध्यायान्तिमाधिकरणविरोधः ।

† व्या. सू. अ. ४ पा. ४ सू. १७ ।

§ व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. १४ ।

¶ विपाप इति ३ पु. पाठः ।

‡ व्या. सू. अ. ४ पा. ४ सू. २१ ।

॥ शरीरे इति ३ पु. पाठः ।

* * व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. १८ ।

त्वादिगुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्यमुत्क्षिप्य य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष
 आत्मेति ज्ञातव्यस्यां द्रष्टृत्वेनाविसन्निहितस्य य एष स्वप्ने महीयमानश्च-
 रत्येष आत्मेति स्वप्नावस्थापन्नस्य तद्यत्तत्सुप्रः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न
 विजानात्येष आत्मेति सुषुप्त्यवस्थापन्नस्य एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय
 परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इत्यवस्थाचयो-
 न्तीर्णस्य च जीवस्योपदेशाज्जीवेऽप्यस्त्यपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमिति न
 दहराकाशस्य परमेश्वरत्वनिर्णायकं य एष सुप्र इत्यादिपर्यायेषु प्रतिपर्यायमेतं
 त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यामीति श्रवणेन स्फुटस्वप्नादिजीवलिङ्गानां द्वितीयादिप-
 र्यायाणामेव जीवविषयत्वं प्रथमपर्यायस्य ब्रह्मविषयत्वमिति चोद्यानवकाशा-
 दित्याशङ्क्य तच्च चतुर्थपर्याये निरूप्यमाणः सकलबन्धविमुक्तत्वेनाविर्भूतस्व-
 रूपो जीवः प्रतिपाद्यः न तु सांसारिकावस्थाभेदकलुषितः तच्च सत्यसङ्कल्पत्वा-
 दिगुणबाधाद् अवस्थाचयोपन्यासस्य तत्तदवस्थादोषाभिधानेन चतुर्थपर्या-
 योपदेशशेषत्वप्रतिपत्तेरिति समादधानः सूचकारश्चतुर्थपर्याये प्रतिपाद्यस्य
 मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टमाह । तदभावे मुक्तेऽपि सत्यसङ्कल्पत्वाद्ययोगात् ।
 अनुक्रान्तस्य गुणाष्टकस्येश्वरादन्यथापि भावे कृतशङ्कापरिहारालाभाच्च । तस्मि-
 न्सूत्रे तस्मादविद्याप्राप्त्युपस्थापित * मर्णारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वरग-
 द्वेषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पार-
 मेश्वरं रूपं विद्याया प्रतिपद्यतइति भाष्यकारोऽपि अतिस्यष्टं मुक्तस्य सगुण-
 श्वरभावापत्तिमाह । अविरोधाध्यायेऽपि एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं
 यमेभ्यो भूतेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमथो निनीषते
 इत्यादिश्रुतेस्तत्तत्कर्मकर्तृत्वेन तत्कर्मकारयितृत्वेन चोपकार्योपकारकभावेन
 चावगत्योर्जीवेश्वरयोर्शांशिभावरूपसंबन्धनिरूपणार्थत्वे † नावतारिते अंशो
 नानाव्यपदेशा ‡ दित्याधिकरणे जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुः-
 खभोगेनेश्वरस्यापि दुःखित्वं स्याद् यथा लोके हस्तपादादन्यतर्मांशगतेन
 दुःखेनांशिनो देवदत्तस्यापि दुःखित्वं तद्वत्ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं
 प्राप्नुयाद् अतो वरं पूर्वावस्था संसार एवास्त्विति सम्यग्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग
 इति शङ्कायन्येन भामत्यादिषु स्पष्टीकृतं बिम्बप्रतिबिम्बभावकृतासंकरमु-

* अविद्याप्राप्त्युपस्थापितमिति ३ पु. पाठः ।

† संबन्धार्थत्वेनेति ३ पु. पाठः ।

‡ व्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ४३ ।

पादाय समाहितेन भाष्यकारो मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकार । साधना-
ध्यायेपि संध्ये सृष्टिः * ह्येत्यधिकरणे स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे व्यवस्थिते तत्र
मिथ्याभूते स्वप्नप्रपञ्चे जीवस्य कर्तृत्वमाशङ्क्य पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो
ह्यस्य बन्धविपर्यया † चितिसूत्रेण जीवस्येश्वराभिन्नत्वात्सदपि सत्यसङ्कल्प-
त्वादिकमविद्यादोषातिरोहितमिति न तस्य स्वप्नप्रपञ्चे स्रष्टृत्वं संभवतीति
वदन्सूचकारस्तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूत-
ध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्य
चिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनामिति तत्सूचाभिप्रायं वर्ण-
यन्भाष्यकारश्च मुक्तस्य स्वप्नसृष्ट्याद्युपयोगिसत्यसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्त्यङ्गीका-
रेण परमेश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकार । फलाध्यायेपि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्य-
तइति मुच्यमानविषयायां श्रुतो केन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्विवक्षितेति बुभुत्सायां
ब्राह्मेण जेमिनिरुपन्यासादिभ्य ‡ इति सूत्रेण यद् ब्राह्मं रूपमपहृतपाप्मत्वादि
सत्यसङ्कल्पत्वाद्यवसानं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादि च तेनाभिनिष्पत्तिर्य आत्मा
ऽपहृतपाप्मेत्याद्युपन्यासेन स तत्र पर्येति जज्ञत्कीडन् रममाणः स्त्रीभि-
र्वा यानैर्वेत्याद्येश्वर्यावेदनेन चेति जेमिनिमतं चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वा-
दित्योडुलोमिरित्यनन्तरसूत्रेण § एवं वा अरेयमात्मा अनन्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नः
प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्या चैतन्यमात्रमात्मस्वरूपमित्यवगतेस्तन्मात्रेणाभि-
निष्पत्तिरिति मतान्तरं चोपन्यस्य एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरा-
यण ॥ इति सिद्धान्तसूत्रेण वस्तुदृष्ट्या चैतन्यमात्रत्वेपि पूर्वोक्तगुणकलापस्योप-
न्यासाद्यवगतस्य मायामयस्य बहुपुरुषव्यवहारदृष्ट्या संभवान्न श्रुतिद्वयविरोध
इति अविरोधं वदन्सूचकारः सूत्रत्रयमिदमुक्तार्थपरत्वेन व्याकुर्वन् भाष्यका-
रश्च मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टमनुमेने । भामतीनिबन्धप्रभृतयश्च श्रुत्युपबृंहि-
तमिदं सूत्रजातं भगवतो भाष्यकारस्योदाहृतं वचनजातं च तथैवान्ववर्त्तन्त ।
न च श्रुत्युपबृंहितस्यैतावतः सूत्रभाष्यवचनजातस्येश्वर्यमज्ञानतिरोहितं
सद्भ्यानादभिव्यज्यतइत्यवोचत् शरीरिणः सूत्रकृदस्य यत्तु तदभ्युपेत्योदित-
मुक्तहेतोरिति संक्षेपशारीरकोक्तरीत्याभ्युपेत्यवादत्वं युक्तं वक्तुम् । तस्मान्मुक्ता-

* व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. १ ।

† व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. ५ ।

‡ व्या. सू. अ. ४ पा. ४ सू. ५ ।

§ व्या. सू. अ. ४ पा. ४ सू. ६ ।

॥ व्या. सू. अ. ४ पा. ४ सू. ७ ।

नामीश्वरभावापत्तेरवस्थाभ्युपेयत्वादेस्तदसंभव एव प्रतिबिम्बेश्वरवादे दोषः । तदाहुः कल्पतरुकाराः । न मायाप्रतिबिम्बस्य विमुक्तेरुपसृप्यतेति । एत * द-संभवश्चेकजीववादपारमार्थिकजीवभेदवादयोरपि दोषः । यत्तु कैश्चिद् द्वैति-भिरुच्यते भेदस्य पारमार्थिकत्वेन मुक्तो जीवस्येश्वरभावाभावेपि तत्रापीश्वर-इव पृथगपहतपाप्मत्वादिगुणसंभवादविरोध इति । तत्तुच्छम् । तथा सति जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वादिकमस्तीति न तस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमिति शङ्कापरिहा-रालाभेन उत्तराच्चेदविर्भूतस्वरूपस्त्वितिसूचविरोधात् । ब्राह्मेण जेमिनिरिति सूचे जीवगतस्यापहतपाप्मत्वादेरुपन्यासादिभ्य इत्यादिशब्दार्थत्वेन परेषा-मप्यभिमतस्य जज्ञत् क्रीडन् रममाण इत्यादिश्रुत्युदितस्य जज्ञणादेश्व ब्राह्मत्वनिर्देशविरोधाच्च । भेदे तेषां गुणानां सत्यत्वेन चितिमात्रेणेति सूचे-क्तस्य मुक्तजीवानां चेतन्यमात्रत्वस्य एवमपीति सिद्धान्तसूचे ऽङ्गीकारविरो-धाच्च । संपद्याविर्भाव इत्यधिकरणविरोधाच्च । तत्र हि स्वेन रूपेणाभिनि-ष्पद्यतइति श्रुतावागन्तुना केन चिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिर्नैच्यते स्वेनशब्दवैयर्थ्या-पत्तेः । येन रूपेणागन्तुना स्वयमभिनिष्पद्यते तस्यात्मीयत्वस्यावक्तव्यत्वात् तस्मादात्मवाचिस्त्वशब्दोपादानान्नित्यसिद्धेन स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्विवक्षिता न तु केन चिद्रूपेणेति व्यवस्थापितम् । किं चेदमपहतपाप्मत्वादि जीवस्य मुक्तावागन्तुकं चेत् संपद्याविर्भाव इति मुक्तावागन्तुकरूपनिषेधेन पराभिध्या-नात् तिरोहितमुत्तराच्चेदविर्भूतस्वरूपस्त्वित्यपहतपाप्मत्वादेर्बन्धमुक्तयोस्ति-रोभावाविर्भावप्रतिपादनेन च विरोधः स्यादिति नित्यसिद्धं वाच्यमिति बन्धस्य मिथ्यात्वं दुर्वारं नित्यसिद्धमपहतपाप्मत्वं हि सर्वदा पापरहितत्वं न च वस्तुतः सर्वदा पाप्मरहिते पाप्मसम्बन्धस्तन्मूलककर्तृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धो वा पारमार्थिकः संभवति । एवं च जीवस्येश्वरभेदोपि दुर्वारः श्रुतिबोध्यतद-भेदविरोधिबन्धस्य सत्यत्वाभावात् । अन्यथा संसारिणि नित्यसिद्धसत्यसंक-ल्पतिरोधानोक्तयोगाच्च । न हि जीवस्य संसारदशायामप्यनुवर्तमानो यत्किंचिदर्थगोचरः कश्चिदस्त्ववितथसंकल्पस्तिरोहित इति परैरपीष्यते किं त्वीश्वरस्य यन् नित्यसिद्धं निरवग्रहं सत्यसंकल्पत्वं तदेव जीवस्य संसारद-शायामीश्वरभेदानभिष्यत्तया स्वकीयत्वेनानवभासमानं तं प्रति तिरोहितमि-

त्येष समर्थनीयमिति घटकुटीप्रभातवृत्तान्तः । नन्वपहतपाप्मत्वं न पाप्मविरहः किं तु पाप्महेतुकर्माचरणेपि पापोत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तियोगित्वमिति न तस्य नित्यसिद्धत्वेन बन्धस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गः । एवं सत्यसंकल्पत्वमपि शक्तिरूपेण निर्वाच्यमिति नेश्वराभेदप्रसङ्ग इति चेद् मेवम् । एवं शब्दार्थकल्पने प्रमाणाभावात् । न हि पापजननप्रतिबन्धिका शक्तिः संसारपरिभ्रमणदशायां पापानुत्पत्त्यर्थं कल्पनीया तदानीं तदुत्पत्तेरिष्टत्वात् । विद्योदयप्रभृति तु विद्यामाहात्म्यादेवाश्लेषः तदधिगमे उत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशौ तद्वर्शना * दितिसूत्रेण दर्शितः तत एव मुक्तावप्यश्लेष उपपद्यतइति व्यर्था शक्तिकल्पना । तस्मादुदाहृतश्रुतिसूत्रानुसारिभिर्मुक्तजीवानां यावत्सर्वमुक्ति वस्तुसञ्चेतन्यमाचत्वाविरोधिबद्धपुरुषाविद्याकृतनिरवयवहेतुत्वतदनुगुणगुणकलाविशिष्टनिरतिशयानन्दस्फुरणसमृद्धनिःसंधिबन्धपरमेश्वरभाषापत्तिरादत्तव्येति सिद्धम् ॥

विद्वद्गुरोर्विहितविश्वजिदध्वरस्य

श्रीसर्वतोमुखमहाव्रतयाजिसूनोः ।

श्रीरङ्गराजमखिनः श्रितचन्द्रमौलि †-

रस्त्यप्यदीक्षित इति प्रथितस्तनूजः ॥ १ ॥

तन्त्राण्यधीत्य सकलानि सदावदात-

व्याख्यानकौशलकलाविशदीकृतानि ।

आस्थाय मूल ‡ मनुरुध्य च संप्रदायं

सिद्धान्तभेदलवसंग्रहमित्यकार्षीत् § ॥ २ ॥

इति शास्त्रसिद्धान्तलवसंग्रहे

चतुर्थः परिच्छेदः संपूर्णः ॥

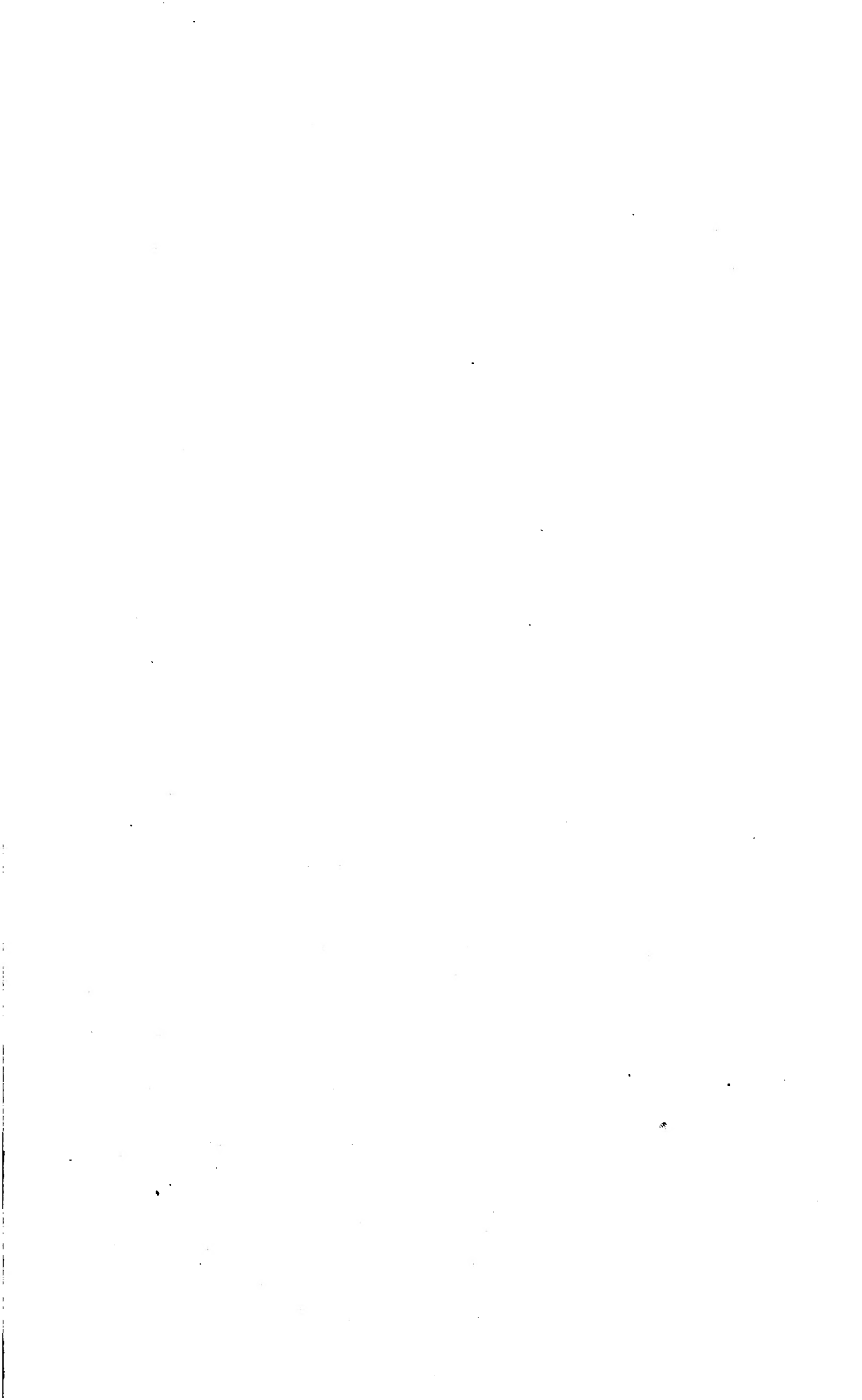
समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

* व्या. सू. अ. ४ पा. १ सू. १३ ।

† श्रितचन्द्रमौलेरिति २ । ३ पु. पाठः ।

‡ आम्नायमूलमिति २ पु. पाठः ।

§ सिद्धान्तरीतिषु मया भ्रमदूषितेन स्यादन्यथापि लिखितं यदि किं चिदस्य । संशोधने सद्ब्रूयाः सदया भवन्तु सत्संप्रदायपरिशीलननिर्विघ्नकाः । इति २ । ३ पु. अधिकः श्लोकः ।

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY
BERKELEY

Return to desk from which borrowed.
This book is DUE on the last date stamped below.

JUL 1 1948

21 Jan 49 18

10 Oct 51 MC

17 Sep 51 11

YC 54545

M142970 730

A639

S

1890

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

